INCOHIS 2026 SPRING

APRIL 4 - 5, 2026 PRISHTINA / KOSOVO

INTERNATIONAL CONGRESS OF NEW HORIZONS IN SCIENCE AND SOCIAL SCIENCES

SOCIAL SCIENCES PROCEEDINGS BOOK

WWW.INCOHIS.COM

INCOHIS 2026 SPRING

INTERNATIONAL CONGRESS OF NEW HORIZONS IN SCIENCE AND SOCIAL SCIENCES

SOCIAL SCIENCES PROCEEDINGS BOOK

APRIL 4 – 5, 2026

UNIVERSITY of PRISHTINA, INSTITUTE FOR ECONOMIC RESEARCH

ST. "AGIM RAMADANI", N.N. 10 000 PRISHTINË

KOSOVO

www.incohis.com

info@incohis.com

ISBN: 978-625-00-4104-8

EDITORS

- Prof. Dr. Hüseyin TOROS, Istanbul Technical University
- Prof. Dr. Muhamed COSIC, University of Travnik, Bosna and Herzegovina
- Prof. Lecturer Dr. Mustafa OF, Kocaeli University
- Prof. Lecturer İsmail KILIÇASLAN, Kocaeli University
- Dr. Neshat Podvorica, University of Prishtina, Kosovo

All Rights Reserved
All Responsibilities of The Articles Belong to The Authors

SUPPORTERS

Güngören Municipality
Aleksandër Moisiu University, Albania
Universiteti Bujqësor i Tiranës - UBT, Albania
Uzhhorod National University, Ukraine
UMT
University Malaysia Terengganu, Malaysia
METAR
İstanbul Technical University Meteorological Research Club, Türkiye
University of Travnik
University of Travnik Faculty of Management and Business Economics
Ekodigitus Center for Sustainability and Digitalization
Kocaeli University, Computer Technologies
University of Prishtina, Institute for Economic Research

To Our Esteemed Colleagues and Participants,

Welcome to the INCOHIS 2026 SPRING Congress proceedings. On April 4-5, 2026, the vibrant city of Prishtina served as the backdrop for this significant academic gathering, bringing together researchers in a hybrid environment that seamlessly integrated on-site and virtual collaboration.

The diversity of this congress is reflected in its statistics: 30 participants from 7 countries gathered to share their latest findings and insights. Throughout the two-day program, the exchange of ideas demonstrated the vital role that such international events play in the advancement of science.

We extend our deepest appreciation to our keynote speakers for their expertise, our referees for their meticulous evaluations, and our participants for their commitment to excellence. Thank you for being a part of the INCOHIS family and for your continued support.

Guided by our vision of continuous growth, INCOHIS aims to expand its reach and academic depth with every passing year. We look forward to your future contributions and welcome any feedback through our official communication channels.

22.04.2026

INCOHIS ORGANIZING COMMITTEE

KEYNOTE SPEAKERS

Prof.Dr. Lyudmyla Symochko
Uzhhorod National University, Ukraine, Coimbra University, Portugal

Prof.Dr. Arbnor Pajaziti
Universiteti i Prishtinës "Hasan Prishtina", Kosova

Prof.Dr. Desire Nizigiyamana Louis
University of Burundi, Burundi

Prof.Dr. Muhamed Cosic
University of Travnik, Bosna and Herzegovina

Assoc. Prof. Dr. Zaleha Mohamad,
Universiti Malaysia Terengganu, Malaysia

Dr. Edin Alic
Sveučilište/Univerzitet 'VITEZ', Bosna and Herzegovina

SCIENCE COMMITTEE

Listed in alphabetical order

- Prof. Dr. Ahmet Duran Şahin, İstanbul Technical University, Türkiye
- Prof. Dr. Ali Deniz, İstanbul Technical University, Türkiye
- Prof. Dr. Ayşe Günsel, Kocaeli University, Türkiye
- Prof. Dr. Berim Ramosaj, University of Prishtina, Kosovo
- Prof. Dr. Driton Balaj, University of Prishtina, Kosovo
- Prof. Dr. Engin Özdemir, Kocaeli University, Türkiye
- Prof. Dr. Fatma Çanka Kılıç, Kocaeli University, Türkiye
- Prof. Dr. Flora Merko, Aleksander Moisiu Durres University, Albania
- Prof. Dr. Gazmend Qorraj, University of Prishtina, Kosovo
- Prof. Dr. Hanefi Bayraktar, Atatürk University, Türkiye
- Prof. Hiroyuki Ishizaki, Shibaura Institute of Technology, Japan
- Prof. Dr. Hristo Ivanov Katrandzhiev, University of National and World Economy, Bulgaria
- Prof. Dr. Hüseyin Toros, İstanbul Technical University, Türkiye
- Prof. Dr. Hysen Mankolli, Editor of IJEES, Health and Environment Association, U.S.A.
- Prof. Dr. Juan Carlos, Roca University Of Huelva, Spain
- Prof. Dr. Maan T. J. Maaroof, Mousul University, Iraq
- Prof. Dr. Mehmet Demirtaş, Bitlis Eren University, Türkiye
- Prof. Dr. Mehboob Nagarbawdi, Principal ARHAM International institute of Information Security, Pune, India
- Prof. Dr. Muhamed Cosic, University of Travnik, Bosna and Herzegovina
- Prof. Dr. Muhammet Fatih Genç, Kocaeli University, Türkiye
- Prof. Dr. Nardane Yusifova, Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan
- Prof. Dr. Novo Palakalovic, University of East Sarajevo, Bosnia
- Prof. Dr. Olena Demyanyuk, Institute of Agroecology and Environmental Management, Kyiv, Ukraine
- Prof. Dr. Osman Taylan, King Abdulaziz University, Saudi Arabia
- Prof. Dr. Şükrü Dursun, Konya Technical University, Türkiye
- Prof. Dr. Tamara Milenkovic Kerkovic, University of Nis, Serbia
- Prof. Dr. Visar Rrustemi, University of Prishtina, Kosovo
- Assoc. Prof. Dr. Ayşenur Kayabaş Avşar, Çankırı Karatekin University, Türkiye
- Assoc. Prof. Dr. Arben Kambo. Agriculture University of Tirana, Albania
- Assoc. Prof. Dr. Ayşegül Türk, Ankara Haci Bayram Veli University, Türkiye
- Assoc. Prof. Dr. Azeta Tartaraj, Aleksander Moisiu Durres University, Albania
- Assoc. Prof. Dr. Brunela Trebicka, Aleksander Moisiu Durres University, Albania
- Assoc. Prof. Dr. Eda Bezhani, Aleksander Moisiu Durres University, Albania
- Assoc. Prof. Dr. Eda Bozkurt, Atatürk University, Türkiye
- Assoc. Prof. Dr. Edmond Hoxha, Polytechnic University Of Tirana, Albania
- Assoc. Prof. Dr. Emira Kalaj, University of Shkodra "Luigj Gurakuqi", Albania
- Assoc. Prof. Dr. Etleva Dashi. Agriculture University of Tirana, Albania
- Assoc. Prof. Dr. Ercan Arpaz, Kocaeli University, Türkiye
- Assoc. Prof. Dr. Günay Mammadova, Nakhchivan State University, Azerbaijan
- Assoc. Prof. Dr. Lyudmyla Symochko, Uzhhorod National University, Ukraine
- Assoc. Prof. Dr. Nagip Skenderi, University of Prishtina, Kosovo
- Assoc. Prof. Dr. Natalya Gudkova, The State Ecological Academy, Ukraine
- Assoc. Prof. Dr. Nermin Demirkol, Kocaeli University, Türkiye
- Assoc. Prof. Dr. Taner Erdoğan, Kocaeli University, Türkiye

- Assoc. Prof. Dr. Ylber Aliu, AAB College, Kosovo
- Assoc. Prof. Dr. Samad Rahimi Aghdam, Tabriz University, Iran
- Assoc. Prof. Dr. Seher Uçkun, Kocaeli University
- Assoc. Prof. Dr. Selda Uca, Kocaeli University
- Prof. Assoc. Dr. Albulena Shala, University of Prishtina Kosovo
- Prof. Assoc. Dr. Arber Hoti, University of Prishtina, Kosovo
- Prof. Assoc. Dr. Vlora Prenaj, University of Prishtina, Kosovo
- Assist. Prof. Dr. Mazin Nazar Fadhel, Mosul university, Musul, Iraq
- Assist. Prof. Dr. Muskan Ramiz Rajjab, KUMM'S Vasantrao Naik college of Arts and Commerce Murud Janjira Dist-Raigad. India
- Assist. Prof. Dr. Berna Kavaz Kındığılı, Atatürk University, Türkiye
- Assist. Prof. Dr. Fatih Sevgi, Selçuk University, Türkiye
- Assist. Prof. Dr. Handan Özçelik Bozkurt, Sinop University, Türkiye
- Assist. Prof. Dr. Larissa Shragina, Odessa I. I. Mechnikov University, Ukraine
- Assist. Prof. Dr. Nuray Aşantuğrul, Amasya University, Türkiye
- Assist. Prof. Dr. Seyil Najimudinova, Kyrgyzstan Türkiye Manas University, Kyrgyzstan
- Assoc. Prof. Dr. Tuncer Gövdeli, Atatürk University, Türkiye
- Assoc. Prof. Dr. Zaleha Mohamad, Universiti Malaysia Terengganu, Malaysia
- Assist. Prof. Dr. Vedat Tümen, Bitlis Eren University, Türkiye
- Assist. Prof. Dr. Vystavkina Daria, Odessa I. I. Mechnikov University, Ukraine
- Assist. Prof. Dr. Yıldırım Karadeniz, Kocaeli University, Türkiye
- Assist. Prof. Dr. Yusuf Budak, Kocaeli University, Türkiye
- Prof. Assist. Liridon Veliu, University of Prishtina, Kosovo
- PTech. Dr. Isma Rosila, Universiti Malaysia Terengganu, Malaysia
- Phd. Alba Ramallari, Aleksandër Moisiu University Durrës, Albania
- Phd. Alma Zisi, Aleksandër Moisiu University Durrës, Albania
- Phd. Blerina Vrenozi, Tirana University, Albania
- Phd. Daniela Lika, Aleksander Moisiu Durres University, Albania
- PhD. Gülşah Keklik, İstanbul Technical University
- Phd. Irfan Wahyudi, Universitas Airlangga, Indonesia
- Phd. Mirela Alushllari, University of Albania, Albania
- Phd. Jonida Gashi, Aleksander Moisiu Durres University, Albania
- Phd. Olta Nexhipi, Aleksandër Moisiu University Durrës, Albania
- Phd. Violeta Neza, Aleksander Moisiu Durres University, Albania
- Phd. Ariola Harizi, Aleksander Moisiu Durres University, Albania
- Phd. Saeid Shojaei, University of Tabriz, Iran
- Phd. Süleyman Soydaş, Kocaeli University, Türkiye
- Phd. Ada Aliaj, Aleksandër Moisiu University Durrës, Albania
- Phd. Moses M. Solomon, King Fahd University, Saudi Arabia
- Phd. Neshat Podvorica, University of Prishtina, Kosovo
- Phd. Emma Gurashi Nikolaoy, University Of Patras, Greece
- Phd. Hisham M. Alidrisi, King Abdulaziz University, Saudi Arabia
- Phd. Thawee Numsakulwong, Rajamangala University of Technology Isan, Tayland
- Phd. Reyhan Dadash, Baku Business University, Azerbaijan
- Lecturer Dr. Mustafa Of, Kocaeli University
- Lecturer İsmail Kılıçaslan, Kocaeli University
- Assistant Fitore Kostanica, University of Prishtina, Kosovo
- Assistant Rineta Hoxha, University of Prishtina, Kosovo

CONTENTS

ABSTRACTS / POSTERS 1

A COMPILATION STUDY ON LOSS AND GRIEF 2

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF COMMON MENTAL MODELS LITERATURE IN VIRTUAL TEAMS: A VISUAL MAPPING WITH VOSVIEWER 3

THE IMPACT OF ENVIRONMENTAL REGULATION AND RENEWABLE ENERGY CONSUMPTIONS ON FOREIGN DIRECT INVESTMENT INFLOWS: A TEST OF THE ''POLLUTION HAVEN HYPOTHESIS'' FOR THE BRICS-T COUNTRY GROUP 4

YALLI DANCES IN NAKHCHIVAN MUSICAL FOLKLORE: KOCHERI AND TENZERE 5

CHARACTERISTIC FEATURES OF AZER DADASHOV'S PIANO WORKS 6

SCIENTIFIC MAPPING OF GREEN ACCOUNTING LITERATURE: A BIBLIOMETRIC REVIEW .. 7

SCIENTIFIC MAPPING OF ANGEL INVESTOR RESEARCH: AN ANALYSIS WITH VOSVIEWER 8

EXPRESSIVE FEATURES OF MUSICAL LANGUAGE IN AZER RZAYEV'S MUSIC WORKS 9

THE GENDER OF AESTHETIC JUDGMENT: THE FEMALE BODY AND NORMATIVE BEAUTY 10

FROM COST LEADERSHIP TO REVENUE OPTIMIZATION: HOW ANCILLARY REVENUES ARE TRANSFORMING LOW-COST CARRIERS (LCC) 11

ABSTRACT THE ROLE OF UZEYIR HAJIBEYLI IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI CHAMBER-VOCAL MUSIC 12

EDUCATION AND SECULARIZATION IN THE CONSTRUCTION OF A SOCIETY: JOHN DEWEY, VILLAGE INSTITUTES, AND TURKEY'S MODERNIZATION EXPERIENCE 13

GLOBALIZATION AND THE SOCIOLOGICAL TRANSFORMATION OF THE VACCINE SECTOR IN TURKEY 14

FEMINIZATION OF MIGRATION AND GENDER INEQUALITY: EXPERIENCES OF WOMEN MIGRANTS IN TURKEY 15

RELATIONSHIP BETWEEN CENTRAL BANK DIGITAL CURRENCY UNCERTAINTY AND THE EXCHANGE RATES 16

PUBLIC DEBT MANAGEMENT IN THE WESTERN BALKANS WITH A FOCUS ON ALBANIA 17

THE ROLE OF GREEN INVESTMENTS IN THE DEVELOPMENT OF THE CIRCULAR ECONOMY IN ALBANIA 18

FULL TEXT PAPERS 19

SANAL TAKIMLARDA ORTAK ZİHİNSEL MODELLER LİTERATÜRÜNÜN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ: VOSVİEWER İLE GÖRSEL BİR HARİTALAMA 20

THE IMPACT OF ENVIRONMENTAL REGULATION AND RENEWABLE ENERGY CONSUMPTIONS ON FOREIGN DIRECT INVESTMENT INFLOWS: A TEST OF THE ''POLLUTION HAVEN HYPOTHESIS'' FOR THE BRICS-T COUNTRY GROUP 30

BİR TOPLUMUN İNŞASINDA EĞİTİM VE SEKÜLERLEŞME: JOHN DEWEY, KÖY ENSTİTÜLERİ VE TÜRKİYE'NİN MODERNLEŞME DENEYİMİ 40

KÜRESELLEŞME VE TÜRKİYE'DE AŞI SEKTÖRÜNÜN SOSYOLOJİK DÖNÜŞÜMÜ 46

GÖÇÜN KADINLAŞMASI VE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ: TÜRKİYE'DE KADIN GÖÇMENLERİN DENEYİMLERİ 54

MERKEZ BANKASI DİJİTAL PARA BİRİMLERİ BELİRSİZLİĞİ VE DÖVİZ KURLARI İLİŞKİSİ 67

PUBLIC DEBT MANAGEMENT IN THE WESTERN BALKANS WITH A FOCUS ON ALBANIA 74

THE ROLE OF GREEN INVESTMENTS IN THE DEVELOPMENT OF THE CIRCULAR ECONOMY IN ALBANIA..... 80

FROM COST LEADERSHIP TO REVENUE OPTIMIZATION: HOW ANCILLARY REVENUES ARE TRANSFORMING LOW-COST CARRIERS (LCC)..... 85

ABSTRACTS / POSTERS

The abstract fields of the papers that have met all the conditions of the INCOHIS 2026 SPRING congress as abstract, poster and full text will be shown on the following pages. In addition, the full texts of the papers that have been applied as full text are available on the following pages.

A COMPILATION STUDY ON LOSS AND GRIEF

ALEYNA KESKİN
İstanbul Aydın University, Faculty Of Graduate Studies, Clinical Psychology
aleynakeskin@stu.aydin.edu.tr

Abstract
This study aims to explain the concepts of loss and grief. In this context, the review examines the basic theoretical models of grief, types of grief, symptoms, and intervention approaches to the grieving process in light of the literature. Although grief is generally associated with the loss of loved ones, it is not limited to the death of a loved one. Reactions to sudden changes in individuals' lives, loss of objects, or changes in roles and living conditions are also symptoms of grief. These symptoms are considered quite natural and universal reactions. Grief reactions can arise as a result of the loss of things that are important in people's lives. The concept of grief is too broad to be associated solely with death in the literature.

The research method used in this review is a literature review, and the differences between the concepts of loss and grief are explained. Theoretical approaches to understanding the grieving process are compared and discussed. In this context, different theories such as Kübler-Ross's five-stage model, Bowlby and Parkes's four stages of grief, Worden's four tasks of mourning model, and Rando's six 'R' s of mourning model of grieving processes are summarized. This review examines different types of grief, including acute, complex, traumatic, and pathological grief. It also addresses the physical, cognitive, emotional, and behavioral dimensions of grief responses. Traumatic and complex grief is thought to lead to significant changes in people's daily functioning. It is noted that prolonged symptoms can be observed as intense guilt, anger, social withdrawal, and depressive symptoms. Furthermore, the similarities and differences between depression and grief are examined. The review states that while grief is a normal process, clinical support may be needed from time to time.

Grief counseling and psychotherapy approaches are discussed. The importance of early diagnosis and appropriate intervention methods is emphasized through risk factors (attachment styles, level of social support, suddenness of loss, etc.). The aim of this review is to reveal the multidimensional nature of the loss and grief process. The review aims to provide a theoretical framework for mental health professionals and researchers interested in grief counseling.

Keywords: Loss, Grief, Grief Stages, Types Of Grief

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF COMMON MENTAL MODELS LITERATURE IN VIRTUAL TEAMS: A VISUAL MAPPING WITH VOSVIEWER

Lecturer Dr. MUSTAFA OF
Kocaeli University, Kocaeli Vocational School, Computer Programming
mustafaof@hotmail.com

Abstract
With the need for digital transformation and global collaboration, virtual teams have become one of the fundamental building blocks of the modern business world. One of the most critical factors in maintaining performance and coordination in these geographically distributed teams is the concept of "Shared Mental Models" (SMM). Common mental models express the cognitive alignment of team members regarding tasks, team structure, and technology usage, enabling teams to move in sync in complex and dynamic environments. Although the interest in this subject is increasing in the literature, there is a need for studies that present the general structure, development processes and focal points of the existing literature from a holistic perspective. The aim of this study is to reveal the intellectual structure of the literature by analyzing academic studies on common mental models in virtual teams with bibliometric methods. Within the scope of the study, data scanned with the keywords "Virtual Teams" and "Common Mental Models" on the Web of Science database were used. The obtained bibliographic data were visualized using scientific mapping technique and VOSviewer software. In the analysis process; the most cited authors, prominent publications, collaborations between countries and co-occurrence analysis of keywords were conducted. The findings show the dominant thematic clusters in the literature and current research trends in this field. Visual maps clearly showcase the intersection points of the subject between the disciplines of management, organizational psychology, and information technology. This study aims to contribute to the academic literature and virtual team management practice in terms of both summarizing the current knowledge in the field and pointing out potential gaps for future research.

Keywords: Common Mental Models, Virtual Teams, Bibliometric Analysis, Vosviewer, Collective Cognition, Literature Mapping

THE IMPACT OF ENVIRONMENTAL REGULATION AND RENEWABLE ENERGY CONSUMPTIONS ON FOREIGN DIRECT INVESTMENT INFLOWS: A TEST OF THE ‘’POLLUTION HAVEN HYPOTHESIS’’ FOR THE BRICS-T COUNTRY GROUP

Assist. Prof. Dr. DUYGU ÇELİK
İstanbul Gelişim University, Vocational School, Finance, Banking And Insurance
dcelik@gelisim.edu.tr

Abstract
This study investigates the influence of environmental regulations (CO2 emissions) and renewable energy consumption (REW) on foreign direct investment (FDI) inflows within the BRICS-T country group. The sample includes Brazil, Russia, India, China, and Türkiye, the latter of which was included in the group by the author. Annual data covering the term from 2000 to 2023 were operating for the analysis. The empirical analysis was conducted using panel data methodology. The coclusion specify that carbon dioxide (CO2) emissions have a positive influence on foreign direct investment inflows, while renewable energy consumption performs a negative influence. According to the conclusions, a one-unit increase in CO2 emissions leads to a 3.98-unit increase in FDI inflows. Backwards, a one-unit increase in renewable energy consumption results in a 7.66-unit decrease in FDI inflows. These conclusions approve the validity of the "Pollution Haven Hypothesis" for the BRICS-T country group. Accordingly, foreign capital avoids rigid environmental regulations in developed economies to reduce costs, effectively treating developing nations like the BRICS-T—characterized by lax environmental regulations—as a "haven" to avoid high carbon taxes. Rather than remaining a global pollution haven, BRICS-T countries should enforce alternative strategies to simultaneously charm foreign capital and maintain environmental protection in the long term. In this context, the critical importance of implementing a sustainable Foreign Direct Investment (FDI) strategy becomes evident.

Keywords: Yenilenebilir Enerji, Doğrudan Yabancı Yatırım, Co2 Emisyonu, Çevre Ve Büyüme, Sürdürülebilir Kalkınma

YALLI DANCES IN NAKHCHIVAN MUSICAL FOLKLORE: KOCHERI AND TENZERE

Assoc. Prof. Dr. GÜNAY MAMMADOVA
Nakhchivan State University, Fine Arts, Music History And Theory
gunaymammadova6565@gmail.com

Abstract
Yalli dances occupy a distinctive position in the musical culture of Nakhchivan, characterized by their metrorhythmic, structural, and semantic features, and constitute one of the fundamental components of the region's musical folklore. The aim of this study is to examine the Kocheri and Tenzere yalli dances, which hold a significant place in Nakhchivan folklore, from a musicological perspective, and to reveal their structural, rhythmic, and semantic characteristics, thereby providing a scholarly grounding for their role within the folklore system. The significance of the study lies in the fact that yalli dances represent not merely an aesthetic form of expression, but also a multifaceted cultural phenomenon reflecting collective memory, ethnopsychological characteristics, and traditional ways of life. The analysis of Kocheri and Tenzere yalli dances is particularly important in demonstrating how nomadic cultural patterns, social solidarity, and collective identity are expressed through music and movement. Furthermore, the inclusion of these dances under international safeguarding frameworks enhances their value within the context of cultural heritage. The research employs musicological analysis, comparative methods, and a structural-semantic approach. Within this framework, the metrorhythmic features, metric structures, sectional organization, and rhythmic patterns of the yalli dances are analyzed in detail; additionally, performance practices and the accompanying instruments are examined. Moreover, the semantic layers of the terms "Kocheri" and "Tenzere" are explored through etymological analysis. The findings indicate that Kocheri and Tenzere yalli dances are significant folklore examples characterized by rich rhythmic diversity, collective performance practices, and a strong emphasis on social cohesion. These dances not only reflect the high level of development of Nakhchivan's musical folklore, but also underscore their importance in preserving national identity and transmitting it to future generations.

Keywords: Dance, Folklore, Music, Nakhchivan, Yalli

CHARACTERISTIC FEATURES OF AZER DADASHOV'S PIANO WORKS

ŞƏLALƏ RƏHİMLİ ƏLİ QIZI
Naxçıvan State University, Magistratura, Music Criticism
seferovaselale1202@gmail.com

Abstract
This article presents a comprehensive musicological analysis of the piano works of Azer Dadashov within the context of the aesthetic transformations that occurred in Azerbaijani musical culture in the second half of the twentieth century. The relevance of the study is determined by the contemporary need for a scholarly investigation of the national musical heritage, the theoretical and practical systematization of the piano repertoire, and the elimination of existing gaps in this field. In this regard, the analysis of Dadashov's oeuvre is of particular importance for identifying the developmental characteristics of the national musical language and for introducing a scientific approach to modern performance practice. The research employs methods of music-theoretical analysis, analytical approach, comparative analysis, and generalization. Through these methods, the structural organization, formal features, textural diversity, harmonic language, and intonational system of the composer's piano works are examined in a consistent and systematic manner. The findings demonstrate that Dadashov's piano oeuvre is distinguished by its diversity of genres and forms, technical complexity, and richness of poetic expression. The principle of cyclicity occupies a central position in his works, with these cycles developing in two principal directions: programmatic and non-programmatic. In programmatic compositions, imagery and emotional specificity prevail, whereas in non-programmatic works, the internal logic of musical development, as well as issues of form and texture, come to the forefront. At the same time, the organic synthesis of national musical intonations with modern compositional techniques is identified as a defining characteristic of the composer's individual style. As a result, Dadashov's piano works occupy an important place in the development of modern Azerbaijani music and are regarded as a valuable resource from both scholarly-theoretical and performance-pedagogical perspectives.

Keywords: Azer Dadashov, Azerbaijani Music, Composer's Oeuvre, Piano Music, Miniature

SCIENTIFIC MAPPING OF GREEN ACCOUNTING LITERATURE: A BIBLIOMETRIC REVIEW

Lecturer İSMAİL KILIÇASLAN
Kocaeli University, Ali Rıza Veziroğlu, Business
isokaslan@gmail.com

Abstract
This study was carried out with the bibliometric analysis method in order to reveal the structure, development process and research trends of the academic literature published in the field of green accounting. Within the scope of the research, articles indexed in Web of Science and Scopus databases were examined and the data obtained in line with the determined keywords were systematically analyzed. In the study, the distribution of publications by years, the most productive authors, countries and institutions, and the most cited studies were evaluated; In addition, the intellectual structure of the literature was revealed by using keyword co-occurrence analysis and network mapping techniques. The findings indicate that studies in the field of green accounting have increased significantly, especially in recent years, and focus on themes such as sustainability, corporate social responsibility, and environmental performance. The results of the analysis reveal that certain countries and research institutions play a leading role in the literature, but the contribution of developing countries remains relatively limited. In addition, it has been observed that collaboration networks between authors are gradually expanding and interdisciplinary interaction is increasing. The scientific maps created within the scope of the study clearly show the basic research clusters of the green accounting literature and the relationships between these clusters. In this context, it contributes to a better understanding of the knowledge structure of the field and provides a guiding framework for future studies. In conclusion, this study provides a holistic perspective on the green accounting literature and offers important implications for researchers and practitioners by revealing the development dynamics of the field.

Keywords: Green Accounting, Environmental Accounting, Sustainability, Corporate Social Responsibility,

SCIENTIFIC MAPPING OF ANGEL INVESTOR RESEARCH: AN ANALYSIS WITH VOSVIEWER

SARE KILIÇASLAN
Kocaeli University, Faculty of Business, Business
sarekilicaslaan@gmail.com

Abstract
With this study, it is aimed to analyze the scientific development of the literature studies on angel investors with systematic and bibliometric methods. The data set, which was created based on the studies in the Web of Science and Scopus databases in the literature study, was examined through the VOSviewer software. In this study, publication trends, citation networks, keyword co-occurrences and author collaborations were analyzed. The findings show that angel investor research has gained significant momentum, especially in the last decade, and has focused on entrepreneurship, innovation, and venture capital. In addition, it has been determined that certain countries and institutions play a dominant role in the literature. This study is expected to reveal the structural dynamics of the literature and guide future scientific research

Keywords: Angel Investor, Bibliometric Analysis, Vosviewer, Entrepreneurship,

EXPRESSIVE FEATURES OF MUSICAL LANGUAGE IN AZER RZAYEV'S MUSIC WORKS

AYGÜN BABAVERDİYEVA
Nakhchivan State University, Fine Arts, Music History And Theory
babaverdiyevaaygun15@gmail.com

Abstract
Abstract Azerbaijani composer Azer Rzayev, distinguished by his unique creative style, is one of the prominent figures who has played a significant role in the development of the national school of composition. This article provides a scholarly examination of the expressive means of musical language in the composer's chamber music works. The relevance of the study is associated with the growing interest in the chamber music genre within Azerbaijani musicology and the need for a more in-depth investigation of the characteristics of musical language in this field. The prominent position of instrumental genres in the composer's output and his extensive chamber music repertoire necessitate a scholarly approach to this topic. The aimof the study is to identify the principal expressive means of musical language—melody, rhythm, harmonic structure, texture, and timbre—in Azer Rzayev's chamber instrumental works, and to analyze their role in conveying aesthetic content. To achieve this aim, methods such as analytical examination, comparative approach, musicological analysis, and generalization have been employed. The results of the research indicate that an organic synthesis of national musical traditions and contemporary compositional techniques can be observed in the composer's chamber music output. In particular, melodic development closely related to mughamintonations, rhythmic flexibility, and diverse timbral explorations constitute the characteristic features of his musical language. In addition, the effective use of chamber ensemble resources and the emphasis on the expressive potential of individual instruments are noteworthy. In conclusion, Azer Rzayev's chamber music works can be regarded as significant examples reflecting the synthesis of national and contemporary styles in Azerbaijani music. These works stand out as one of the key factors defining both the composer's individual creative style and the general developmental tendencies of Azerbaijani chamber music.

Keywords: Keywords: Azerbaijani Music, Azer Rzayev, Chamber Music, Expressive Means, National And Contemporary Style

THE GENDER OF AESTHETIC JUDGMENT: THE FEMALE BODY AND NORMATIVE BEAUTY

MERVE KOCAMAN
Uludağ University, Seminary, History Of Philosophy
mervekcmnn@gmail.com

Abstract
This paper aims to address the gendered character of aesthetic judgment from a philosophical perspective, focusing on the female body. While beauty is often presented as individual preference or an innocent aesthetic choice, it also has a normative and regulatory function within a social and cultural context; today, it exhibits a structure intertwined with the production and circulation of specific aesthetic norms. In particular, the concept of beauty is transforming from an innocent category within the aesthetic realm into a normative criterion that regulates, limits, and subjects the body to evaluation. This study examines, within a philosophical framework, how aesthetic judgment is established as a controlling practice over the female body. From a historical perspective, the female body has been a central area of social regulation through aesthetic norms that have changed in different periods. With modernization, the spread of mass media, and the rise of consumer culture, beauty standards have become institutionalized; the female body has become a point of reference that is constantly measured, compared, and positioned according to aesthetic presentations. This historical continuity shows that aesthetic judgment is not only a descriptive activity but also a practice that reproduces social norms and shapes individual subjectivity. This study highlights the ethical dimensions of aesthetic judgment. The claim of universality in aesthetic evaluations is critically questioned; the historical and cultural construction of beauty norms is taken as a fundamental assumption. Through recurring images, advertisements, and media representations circulating in popular culture, the female body is evaluated, compared, and normalized according to certain criteria; thus, aesthetic judgment is reproduced as social norms rather than individual preferences. In conclusion, this statement aims to make visible the gendered nature of aesthetic judgment and to discuss, through a philosophical critique, the normative effects of the discourse of beauty on the female body. The goal is to contribute to the consideration of more liberating and pluralistic forms of subjectivity by critically exposing aesthetic norms; and to deepen the discussion on the ethical consequences of aesthetic practices, thereby raising possibilities for both theoretical and social intervention.

Keywords: Aesthetic Judgment, Beauty, Body, Gender, Normativity

FROM COST LEADERSHIP TO REVENUE OPTIMIZATION: HOW ANCILLARY REVENUES ARE TRANSFORMING LOW-COST CARRIERS (LCC)

Assist. Prof. Dr. ÖZLEM MUNİSE KAYNAK
Hasan Kalyoncu University, Faculty Of Aeronautics And Space Sciences, Department Of Aviation Management
omunise.kaynak@hku.edu.tr

Assist. Prof. Dr. MELİKE MEHVEŞ PAMUK
Beykoz University, School of Civil Aviation, Department of Aviation Management
mehvespamuk@beykoz.edu.tr

Abstract
The civil aviation industry is a dynamic and highly competitive sector that plays a critical role in supporting global economic growth, trade, and tourism. Within this environment, the low-cost carrier (LCC) model has emerged as a prominent approach, stimulating demand through low base fares while increasingly relying on ancillary revenues for income generation. Traditionally, this model has been grounded in cost minimization, enabling airlines to offer lower fares than full-service carriers. However, recent developments indicate a significant transformation, particularly in terms of revenue generation. This study examines the evolving revenue dynamics of LCCs and questions whether cost advantage remains the core of the model or whether revenue optimization strategies have become more dominant. In this context, the study reviews the LCC business model and analyzes its revenue structure, including core revenues derived from ticket sales and demand-based pricing, alongside ancillary revenues such as baggage fees, seat selection, priority boarding, onboard food and beverage sales, seat upgrades, travel insurance, and commercial partnerships. Methodologically, the study adopts a qualitative approach based on document analysis, drawing on recent academic literature and reports published by civil aviation authorities. The findings reveal a clear shift toward revenue diversification, driven by the growing importance of ancillary revenues. These revenues have evolved from a supplementary component into a central pillar of the LCC model, contributing significantly to overall profitability. Furthermore, the increasing adoption of similar revenue strategies by full-service carriers indicates a convergence of business models across the industry. This transformation has led to more modular and personalized passenger experiences, a redefinition of the airline value proposition, and the widespread adoption of unbundled pricing. The study also demonstrates that LCCs' competitive advantage is no longer based solely on cost leadership but increasingly on integrated strategies supported by high-margin ancillary revenues, digitalization, data-driven revenue management, and customer segmentation. Consequently, the contemporary LCC model is evolving into a hybrid structure in which cost control and revenue optimization coexist. This study contributes to the literature by providing a holistic perspective on the changing economic dynamics of LCCs and offers insights for both academics and industry practitioners.

Keywords: Airlines, Aviation, Low-cost Carriers

ABSTRACT THE ROLE OF UZEYIR HAJIBEYLI IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI CHAMBER-VOCAL MUSIC

PhD. AYNUR QASİMOVA
Nakhchivan State University, Art, Department Of Music History And Theory
aynurqasimovaa1977@gmail.com

Abstract
The prominent composer Uzeyir Hajibeyli laid the foundation for a new direction in Azerbaijani musical culture and established the national school of composition. He skillfully perceived the demands of his era and the spiritual needs of the people, striving to reflect them in every aspect of his creative work. Through his tireless efforts, Hajibeyli succeeded in elevating national musical culture to the level of world classical music. For this reason, his artistic legacy remains relevant even today. The significance of this research lies in the scientific explanation of Hajibeyli's contribution to the development of national music, particularly in his synthesis of national and Western European musical traditions. The study provides a historical and theoretical foundation for understanding the stages of development of Azerbaijani chamber-vocal art. The aim of this research is to determine Hajibeyli's role in the formation and development of Azerbaijani chamber-vocal music, to examine the synthesis of national musical elements with the European vocal style in his works, and to reveal the poetic texts, musical language, and structural features of his romances. During the research process, analytical methods commonly accepted in theoretical musicology were applied, including historical-theoretical and comparative analysis. As a result, it was determined that Uzeyir Hajibeyli laid the foundation of the romance-ghazal genre in chamber-vocal music, synthesized national and classical elements, ensured the unity of poetry and music, and created a strong creative school for future composers. As a result of his work, Azerbaijani chamber-vocal art has preserved its national spirit while also integrating into world musical culture. As a recommendation, the knowledge obtained from this research can serve as an important source for future researchers and may be used in further academic studies, lectures, and seminars.

Keywords: Uzeyir Hajibeyli, Composer, Music, Chamber-Vocal, Romance-Ghazal, "Without You", "Sevgili-Janan"

EDUCATION AND SECULARIZATION IN THE CONSTRUCTION OF A SOCIETY: JOHN DEWEY, VILLAGE INSTITUTES, AND TURKEY'S MODERNIZATION EXPERIENCE

Assist. Prof. Dr. KADİR YILMAZ
Karabük University, Faculty Of Humanities And Social Sciences, Psychology
kadiryilmaz88@yahoo.com

Abstract
This study examines the process of establishing the Village Institutes in Turkey, drawing on the pragmatist approaches of John Dewey, with the aim of building a modern society, within the framework of a sociological model. From the perspective of the sociology of education, this process provides an important dynamic foundation for social transformation. John Dewey views education as life itself and emphasizes the importance of learning through active experience. He also advocates for individuals to develop self-awareness and to participate actively in social processes. According to Dewey, the establishment and sustainability of a democratic society are only possible through individuals' active participation in these processes. In this context, the school is a fundamental institution where a sense of citizenship, social responsibility, and critical thinking are cultivated. The study presents a brief history of the establishment of the Village Institutes and examines the key actors who contributed to this process through the lens of Dewey's educational philosophy. It also offers a sociological perspective on the political, economic, and cultural structures of Turkey in the 1940s. Providing an analytical framework, this study considers education not merely as a process of knowledge transmission, but as an effort to construct and transform social structure and mentality.

Keywords: Modernization, Education, Village Institutes, John Dewey, Pragmatism

GLOBALIZATION AND THE SOCIOLOGICAL TRANSFORMATION OF THE VACCINE SECTOR IN TURKEY

Assist. Prof. Dr. KADİR YILMAZ
Karabük University, Faculty Of Humanities And Social Sciences, Psychology
kadiryilmaz88@yahoo.com

AYŞEGÜL ÖZTÜRK
Karabük University, Faculty Of Humanities And Social Sciences, Sociology
asyglozturk78@gmail.com

Abstract
Vaccine production in Turkey has been one of the fundamental components of public health from the Ottoman period to the Republic, and it gained an institutional structure especially with the establishment of the Refik Saydam Hygiene Institute in 1928. For many years, the institution produced vaccines such as diphtheria, smallpox, rabies, and BCG, playing a significant role in Turkey's fight against infectious diseases. However, with the process of globalization after 1980, transformations in health policies led to a weakening of domestic production capacity and the development of an import-dependent structure in the vaccine sector. In particular, the dysfunction and subsequent closure of the Refik Saydam Hygiene Institute became a determining factor in Turkey's increasing dependence on the global vaccine market. This study aims to examine the positive and negative effects of globalization on the vaccine sector in Turkey from a historical and sociological perspective. The study employs a literature review method and focuses on Turkey's history of vaccination, the influence of global health organizations, the role of multinational pharmaceutical companies in the sector, and vaccine policies during the COVID-19 pandemic. The findings indicate that globalization has provided Turkey with significant advantages such as access to modern vaccine technologies, international collaborations, increased vaccination rates, and the ability to respond rapidly to epidemics. However, the loss of domestic production capacity, increased external dependency, supply problems during global crises, and vulnerabilities that may create public distrust have emerged as major challenges. Consequently, it is argued that while integrating into the global health system, Turkey should preserve its domestic production capacity and develop sustainable vaccine policies.

Keywords: Sociology, Globalization, Vaccine Sector, Sociology Of Health, Domestic Production, Public Health

FEMINIZATION OF MIGRATION AND GENDER INEQUALITY: EXPERIENCES OF WOMEN MIGRANTS IN TURKEY

Prof. Dr. YILMAZ DAŞLI
Sivas Cumhuriyet University, Faculty Of Health Sciences, Department Of Health Management
ydasli@cumhuriyet.edu.tr

NAZLI AYBULUT
Sivas Cumhuriyet University, Institute Of Social Sciences, Migration Studies
20259384004@cumhuriyet.edu.tr

Abstract
Research Problem: Migration, one of the most significant phenomena shaping human history, has become increasingly complex today due to economic, political, and environmental factors. However, its gender dimension has often been overlooked in the existing literature. This study aims to examine women's migration experiences in the context of Türkiye from a gender perspective, within the framework of socially constructed roles and expectations. Research Objective: The aim of this study is to explain the experiences of migrant women in Türkiye by addressing the relationship between migration and gender. Research Method: The study is based on a literature review and the analysis of existing statistical data. In addition, migrant women's access to education and healthcare services, as well as their employment status in Türkiye, are examined through national and international reports. Research Findings: The relationship between migration and gender has become increasingly complex due to factors such as globalization, wars, and increasing economic inequality. The problems faced by women during the migration process require a multi-layered approach that must be addressed not only at the individual level but also at social and national levels. In this context, it is important for Türkiye to develop more comprehensive and sustainable solutions through both national policies and international cooperation in order to reduce the challenges faced by migrant women. Eliminating the economic, social, and cultural barriers encountered by migrant women plays a critical role not only in protecting women's rights but also in enhancing social welfare and ensuring equality. Conclusion: The study emphasizes the need to develop more just and inclusive policies in order to reduce the problems faced by women during the migration process and to eliminate inequalities.

Keywords: Migration, Women, Feminization Of Migration, Gender

RELATIONSHIP BETWEEN CENTRAL BANK DIGITAL CURRENCY UNCERTAINTY AND THE EXCHANGE RATES

Assoc. Prof. Dr. MELİK KAMIŞLI
Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty Of Applied Sciences, Finance And Banking
melik.kamisli@bilecik.edu.tr

Abstract
The emergence of the Fintech concept in the finance sector in recent years, followed by the cryptocurrency boom between 2017 and 2021, and the rapid shift in focus towards central bank digital currencies (CBDCs), a more recent innovation, demonstrates that the digital finance landscape is changing very rapidly. In particular, demand to cryptocurrencies is very high as a medium of exchange or as an investment asset class. The limited supply of cryptocurrencies and high demand for them lead to significant price increases for cryptocurrencies and crypto-backed assets. Despite high volatility, an increasing number of people in many countries are investing in cryptocurrencies, taking risk of significant losses. The large-scale, unfounded rises and falls in the cryptocurrency markets soon prompted central banks to issue central bank digital currencies as a reaction against privately held digital currencies managed by unknown entities, and as an alternative form of money. Traditionally, central banks are authorized to print cash, or issue banknotes. However, with digitalization, banknotes are technically becoming an outdated means of payment, and central banks are therefore seeking to create central bank-issued digital currencies that can be used in retail payments. Digital central bank money would potentially offer the public the ability to hold central bank funds in a cashless future. In its current form, blockchain technology raises doubts about its suitability as a payment method in the future, as it cannot handle a sufficiently large number of transactions. Digital central bank money, on the other hand, may be a more suitable tool in terms of both capacity and security. On the other hand, the development of central bank digital currencies could also have significant consequences for the policy tools and activities of central banks responsible for conducting monetary policy. Therefore, central bank digital currencies and the potential consequences of using them need to be carefully analyzed. In this context, the aim of the study is to determine the relationships between the Central Bank Digital Currency Uncertainty Index (CBDCUI) and exchange rates. To this end, the relationships between this index and exchange rates were analyzed using the Hatemi-J (2012) Asymmetric Causality test. The results of the study indicated that changes in the CBDCUI have effects on exchange rates.

Keywords: Central Bank Digital Currency, Currency Markets, Asymmetric Relationships

PUBLIC DEBT MANAGEMENT IN THE WESTERN BALKANS WITH A FOCUS ON ALBANIA

Assoc. Prof. Dr. ALBA RAMALLARI
University "Aleksandër Moisiu" of Durrës, Faculty of Business, Department of Economic Sciences
albaramallari@uamd.edu.al

PhD. ENTELA VELAJ
University "Aleksandër Moisiu" of Durrës, Faculty of Business, Department of Economic Sciences
entelavelaj@uamd.edu.al

Abstract
Managing public debt in countries such as the Western Balkans is a political challenge in itself, linked to economic transition, fiscal changes and weaknesses, as well as external influences. This topic examines the structure, sustainability and policy relevance of public debt management across the region, with a particular focus on Albania. Taking into account fiscal data and institutional assessments, the study looks at the relationship of debt and its impact on economic growth, budget deficit and exchange rate policy. Public debt management in Albania has undergone significant reforms and changes aimed at enhancing transparency, extending maturities, and reducing any risk of refinancing. However, we emphasize that this strategy requires a continuous approach that is related to both the level of debt and also to global financial conditions, mentioning here the fact that we also have external debt. Throughout the paper, the relevant analysis looks at fiscal rules and debt financing strategies. It looks at how situations such as the 2019 earthquake or Covid 19 have affected the accumulation of debt and its sustainability. Comparing this situation with the Western Balkan countries is used to clearly understand the situation of the country. This way we will be able to understand whether we have economic progress, strengthening institutional capacities, improving capital markets in the country and a fiscal policy that has had one of the objectives of ensuring long-term debt sustainability.

Keywords: Public Debt, Fiscal Changes, Sustainability

THE ROLE OF GREEN INVESTMENTS IN THE DEVELOPMENT OF THE CIRCULAR ECONOMY IN ALBANIA

OLTA FUCIA
University "Aleksandër Moisiu" of Durrës, Faculty of Business, Department of Economic Sciences
o.allmuca@gmail.com

Assoc. Prof. Dr. LLAMBI PRENDI
University "Aleksandër Moisiu" of Durrës, Faculty of Business, Department of Economic Sciences
llambiprendi@uamd.edu.al

Abstract
For developing economies like Albania, the transition to a circular economy model requires dedicated investments, as well as significant financial resources. In order to achieve the goal of environmental protection, the possibility of sustainable production and efficient use of resources, we must definitely orient ourselves towards green financing. The purpose of this paper is to study the supporting role of green financing instruments, Foreign Direct Investment (FDI) and public and private investments in the transition to a circular economy in Albania. The analysis will be carried out through a qualitative and quantitative approach, through the analysis of the public policy framework, institutional challenges and financial flows. It should be taken in mind that although Albania has made progress on its path towards approximation with European Union standards, there is still a need to fill the gap that exists in the mobilization of green investments and financial instruments. At the end of the paper, we will come up with some recommendations that can serve in the design of policies to improve Albania's approach towards sustainable financing and towards strengthening green financing mechanisms.

Keywords: Circular Economy, Green Investments, Foreign Direct Investment, Policy Framework

FULL TEXT PAPERS

In this area, there are full-text papers sent to the Incohis 2026 Spring congress that meet the conditions of the congress.

SANAL TAKIMLARDA ORTAK ZİHİNSEL MODELLER LİTERATÜRÜNÜN BİBLİYOMETRİK ANALİZİ: VOSVİEWER İLE GÖRSEL BİR HARİTALAMA

Öğr. Gör. Dr. MUSTAFA OF
Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli Meslek Yüksekokulu, Bilgisayar Teknolojileri, Kocaeli, Türkiye
mustafaof@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7924-9073

Özet

Dijital dönüşüm ve küresel iş birliği ihtiyacıyla birlikte, sanal takımlar modern iş dünyasının temel yapı taşlarından biri haline gelmiştir. Coğrafi olarak dağıtık olan bu ekiplerde performansın ve koordinasyonun sürdürülmesindeki en kritik faktörlerden biri "Ortak Zihinsel Modeller" (Shared Mental Models - SMM) kavramıdır. Ortak zihinsel modeller, takım üyelerinin görevler, ekip yapısı ve teknoloji kullanımı konusundaki bilişsel uyumunu ifade ederek karmaşık ve dinamik ortamlarda ekiplerin senkronize hareket etmesini sağlar. Yazında bu konuya olan ilgi giderek artsa da, mevcut literatürün genel yapısını, gelişim süreçlerini ve odak noktalarını bütüncül bir bakış açısıyla sunan çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, sanal takımlarda ortak zihinsel modeller üzerine yapılmış akademik çalışmaları bibliyometrik yöntemlerle analiz ederek literatürün entelektüel yapısını ortaya koymaktır. Çalışma kapsamında Web of Science veri tabanı üzerinden "Sanal Takımlar" ve "Ortak Zihinsel Modeller" anahtar kelimeleriyle taranan veriler kullanılmıştır. Elde edilen bibliyografik veriler, bilimsel haritalama tekniği ve VOSviewer yazılımı kullanılarak görselleştirilmiştir. Analiz sürecinde; en çok atıf alan yazarlar, öne çıkan yayınlar, ülkeler arası iş birlikleri ve anahtar kelimelerin birliktelik analizi (co-occurrence) yapılmıştır.

Bulgular, literatürde baskın olan tematik kümeleri ve bu alandaki güncel araştırma eğilimlerini göstermektedir. Görsel haritalar, konunun yönetim, örgütsel psikoloji ve bilgi teknolojileri disiplinleri arasındaki kesişim noktalarını net bir şekilde sergilemektedir. Bu çalışma hem alandaki mevcut birikimi özetlemesi hem de gelecekteki araştırmalar için potansiyel boşlukları işaret etmesi bakımından akademik literatüre ve sanal ekip yönetimi pratiğine katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ortak Zihinsel Modeller, Sanal Takımlar, Bibliyometrik Analiz, VOSviewer, Kolektif Biliş, Literatür Haritalama

BIBLIOMETRIC ANALYSIS OF COMMON MENTAL MODELS LITERATURE IN VIRTUAL TEAMS: A VISUAL MAPPING WITH VOSVIEWER

Abstract

With the need for digital transformation and global collaboration, virtual teams have become one of the fundamental building blocks of the modern business world. One of the most critical factors in maintaining performance and coordination in these geographically distributed teams is the concept of "Shared Mental Models" (SMM). Common mental models express the cognitive alignment of team members regarding tasks, team structure, and technology usage, enabling teams to move in sync in complex and dynamic environments. Although the interest in this subject is increasing in the literature, there is a need for studies that present the general structure, development processes and focal points of the existing literature from a holistic perspective.

The aim of this study is to reveal the intellectual structure of the literature by analyzing academic studies on common mental models in virtual teams with bibliometric methods. Within the scope of the study, data scanned with the keywords "Virtual Teams" and "Common Mental Models" on the Web of Science database were used. The obtained bibliographic data were visualized using scientific mapping technique and VOSviewer software. In the analysis process; the most cited authors, prominent publications, collaborations between countries and co-occurrence analysis of keywords were conducted.

The findings show the dominant thematic clusters in the literature and current research trends in this field. Visual maps clearly showcase the intersection points of the subject between the disciplines of management, organizational psychology, and information technology. This study aims to contribute to the academic literature and virtual team management practice in terms of both summarizing the current knowledge in the field and pointing out potential gaps for future research.

Keywords: Common Mental Models, Virtual Teams, Bibliometric Analysis, VOSviewer, Collective Cognition, Literature Mapping

1. GİRİŞ

Günümüz iş dünyasında dijital dönüşüm süreçlerinin hız kazanması ve küreselleşmenin etkisiyle organizasyonel yapılar geleneksel kalıpların dışına çıkmıştır. Bu süreçte, coğrafi sınırları aşan ve bilgi iletişim teknolojileri (BİT) aracılığıyla bir araya gelen "sanal takımlar", modern iş yaşamının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir (Martins, Gilson ve Maynard, 2004). Sanal takımlar, esneklik ve maliyet avantajı sağlasa da; üyeler arasındaki fiziksel uzaklık, zaman dilimi farklılıkları ve kültürel çeşitlilik gibi faktörler koordinasyon ve güven sorunlarını beraberinde getirmektedir (Hertel, Geister ve Konradt, 2005).

Bu karmaşık yapı içerisinde sanal takımların etkinliğini ve performansını belirleyen en kritik bilişsel mekanizmalardan biri "Ortak Zihinsel Modeller" (Shared Mental Models - SMM) kavramıdır. Ortak zihinsel modeller; takım üyelerinin görevler, ekipmanlar, ekip etkileşimi ve takım yapısı hakkındaki bilgilerini organize etmelerini sağlayan ortak bir bilgi yapısı olarak tanımlanmaktadır (Cannon-Bowers, Salas & Converse, 1993). Bu modeller, ekip üyelerinin birbirlerinin davranışlarını tahmin etmelerine, karmaşık durumlarda senkronize olmalarına ve açık iletişimin kısıtlı olduğu sanal ortamlarda dahi uyum içinde hareket etmelerine imkân tanır (Mathieu, Heffner, Goodwin, Salas & Cannon-Bowers, 2000).

Literatürde sanal takımlarda bilişsel süreçlerin önemi üzerine yapılan çalışmalar (örneğin; Maynard ve Gilson, 2014; Mesmer-Magnus, DeChurch, Jimenez-Rodriguez, Wildman ve Shuffler, 2011) hızla artış göstermektedir. Ancak bu birikimin entelektüel köklerini, gelişim seyri içerisinde öne çıkan tematik kümelenmeleri ve küresel iş birliği ağlarını bütüncül bir bakış açısıyla sunan çalışmalara duyulan ihtiyaç devam etmektedir. Bibliyometrik analizler, belirli bir alandaki bilimsel üretimi nicel verilerle haritalandırarak araştırmacılara alanın genel panoramasını sunma ve gelecekteki araştırma boşluklarını (research gaps) belirleme noktasında güçlü bir araçtır (Donthu, Kumar, Mukherjee, Pandey ve Lim, 2021).

Bu çalışma, sanal takımlarda ortak zihinsel modeller literatürünü VOSviewer yazılımı aracılığıyla görselleştirerek; en etkili yayınları, kurucu teorisyenleri, ülkeler arası iş birliği ağlarını ve en sık çalışılan kavramsal temaları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Elde edilen bulguların, hem örgütsel davranış ve yönetim bilişim sistemleri alanındaki araştırmacılara rehberlik etmesi hem de sanal ekip yöneticilerine stratejik bir perspektif sunması hedeflenmektedir.

2. YÖNTEM

Bu çalışma, sanal takımlarda ortak zihinsel modeller literatürünü analiz etmek amacıyla bibliyometrik bir araştırma tasarımı benimsemiştir. Bibliyometrik analiz, belirli bir bilimsel alandaki yayın modellerini ve entelektüel yapıyı matematiksel ve istatistiksel yöntemlerle inceleyen ikincil bir araştırma yöntemidir (Pritchard, 1969). Geleneksel literatür incelemelerinin öznel yorumlama sınırlarını aşmayı hedefleyen bu yöntem, büyük veri setleri içindeki saklı bağlantıları ve bilimsel ağları nesnel bir zeminde sentezleme imkânı sunar (Zupic ve Čater, 2014). Bu yaklaşım, sanal takımlar gibi çok disiplinli ve hızla evrilen bir çalışma alanının entelektüel haritasını; veriye dayalı, sistematik ve 'kuş bakışı' bir perspektifle ortaya koymak amacıyla tercih edilmiştir.

2.1. Veri Kaynağı ve Tarama Stratejisi

Araştırma verileri, sosyal bilimler alanındaki en prestijli ve kapsamlı indeksleri barındıran Web of Science (WoS) Core Collection veri tabanından elde edilmiştir. Literatürün kapsamlı bir dökümünü çıkarabilmek amacıyla tarama işlemi, "Topic" (TS) alanında (başlık, özet ve anahtar kelimeleri kapsayacak şekilde) şu gelişmiş arama sorgusu ile gerçekleştirilmiştir:

TS=("Virtual Team" OR "Distributed Team" OR "Global Virtual Team*") AND TS=("Shared Mental Model*" OR "Team Mental Model*" OR "Collective Cognition")**

Bu sorguda kullanılan yıldız (*) sembolü, kelimelerin farklı türevlerini (tekil/çoğul vb.) taramaya dahil etmek; "OR" operatörü ise eş anlamlı kavramları (dağıtık takımlar, kolektif biliş vb.) kapsayarak veri kaybını önlemek amacıyla tercih edilmiştir. Tarama sonucunda elde edilen ham veri seti, konuyla doğrudan ilgili olan, İngilizce dilinde yazılmış ve hakemli süreçlerden geçmiş 79 akademik makale ile sınırlandırılmıştır. Analiz için gerekli olan bibliyografik veriler; yazarlar, özler, anahtar kelimeler ve tüm kaynakçayı içerecek şekilde (Full Record and Cited References) "plain text" formatında dışa aktarılarak analize hazır hale getirilmiştir.

2.2. Analiz Süreci ve Bilimsel Haritalama

Elde edilen bibliyografik verilerin görselleştirilmesi ve analizi için VOSviewer (Versiyon 1.6.20) yazılımı kullanılmıştır (Van Eck & Waltman, 2010). VOSviewer, büyük veri setlerini görsel haritalara dönüştürerek kavramlar, yazarlar ve ülkeler arasındaki mesafeye dayalı ilişkileri (distance-based) göstermede oldukça etkilidir. Çalışmada üç temel analiz tekniği uygulanmıştır:

- Anahtar Kelime Birliktelik Analizi (Co-occurrence): Literatürdeki kavramsal temaları ve güncel eğilimleri belirlemek için kullanılmıştır.
- Ortak Yazarlık Analizi (Co-authorship): Ülkeler arası akademik iş birliği ağlarını ve küresel dağılımı ortaya koymak amacıyla yapılmıştır.
- Ortak Atıf Analizi (Co-citation): Alanın entelektüel kökenlerini ve en etkili kurucu çalışmalarını tespit etmek için referanslar üzerinden yürütülmüştür.

2.3. Parametreler ve Eşik Değerleri

Analizlerin anlamlılığı için belirli eşik değerleri (thresholds) uygulanmıştır. Kelime analizinde en az 3 kez tekrarlanan 98 anahtar kelime, ülke analizinde en az 1 yayını olan 22 ülke ve ortak atıf analizinde en az 6 atıf alan 81 referans temel alınmıştır. Haritalarda düğüm (node) büyüklükleri ilgili öğenin ağırlığını, düğümler arasındaki çizgilerin kalınlığı ise ilişki gücünü (Link Strength) temsil etmektedir.

2.4. Kavramsal Çerçeve: Sanal Takımlar ve Ortak Zihinsel Modeller

Bibliyometrik analize konu olan temel kavramların teorik çerçevesi, bulguların anlamlandırılması açısından kritik önem taşımaktadır.

Sanal Takımlar: Coğrafi olarak dağıtık olan, ortak bir hedef doğrultusunda bir araya gelen ve etkileşimlerini büyük oranda bilgi iletişim teknolojileri (BİT) aracılığıyla sürdüren çalışma gruplarıdır (Hertel, Geister ve Konradt, 2005). Sanal takımları geleneksel takımlardan ayıran temel unsurlar; fiziksel uzaklık, zaman dilimi farklılıkları ve teknolojiye olan bağımlılıktır. Bu özellikler, ekiplerin koordinasyon kurmasını zorlaştırmakta ve "kolektif biliş" mekanizmalarına olan ihtiyacı artırmaktadır (Martins, Gilson ve Maynard, 2004).

Ortak Zihinsel Modeller (SMM): Ekip üyelerinin görevlerin içeriği, kullanılan teknolojik ekipmanlar, ekip içi etkileşim süreçleri ve genel ekip yapısına dair sahip oldukları organize bilgi yapıları ile paylaşılan zihinsel temsillerdir (Cannon-Bowers, Salas & Converse, 1993). Bu modeller, ekip üyelerinin benzer durumlarda "aynı sayfada" olmalarını sağlayarak; karmaşık ve dinamik iş süreçlerinde ortak bir anlayış geliştirilmesine, üyelerin birbirlerinin ihtiyaçlarını ve olası davranışlarını önceden tahmin edebilmelerine olanak tanır (Mathieu, Heffner, Goodwin, Salas & Cannon-Bowers, 2000). Özellikle sanal takımlar gibi fiziksel ipuçlarının ve yüz yüze etkileşimin kısıtlı olduğu ortamlarda SMM, ekip

üyeleri arasında bilişsel bir köprü görevi görerek, açık iletişime duyulan ihtiyacı azaltır ve ekibin koordinasyon içinde, senkronize bir şekilde hareket etmesini sağlayarak genel performansı optimize eder (Lim ve Klein, 2006). SMM, ekip üyelerinin "aynı görüş birliğinde" olmasını sağlayarak;

- Durumsal gereklilikleri benzer şekilde algılamalarına,
- Birbirlerinin davranışlarını ve ihtiyaçlarını öngörmelerine,
- Açık iletişimin kısıtlı olduğu anlarda dahi uyumlu hareket etmelerine imkân tanır (Mathieu, Heffner, Goodwin, Salas & Cannon-Bowers, 2000).

Sanal takımlarda SMM, fiziksel ipuçlarının yokluğunda ekibi bir arada tutan "bilişsel bir yapıştırıcı" görevi görerek performans ve ekip tatmini üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır.

2.5. Ortak Zihinsel Model Üzerinde Örnek Bir Uygulama

SMM'nin işleyişini somutlaştırmak adına, dünyanın farklı bölgelerinde bulunan ve bulut tabanlı bir uygulama geliştiren sanal bir yazılım ekibi ele alınabilir. Bu ekipte güçlü bir SMM'nin varlığı, kritik bir sistem hatası (bug) ortaya çıktığında kendini gösterir:

- **Görev Modeli:** Tüm üyeler yazılımın mimarisini ve kodlama standartlarını aynı düzeyde bildiği için, hatanın hangi modülden kaynaklandığını tartışmaya gerek duymadan hızla teşhis ederler.
- **Ekip Modeli:** Yazılımcılar, ekip içindeki veri tabanı uzmanının o anki iş yükünü ve yetkinliğini önceden tahmin ederek, yardıma ihtiyaç duyup duymayacağını sormadan ilgili verileri hazırlarlar.
- **Etkileşim Modeli:** Zaman dilimi farkı nedeniyle bir üye uykudayken, diğer üye hangi iletişim kanalı (Takım yönetimi uygulamaları ile; Slack, Microsoft Teams vb.) üzerinden nasıl bir not bırakması gerektiğini bilir; böylece uyandığında ekip arkadaşının işi devralmasını kusursuz hale getirir.

Bu senaryoda ekip üyeleri, bir liderin sürekli direktif vermesine gerek kalmadan, sanal ortamın getirdiği fiziksel kopukluğu "ortak bilişsel haritaları" ile aşarak adeta tek bir organizma gibi senkronize hareket ederler.

Ortak zihinsel modellerin sanal bir yazılım geliştirme ekibindeki oluşumu ve işleyişi, bireysel bilgi yapılarının sistematik bir etkileşim süreciyle ortak bir paydada buluşması, yani bilişsel bir "yakınsama" (convergence) sürecidir. Bu oluşum; ekip üyelerinin düzenli "pair programming" (eşli programlama) oturumları, çapraz eğitimler ve "sprint retrospective" (değerlendirme) toplantıları aracılığıyla hem teknik standartlar hem de birbirlerinin çalışma tarzları hakkında ortak bir anlayış geliştirmeleriyle başlar (Marks, Sabella, Burke & Zaccaro, 2002). Örneğin, dünyanın farklı bölgelerinde bulunan ve bulut tabanlı bir uygulama geliştiren sanal bir ekipte SMM; üyelerin proje yönetim araçlarını kullanım biçimlerinin standartlaşması ve geçmiş projelerde birlikte çözülen kritik "bug" vakalarından elde edilen deneyimlerin ortak bir hafızaya dönüştürülmesiyle kristalize olur. Bu süreç sonucunda oluşan bilişsel uyum sayesinde, ekip üyeleri durumsal gereklilikleri benzer şekilde algılamaya başlar; bir sistem hatası ortaya çıktığında, bir yazılımcı diğer ekip arkadaşının hangi modüle odaklanacağını veya hangi verileri hazırlayacağını hiçbir dış direktife ihtiyaç duymadan öngörebilir. Sonuç olarak SMM, bu tür sürekli etkileşim ve ortak deneyim döngüleriyle inşa edilen ve sanal ortamın getirdiği fiziksel kopukluğu, üyeler arasında adeta "bilişsel bir otomasyon" kurarak aşan dinamik bir sosyal biliş sürecidir (Mathieu, Heffner, Goodwin, Salas ve Cannon-Bowers, 2000; Lim ve Klein, 2006).

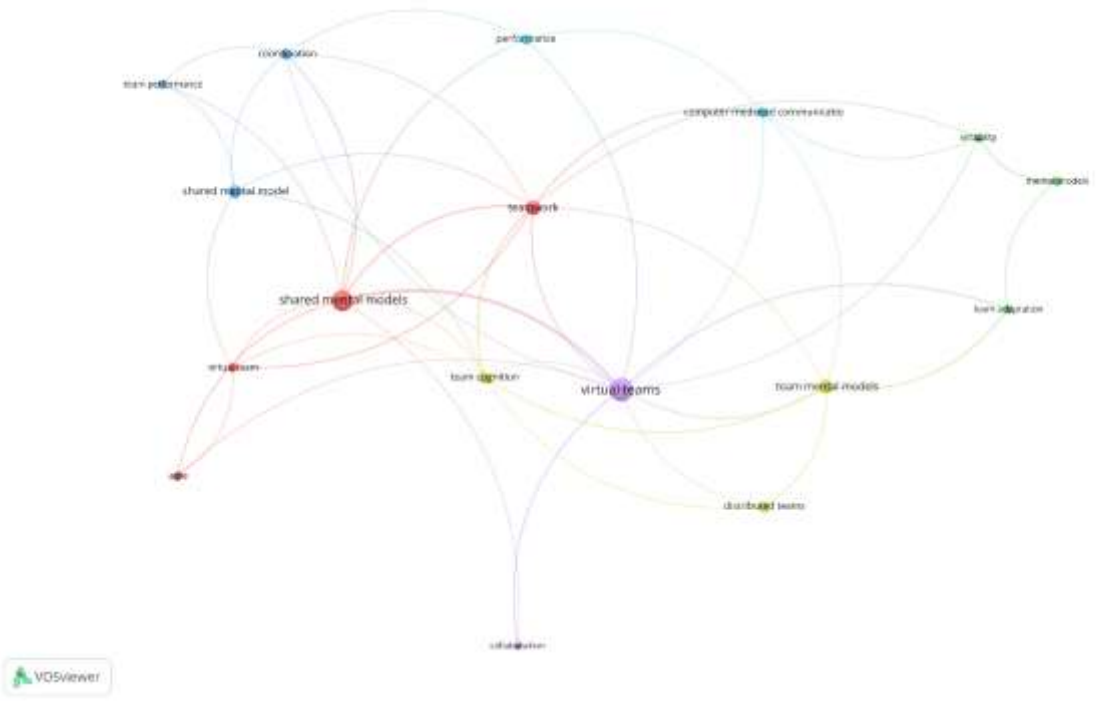
3. BULGULAR ve TARTIŞMA

Bu bölümde, Web of Science (WoS) veri tabanı üzerinden sistematik bir tarama ile elde edilen 79 akademik çalışmanın VOSviewer yazılımı aracılığıyla analiz edilmesi sonucunda ortaya çıkan bilimsel haritalar detaylandırılmakta ve literatürdeki karşılıkları ile derinlemesine tartışılmaktadır. Oluşturulan kavramsal, sosyal ve entelektüel ağ yapıları; sanal takımlarda ortak zihinsel modeller alanındaki birikimin "kuş bakışı" bir panoramasını sunarken, aynı zamanda disiplinler arası etkileşimleri, baskın

tematik kümelenmeleri ve akademik iş birliği ağlarını veriye dayalı bir yaklaşımla somutlaştırmaktadır. Bilimsel haritalama tekniğiyle görselleştirilen bu bulgular, konunun yazındaki gelişim süreçlerini ve stratejik odak noktalarını ortaya koyarak, alandaki mevcut boşlukların ve gelecekteki potansiyel araştırma yönelimlerinin belirlenmesine zemin hazırlamaktadır.

3.1. Kavramsal Yapı: Anahtar Kelime Birliktelik Analizi (Co-occurrence)

Sanal takımlarda ortak zihinsel modeller literatürünün hangi temalar etrafında şekillendiğini anlamak amacıyla yapılan anahtar kelime birliktelik analizi (co-occurrence), literatürün kavramsal sınırlarını ve entelektüel odak noktalarını yansıtan kapsamlı bir "bilişsel harita" ortaya koymaktadır. Bu analiz tekniği, aynı çalışma içerisinde sıklıkla bir arada geçen terimleri eşleştirerek araştırma alanındaki baskın temaları ve bu temalar arasındaki semantik bağları görselleştirmeyi hedefler (He, 1999). Haritada yer alan her bir düğüm (node) belirli bir anahtar kelimeyi temsil ederken, düğümlerin büyüklüğü ilgili kavramın literatürdeki ağırlığını ve görünürlüğünü; aralarındaki mesafeler ve bağlantı çizgilerinin kalınlığı ise kavramların tematik olarak ne kadar yakından ilişkili olduğunu ifade etmektedir (Van Eck & Waltman, 2010). Bu yaklaşım, sanal ekip üyelerinin paylaştığı bilişsel yapıların sadece performans çıktılarıyla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda güven, koordinasyon, bilgi transferi ve teknoloji kullanımı gibi kritik süreç değişkenleriyle nasıl karmaşık ve bütünleşik bir ağ yapısı kurduğunu anlamamıza imkân tanımaktadır.

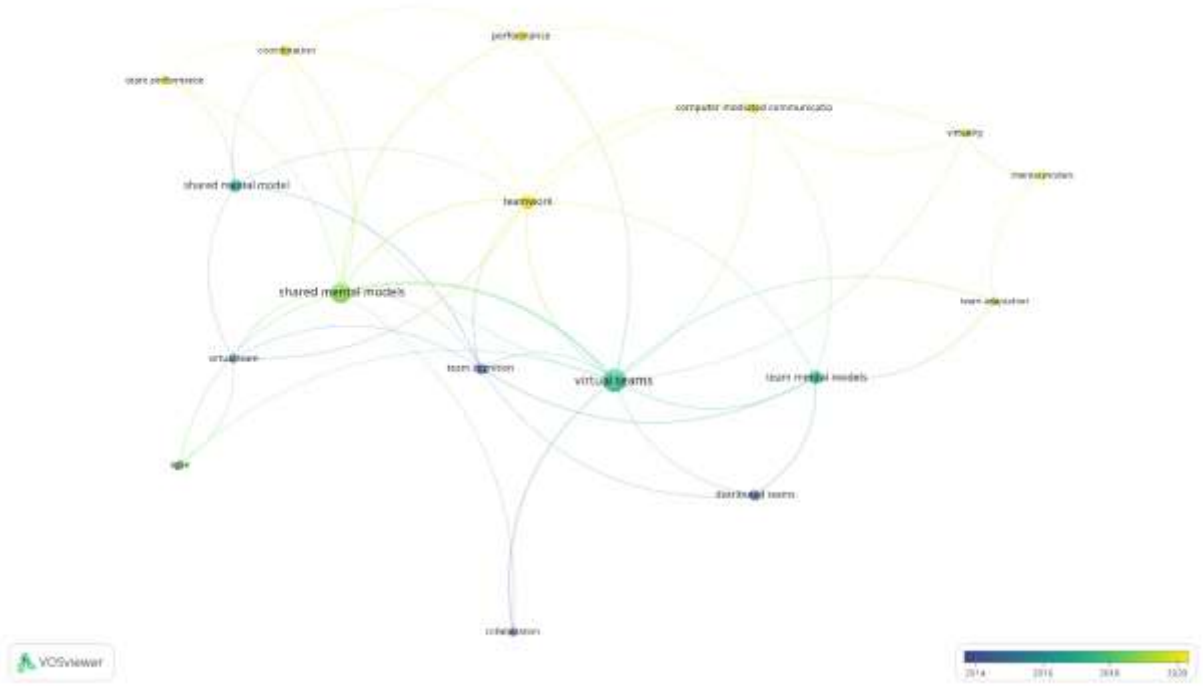

Şekil 1. Anahtar Kelime Birliktelik Ağı (Network Visualization)

Şekil 1 incelendiğinde, literatürün temel olarak üç ana küme etrafında yoğunlaştığı görülmektedir:

- Kırmızı Küme (Performans ve Çıktı Odaklı): Bu küme; "performance", "team performance", "trust" ve "coordination" gibi kavramları içermektedir. Bu durum, SMM çalışmalarının büyük bir bölümünün, ortak bilişin ekip performansını nasıl optimize ettiğini ve güven mekanizmalarını nasıl tetiklediğini incelediğini göstermektedir.
- Yeşil Küme (Süreç ve İletişim Odaklı): "communication", "virtual teams", "collaboration" ve "conflict" kavramları bu kümede baskındır. Sanal ortamdaki etkileşim kısıtlılıklarının SMM aracılığıyla nasıl aşıldığına odaklanan çalışmalar bu grupta yer almaktadır.

- Mavi Küme (Bilgi ve Metodoloji): Daha çok "knowledge sharing", "information sharing" ve "model" kavramları etrafında şekillenerek, bilginin ekipler arasında nasıl dağıldığına ve modellerin nasıl inşa edildiğine odaklanmaktadır.

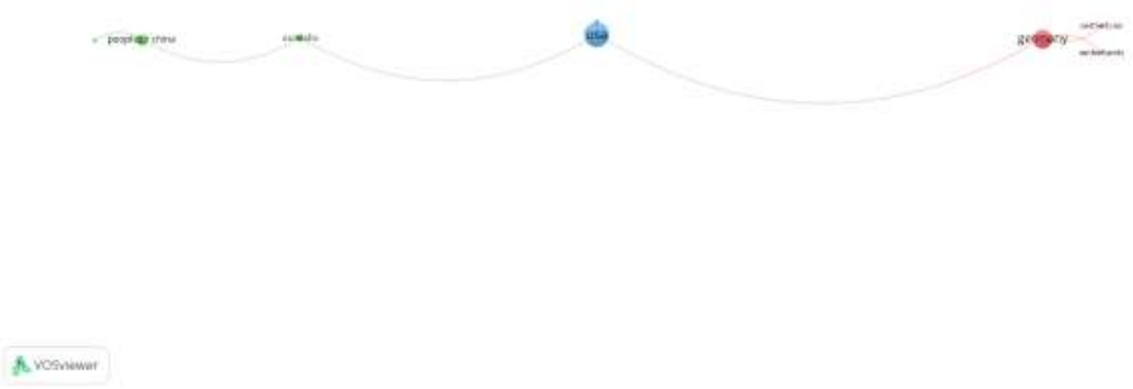

Şekil 2. Anahtar Kelime Zaman Analizi (Overlay Visualization)

Zaman bazlı analize (Şekil 2) bakıldığında, SMM kavramının ilk yıllarda daha çok genel ekip performansıyla ilişkilendirildiği (koyu renkler), ancak son yıllarda (sarı renkli düğümler) "knowledge sharing", "innovation" ve "team effectiveness" gibi daha spesifik ve stratejik kavramlara kaydığı gözlemlenmektedir. Bu değişim, literatürün "nasıl performans artar?" sorusundan "bilgi nasıl yönetilir?" sorusuna evrildiğini kanıtlamaktadır.

3.2. Sosyal ve Coğrafi Yapı: Ülkeler Arası İş Birliği Analizi

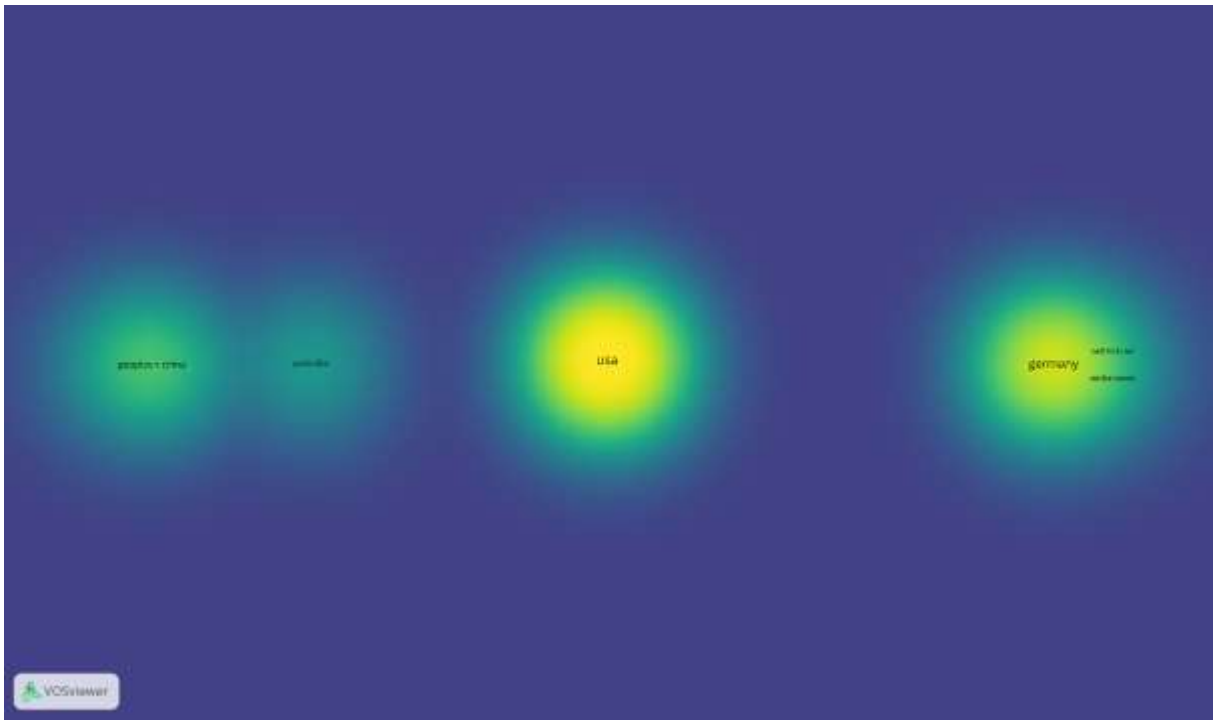
Bilimsel üretimin coğrafi dağılımı ve ülkeler arasındaki stratejik ortaklıklar, araştırma alanının küresel etkisini ve akademik toplulukların sosyal dokusunu somut bir şekilde yansıtmaktadır. Ortak yazarlık (co-authorship) analizi, araştırmacılar, kurumlar ve ülkeler arasındaki entelektüel etkileşimi, bilgi transferini ve iş birliği ağlarını haritalandırmak için kullanılan temel bibliyometrik yöntemlerden biridir (Glänzel & Schubert, 2004). Sanal takımlar gibi doğası gereği dijitalleşme ve sınır ötesi koordinasyonla şekillenen bir çalışma alanında, hangi coğrafyaların akademik üretime öncülük ettiğini ve hangi bölgelerin küresel ölçekte stratejik birer "bilgi merkezi" (knowledge hub) olarak işlev gördüğünü belirlemek, alanın yayılımını anlamak açısından kritiktir. VOSviewer aracılığıyla oluşturulan coğrafi ağ haritaları, ülkelerin sadece nicel yayın sayılarını değil, aynı zamanda ağ içerisindeki konumlarını, merkeziyetlerini ve diğer akademik aktörlerle kurdukları bağlantıların derinliğini ifade eden "toplam bağlantı gücünü" (total link strength) görselleştirerek, literatürün sosyal evrimini ve disiplinler arası geçişkenliğini analiz etmemize imkân tanır (Leydesdorff ve Wagner, 2008).

Şekil 3. Ülkeler Arası İş Birliği Ağı

Ülke analizinde U.S.A. (ABD), hem yayın sayısı hem de en yüksek Total Link Strength (14) değeri ile ağın merkezinde yer almaktadır. ABD'yi; South Korea, England, Spain ve Germany takip etmektedir.

- Küresel İş Birliği: ABD ve Güney Kore arasındaki çizginin kalınlığı, bu iki ülkenin sanal ekiplerde bilişsel süreçler konusunda yoğun bir ortaklık içinde olduğunu göstermektedir.
- Avrupa Bloğu: İngiltere, İspanya ve Almanya arasındaki yakınlık, Avrupa merkezli bir araştırma ağının varlığına işaret etmektedir.

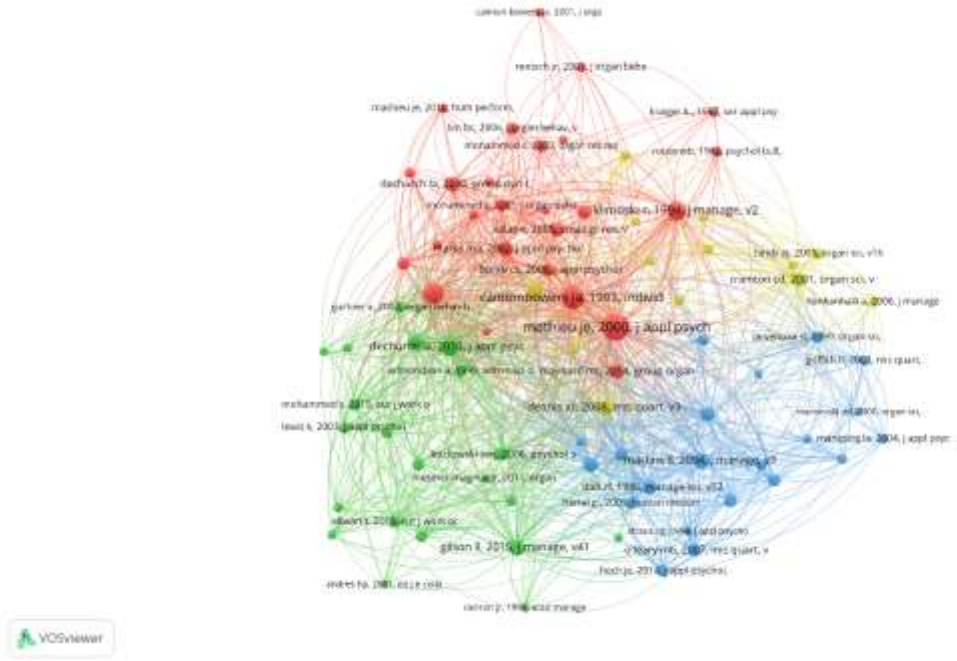

Şekil 4. Ülkeler Arası Yayın Yoğunluğu (Density Visualization)

Şekil 4'teki yoğunluk haritası, akademik "sıcak noktaların" Kuzey Amerika, Doğu Asya ve Batı Avrupa üzerinde kümelendiğini görselleştirmektedir. Bu durum, sanal takım yönetiminin gelişmiş ekonomilerdeki dijital çalışma pratikleriyle paralel bir gelişim gösterdiğini doğrulamaktadır.

3.3. Entelektüel Yapı: Ortak Atıf Analizi (Co-citation)

Ortak atıf analizi, belirli bir bilimsel disiplinin veya araştırma alanının üzerine inşa edildiği "entelektüel temelleri" ve "bilimsel kökenleri" nesnel bir biçimde ortaya koyan en güçlü bibliyometrik yöntemlerden biridir. Bu analiz tekniği, iki farklı yayının veya yazarın, üçüncü bir çalışma tarafından aynı anda kaynak gösterilmesi (co-citation) prensibine dayanarak, literatürdeki düşünce okullarını, kurucu teorisyenleri ve "seminal" nitelikteki temel eserleri tespit etmeyi sağlar (Small, 1973). Sanal takımlarda ortak zihinsel modeller gibi disiplinler arası etkileşimin yoğun olduğu bir alanda, güncel araştırmaların hangi klasik kuramsal çerçevelerden beslendiğini ve alanın çekirdek bilgi yapısını hangi öncü çalışmaların oluşturduğunu anlamak, araştırmanın teorik derinliğini ve metodolojik tutarlılığını belirlemek açısından hayati önem taşımaktadır (McCain, 1990). VOSviewer üzerinden gerçekleştirilen bu analiz, geçmişten günümüze aktarılan bilgi birikiminin nasıl bir kümelenme yapısı sergilediğini görselleştirerek, araştırmacıların alanın "genetik kodlarını" ve entelektüel evrimini kavramasına, böylece mevcut literatürün hangi "devlerin omuzlarında" yükseldiğini görmesine yardımcı olmaktadır.

Şekil 5. Ortak Atıf Ağı (Cited References)

Analiz sonucunda ortaya çıkan en büyük düğümler, literatürün kurucu eserlerini temsil etmektedir. Şekil 5'te en merkezi konuma sahip olan çalışmalar şunlardır:

- Mathieu vd. (2000 & 2005): Ekip zihinsel modelleri ve performans arasındaki ilişkiyi ampirik olarak doğrulayan temel referanslardır.
- Cannon-Bowers vd. (1993): SMM kavramının teorik altyapısını kuran çalışmadır.
- Salas vd. (2005): Takım çalışması süreçlerinin taksonomisini belirleyen rehber niteliğindeki eserdir.

Bu eserlerin ağın merkezinde kümelenmesi, sanal takımlar üzerine yapılan güncel çalışmaların hala bu klasik teorik çerçevelerden beslendiğini ve alanın sağlam bir entelektüel temele sahip olduğunu göstermektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, dijitalleşen iş dünyasının en kritik unsurlarından biri olan sanal takımlarda "Ortak Zihinsel Modeller" (SMM) literatürünü bibliyometrik yöntemlerle mercek altına almıştır. Web of Science veri tabanından elde edilen 79 nitelikli çalışmanın analizi, alanın kavramsal, sosyal ve entelektüel yapısına dair önemli bulgular sunmaktadır.

4.1. Araştırma Bulgularının Özeti

Yapılan anahtar kelime birliktelik analizi, literatürün performans, güven ve koordinasyon odaklı bir temel üzerine inşa edildiğini, ancak zaman içerisinde odağın bilgi paylaşımı ve inovasyon gibi daha stratejik alanlara kaydığını göstermiştir. Ülkeler arası iş birliği ağı, alanın ABD merkezli bir yapı sergilediğini, ancak Güney Kore ve Batı Avrupa ülkelerinin (İngiltere, İspanya, Almanya) sanal ekip literatüründe güçlü birer akademik aktör haline geldiğini kanıtlamaktadır. Ortak atıf analizi ise, alanın hala Mathieu, Cannon-Bowers ve Salas gibi öncülerin geliştirdiği teorik çerçeveler üzerinde yükseldiğini ortaya koymuştur.

4.2. Teorik ve Uygulama İçin Katkılar

Teorik açıdan bu çalışma, sanal takımlarda SMM literatürünün parçalı yapısını bütünleştirerek bir yol haritası sunmaktadır. Bulgular, ortak bilişin sadece bir performans değişkeni değil, aynı zamanda sanal ortamlardaki çatışma yönetimi ve teknoloji adaptasyonu için bir "ara bulucu" mekanizma olduğunu göstermektedir.

Uygulama açısından ise, sanal ekip yöneticilerine şu öneriler sunulabilir:

- Sanal takımlarda sadece teknik becerilere değil, üyelerin birbirlerinin rollerini ve çalışma tarzlarını anladığı "bilişsel uyum" süreçlerine de yatırım yapılmalıdır.
- Yazılım geliştirme ekipleri gibi yüksek koordinasyon gerektiren gruplarda, ortak deneyimlerin ve yapılandırılmış iletişim protokollerinin (SMM inşası) performansı optimize ettiği unutulmamalıdır.

4.3. Kısıtlar ve Gelecek Araştırmalar

Her bibliyometrik çalışma gibi bu araştırma da bazı kısıtlara sahiptir. Analizler sadece Web of Science veri tabanıyla sınırlı kalmıştır; gelecekteki çalışmalarda Scopus veya Google Scholar verilerinin dahil edilmesi daha geniş bir perspektif sunabilir. Ayrıca, 79 makalelik bir veri seti üzerinden gidilmesi, alanın çok spesifik bir segmentine odaklanıldığını göstermektedir.

Gelecek araştırmalar için şu yönelimler önerilmektedir:

- Yapay Zekâ ve SMM: Yapay zekâ ajanlarının ekip üyesi olarak yer aldığı "insan-otonom sistemler" takımlarında ortak zihinsel modellerin nasıl şekillendiği incelenmelidir.
- Hibrit Çalışma Düzeni: Pandemi sonrası kalıcı hale gelen hibrit çalışma modellerinde, SMM'nin kırılganlığı veya dayanıklılığı boylamsal çalışmalarla ele alınmalıdır.

KAYNAKÇA

Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., & Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296.

Cannon-Bowers, J. A., Salas, E., & Converse, S. A. (1993). Shared mental models in team decision making. In N. J. Castellan, Jr. (Ed.), *Individual and group decision making: Current issues* (pp. 221–246). Lawrence Erlbaum Associates.

Glänzel, W., & Schubert, A. (2004). Analysing scientific networks through co-authorship. In *Handbook of quantitative science and technology research* (pp. 257-276). Springer, Dordrecht.

He, Q. (1999). Knowledge discovery through co-word analysis. *Library Trends*, 48(1), 133-159.

Hertel, G., Geister, S., & Konradt, U. (2005). Managing virtual teams: A review of current empirical research. *Human Resource Management Review*, 15(1), 69-95.

Leydesdorff, L., & Wagner, C. S. (2008). International collaboration in science and the formation of a 'core group'. *Journal of Informetrics*, 2(4), 317-325.

Lim, B. C., & Klein, K. J. (2006). Team mental models and team performance: A field study of the effects of model similarity and accuracy. *Journal of Organizational Behavior*, 27(4), 403-418.

Marks, M. A., Sabella, M. J., Burke, C. S., & Zaccaro, S. J. (2002). The impact of cross-training on team effectiveness in high-stakes environments. *Group & Organization Management*, 27(1), 117-141.

Martins, L. L., Gilson, L. L., & Maynard, M. T. (2004). Virtual teams: What do we know and where do we go from here?. *Journal of Management*, 30(6), 805-835.

Mathieu, J. E., Heffner, T. S., Goodwin, G. F., Salas, E., & Cannon-Bowers, J. A. (2000). The influence of shared mental models on team process and performance. *Journal of Applied Psychology*, 85(2), 273-283.

Maynard, M. T., & Gilson, L. L. (2014). The role of shared mental models in teams of computer-mediated communication: A multi-level study. Small Group Research, 45(6), 656-690.

McCain, K. W. (1990). Mapping authors in intellectual space: A technical overview. *Journal of the American Society for Information Science*, 41(6), 433-443.

Mesmer-Magnus, J. R., DeChurch, L. A., Jimenez-Rodriguez, M., Wildman, J., & Shuffler, M. (2011). A meta-analytic investigation of virtual team information sharing. *Journal of Management*, 37(1), 214-237.

Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics. *Journal of Documentation*, 25(4), 348-349.

Small, H. (1973). Co-citation in the scientific literature: A new measure of the relationship between two documents. *Journal of the American Society for Information Science*, 24(4), 265-269.

Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523-538.

Zupic, I., & Čater, T. (2014). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), 429-472.

THE IMPACT OF ENVIRONMENTAL REGULATION AND RENEWABLE ENERGY CONSUMPTIONS ON FOREIGN DIRECT INVESTMENT INFLOWS: A TEST OF THE ‘’POLLUTION HAVEN HYPOTHESIS’’ FOR THE BRICS-T COUNTRY GROUP

Assist. Prof. Dr. DUYGU ÇELİK
Istanbul Gelisim University, Vocational School, Finance, Banking & Insurance, İstanbul, Türkiye
dcelik@gelisim.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3298-2152

Abstract

This study investigates the influence of environmental regulations (CO2 emissions) and renewable energy consumption (REW) on foreign direct investment (FDI) inflows within the BRICS-T country group. The sample includes Brazil, Russia, India, China, and Türkiye, the latter of which was included in the group by the author. Annual data covering the term from 2000 to 2023 were operating for the analysis. The empirical analysis was conducted using panel data methodology. The coclusion specify that carbon dioxide (CO2) emissions have a positive influence on foreign direct investment inflows, while renewable energy consumption performs a negative influence. According to the conclusions, a one-unit increase in CO2 emissions leads to a 3.98-unit increase in FDI inflows. Backwards, a one-unit increase in renewable energy consumption results in a 7.66-unit decrease in FDI inflows. These conclusions approve the validity of the "Pollution Haven Hypothesis" for the BRICS-T country group. Accordingly, foreign capital avoids rigid environmental regulations in developed economies to reduce costs, effectively treating developing nations like the BRICS-T—characterized by lax environmental regulations—as a "haven" to avoid high carbon taxes. Rather than remaining a global pollution haven, BRICS-T countries should enforce alternative strategies to simultaneously charm foreign capital and maintain environmental protection in the long term. In this context, the critical importance of implementing a sustainable Foreign Direct Investment (FDI) strategy becomes evident.

Keywords: Renewable Energy, Foreign Direct Investment, CO2 emissions, Environment and Growth, Sustainable Development

ÇEVRESEL REGÜLASYON VE YENİLENEBİLİR ENERJİ TÜKETİMİNİN DOĞRUDAN YABANCI SERMAYE GİRİŞLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: BRICS-T ÜLKE GRUBU ÜZERİNE ‘’KİRLİLİK SIĞINAĞI HİPOTEZİ’’ TESTİ

Özet

Bu çalışmada çevresel regülasyonların(CO2) ve yenilebilir enerji tüketiminin (REW) doğrudan yabancı sermaye girişleri(FDI) üzerine olan etkisi BRICS-T ülke grubu üzerinde incelenmiştir. Ülke grubu sırasıyla Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve gruba yazar tarafından eklenen Türkiye’den oluşmaktadır. Ülkelerin 2000 ile 2023 yılları arasındaki yıllık verileri çalışmaya konu edilmiştir. Çalışmanın ampirik kısmı panel veri analizi ile incelenmiştir. Karbondioksit emisyonlarının (CO2) doğrudan yabancı sermaye girişleri üzerine pozitif, yenilenebilir enerji tüketiminin ise doğrudan yabancı sermaye girişleri üzerine negatif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre karbondioksit emisyonlarındaki (CO2) bir birimlik artış olduğunda doğrudan yabancı sermaye girişleri 3.98 birim artmaktadır. Yenilenebilir enerji tüketimi bir birim arttığında, doğrudan yabancı sermaye girişleri 7.66 birim azalmaktadır. Çalışanın bulguları BRICS-T ülke grubu için ‘’Kirlilik Sığınağı Hipotezi’’nin geçerli olduğu ortaya koymaktadır. Buna göre yabancı sermaye, maliyetlerini düşürmek adına gelişmiş ülkelerden ve onlarda yer alan katı çevre kurallarından kaçmakta, yüksek karbon vergisi ödememek için çevresel regülasyonu gevşek olarak BRICS-T gibi gelişmekte olan ülkeleri adeta bir ‘’sığınak’’ olarak tercih etmektedir. BRICS-T ülkeleri dünyanın kirlilik sığınağı konumunda olmaktansa farklı stratejiler uygulayarak uzun vadede hem yabancı sermaye çekmeli, hem de çevre korumasını sağlamalıdır. Bu kapsamda sürdürülebilir bir doğrudan yabancı yatırım (FDI) stratejisi uygulamanın önemi ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yenilenebilir Enerji, Doğrudan Yabancı Yatırım, CO2 Emisyonu, Çevre ve Büyüme, Sürdürülebilir Kalkınma

1. INTRODUCTION

An overlook at the global economy of the 21st century and its political discussion discloses that one of the primary focal points is the globalization of capital and the resulting fluidity in capital movements, along with the discussion surrounding the concept of environmental sustainability. The world economy entered a term of fast globalization after the 1980s. National borders were removed in the face of capital, and Foreign Direct Investment (FDI) began to move, particularly towards developing countries (Asiedu, 2002:107-109). The stature of FDI for the countries it flows to is not limited only to capital accumulation. It also carries additional advantages such as access to more advanced technologies, managerial know-how, and participation in global supply chains. Besides, the acceleration of industrialization in these countries and policies aimed at achieving their fundamental macroeconomic taregets of economic growth have led to boosted energy demand. The resulting increases in energy consumption and accelerated production have brought to the forefront issues such as global warming and climate change. All these processes can lead to irreversible consequences by increasing environmental costs (Stern, 2004).

The valid period is referred to in the literature as the "Anthropocene Era," a time when human activities have a highly decisive influence on the world's ecosystem. During this term, environmental regulations specify the direction of internationally flowing capital. Traditional theories put forward that capital flows towards areas where marginal productivity is higher. Yet, the issue of environmental costs can compose some shifts in investors' rational perspectives. Grossman and Krueger (1991) presented several theories regarding the North American Free Trade Agreement (NAFTA) process. These theories outline the efficacy of trade on the environment, explaining this phenomenon through both technical and compositional effects (Grossman and Krueger 1991). The compositional effect in Grossman and Krueger's (1991) study laid the foundation for the "Pollution Haven Hypothesis" (PHH) developed by Copeland and Taylor (2004) (Copeland, & Taylor, 2004).

The Pollution Haven Hypothesis specify that industries producing at high levels of pollution, particularly in developed countries with certain high environmental protection standards, incur high production costs due to compulsory elements such as carbon taxes, emission quotas, and waste management under environmental protection standards. That's why, international firms seeking to keep their costs low try to refrain these costs by shifting their production to countries where environmental protection standards are absent or pretty low/lax. After a while, this situation can turn into negative competition among developing countries to attract foreign capital, and countries may consciously lower their own environmental protection standards. This situation can be described as a "race to the bottom" (Cole, 2004).

The literature also contains views that express the exact opposite of this situation. The "Pollution Halo Hypothesis" argues that when foreign investment inflows into a country increase, this will actually improve environmental quality. This hypothesis states that when an international company originating from a developed country invests in a developing country, it brings with it its own country's high environmental standards and uses technologies that utilize clean and efficient energy management. Therefore, it argues that foreign direct investment does not create pollution but rather transfers green technology (Eskeland & Harrison, 2003:1-5). The BRICS-T countries, which are the subject of this study, are among the countries discussed in the literature. They constitute a significant portion of the world's population and make a substantial contribution to global GDP. In addition, they are one of the major sources of global carbon emissions, primarily China. In this study, the BRICS-T countries were chosen because of their rapid industrialization and high energy demand. Furthermore, the fact that they meet most of their high energy needs with fossil fuels was also a determining factor in the selection of countries (Zakarya et al. 2015).

A review of past studies reveals that research mostly examines the relationship between foreign investment and carbon dioxide emissions, while the impact of renewable energy consumption on investment has been less studied. The gap in the literature that needs to be clarified is this: Does the transition to renewable energy deter foreign investment seeking to reduce costs by increasing production costs, or does it encourage foreign investment with a focus on quality? To answer this question, this study analyzes the impact of environmental regulations and renewable energy consumption on foreign direct investment inflows in BRICS-T countries, using data from 2000-2023. The unique value of the study lies in the inclusion of Türkiye in the group and in testing the potential negative impact of renewable energy on foreign investment and the validity of the Pollution Haven Hypothesis for the selected group of countries. The findings of this study are expected to guide policymakers in terms of policy recommendations and to clarify, with empirical evidence, the strategic importance of foreign direct investment inflows in the economic growth-environmental protection dilemma.

2. LITERATURE REVIEW

A review of the literature on environmental regulations, energy needs, and international capital movements, which constitute the main subject of this study, reveals that these are among the most debated topics in recent years. Especially since the 1980s, with the advent of globalization, the flow of money between countries has accelerated significantly. However, it is known that countries around the world have different environmental rules and standards. In this respect, whether these differing environmental standards create a "comparative advantage" between countries has become one of the issues being examined. It is known that developing countries have more lax environmental protection laws and standards. The view that this attracts "polluting industries" is gaining traction in the literature. Copeland and Taylor (2004) are among the leading researchers working on the theoretical model of this view. They argue that the liberalization of international trade has led to a significant increase in the pollution-intensive production compositions in such developing countries. Pao and Tsai (2011) conducted an analysis investigating the relationship between FDI and CO2 emissions in the BRICS group of countries, which also constitutes the country group in this study, and stated that they reached a positive correlation and bidirectional causality. In their research, the authors defined that the wish for fast industrialization in this group of countries has taken precedence over the concept of environmental protection, which has charmed foreign investments in pollution-intensive production. Baek (2016) conducted a parallel research for the ASEAN group of countries and defined that when foreign direct investment increases in pollution-intensive sectors, this status further increases environmental pollution in the selected country group. They also determined that the pollution haven hypothesis is valid for developing Asian countries. Sarkodie and Strezov (2019) also tested the pollution haven hypothesis on African and Latin American countries. They determined that in these developing countries, foreign direct investment further boosted fossil fuel consumption and greenhouse gas emissions. The researchers defined that foreign investors regard regions without carbon taxes or with lax and inadequate environmental protection controls as a kind of "haven" to decrease their costs. Mert and Boluk (2016) also proved the issue in Türkiye. In this research, which examined countries under the Kyoto Protocol, they finalized that foreign direct investment in Türkiye boosted carbon emissions. These conclusions obviously indicate that the BRICS-T group of countries has participate a "race to the bottom" process in order to charm more capital to their economies. Besides, Hoffmann et al. (2005), when comparing low-income and high-income countries, defined that the Pollution Haven Hypothesis could be more vigorously confirmed in low-income countries, concluding that there is a intercourse amongst the level of development and the Pollution Haven Hypothesis.

While the Pollution Haven Hypothesis offers relatively negative scenarios in the literature, there are also researchs and outcomes that argue the exact opposite. This status is referred to as the "Pollution Halo," discussing that foreign capital improves environmental quality. Eskeland and Harrison (2003) discuss that multinational firms carry cleaner technology, higher energy performance standards, and more modern management systems to developing countries. Zugravu-Soilita (2017) specifies that foreign capital may not always be drawn to countries with unregulated environmental protection rules; sometimes, countries with tight environmental protection rules and controls, along with high levels of institutional quality, can charm qualified foreign capital. Investors with clean technology can come to these countries. The researcher describes this situation as a "race to the top," as opposed to a "race to the

bottom." Zhang and Zhou (2016) conducted research for China and obtained interesting results. In the eastern part of the country, described as a developed industrial region, foreign direct investment (FDI) was found to reduce carbon intensity through a "Pollution Halo" effect, while in the less developed western region, FDI increased environmental pollution through a "Pollution Haven Effect". Al-Mulali et al. (2015)'s study also contributes to the "Pollution Halo" view. The researchers state that financial development and FDI reduce environmental pollution in the long term. The study suggests that international foreign companies comply with environmental protection standards voluntarily to protect their reputation in global markets and to avoid problems fulfilling their responsibilities to shareholders who invest in them, and that they do not take into account the environmental laws and regulations of the country they operate in.

A review of the literature reveals a large number of studies supporting the Pollution Haven Hypothesis. However, the possibility that increased renewable energy consumption in rapidly growing developing countries like BRICS-T countries could negatively impact foreign direct investment due to increased production costs is a less studied topic. Investigations generally espouses a positive and supportive approach towards clean and green energy, often disregarding the notable cost burden it entails. This review purposes to fill this research gap in the literature regarding the potential for increased renewable energy consumption to notably diminish foreign direct investment. Besides, it seeks to add a new dimension to the "Pollution Haven Hypothesis" from the perspective of energy cost.

3. HEORETICAL FRAMEWORK: THE POLLUTION HAVEN HYPOTHESIS AND ITS ECONOMIC MECHANISM

In economic literature, the environment is studied as a factor affecting production costs. When examining the affair amongst environmental regulations and international foreign capital flows, the environment must also be considered as a cost-determining element. The Pollution Haven Hypothesis describes how the liberalization of trade and the increased fluidity of capital in the global world can influence and replace the distribution of pollution amongst countries. This hypothesis reccomend that there are differences in environmental standards amongst countries worldwide, and that industries with high pollution levels take these differences into account when choosing locations and countries for their production (Copeland & Taylor, 2004).

Accordingly, neoclassical theory, firms purpose to maximize their profits and for this reason produce where their marginal revenue equals their marginal costs. Environmental regulations such as carbon taxes, emission quotas, and mandatory filter systems compose additional costs for firms. This is called "compliance cost." Developed countries have much higher environmental cognizance and therefore have tight adjustment in this regard. Moreover, their inspections and punishments are more compelling. This boosts firms' "compliance costs" and also improves the marginal cost of pollution-intensive production. Levinson and Taylor (2008) specify that foreign capital makes an economically rational choice in this respect, gravitating towards countries with more relaxed environmental regulations and controls. These low-income, developing countries, which are less carefull to environmental protection standards, act as a "heaven" for absorbing pollution. Just as entrepreneurs strive to minimize costs in areas such as labor and capital, they also view the environment as a factor of production and believe its costs should be minimized. Therefore, foreign entrepreneurs tend to gravitate towards countries with the lowest environmental costs.

Grossman and Krueger (1993) and Antweiler, Copeland, and Taylor (2001) developed the macroeconomic mechanism of the Pollution Haven Hypothesis and explained this mechanism through three main effects. These are:

1. **Scale Effect:** When a country experiences economic growth and its trade volume increases, it means that the country consumes more energy and produces more. In this case, if technology remains constant, the increase in the scale of production will lead to an increase in pollution.
2. **Technique Effect:** When the income levels of individuals living in a country increase, as a result, individuals in that country want to live in a cleaner environment. Therefore, the use of

clean technology in production begins to be adopted more. This situation ultimately leads to a decrease in pollution in that economy.

3. **Composition Effect:** The composition effect is the basis of the Pollution Haven Hypothesis. When barriers to foreign trade are removed in the global economy and countries compete with each other in trade, each country begins to specialize in areas where it has a comparative advantage over time. While developed countries are generally focusing on clean and service-intensive sectors, developing countries, conversely, are specializing in highly polluting sectors due to the production cost advantage provided by lax environmental protection standards and less stringent regulations.

The Pollution Haven Hypothesis specifies that in developing countries, technical effects cannot predominate compositional effects, leading to deterioration in environmental quality (Cole and Elliott, 2003). This hypothesis is not only examined in terms of the cost-focused behavior of international firms, but also underlines the conscious strategic policies of governments. Developing economies rival with each other in many macroeconomic indicators, including economic growth targets, employment capacity, and charming foreign investment. In such a globally competitive environment, authorities may deliberately keep environmental protection standards lax and fail to tighten controls in order to obtain an advantage (Damania et al., 2003). This status is referred to in the literature as the "Race to the Bottom." In this scenario, developing countries use environmental regulations as a kind of incentive to charm foreign investment. Yet, when each country drops its own environmental standards to charm foreign investment, the global environmental quality will drop in the long term. This is particularly true for countries like the BRICS-T group, which are both energy-intensive and anxious to fast economic growth. This will lead to the perception of a costly transition to renewable energy and encourage foreign investment in fossil fuel-dependent countries. As a result of all these processes, pollution will not only be transported between countries, but such a flow of capital will also put pressure on countries' own environmental policies and could create an economic cycle that jeopardizes global sustainability in the long term.

4. EMPIRICAL ANALYSIS

This study examines the impact of renewable energy environmental regulations and energy consumption on foreign investment inflows using data from BRICS-T (Brazil, Russia, India, China, South Africa, and Türkiye) countries between 2000 and 2023. The variables and their descriptive explanations are presented in Table 1.

Table 1. Descriptive Variables and Their Descriptions

Variables	Abbreviations	Descriptions
Foreign direct investment, net inflows(Dependent Variable)	FDI	It refers to a business investing in and relocating its production to another country outside its own.
Carbon dioxide (CO2) emissions (total)	CO2	1990 has been chosen as the base year. Accordingly, it represents the percentage change in carbon dioxide emissions during the current period.
Renewable energy consumption (% of total final energy consumption)	REW	It represents the consumption of energy produced from renewable sources within the total final energy consumption.

The information and data for the variables in Table 1 were obtained from the World Bank database. The empirical analysis of the study was carried out using panel data analysis in the STATA17 program. The econometric model of the study is expressed in Equation 1.

$$FDI_{it} = \alpha_0+\beta_1 CO2_{it} + \beta_2 REW_{it}+ \mu_i+\lambda_t+\varepsilon_{it} \quad (1)$$

i=1…6

t=2000-2023

The symbols and their explanations in Equation 1 are given in Table 1. Table 2 contains the preliminary diagnostic tests and their results, which are critical for determining which type of estimator to choose before conducting the necessary estimation tests to reveal the existing relationships between the variables.

Table 2. Preliminary Diagnostic Tests and Results

Test Type	Test Name	p-value	Result
Cross-Section Dependency	Pesaran CD	FDI:0.000 CO2:0.000 REW: 0.000	Cross-sectional dependence exists for all variables. Second-generation panel unit root analysis must be used.
Homogeneity	Swamy S	0.0000	Since the parameters vary from unit to unit, heterogeneous cointegration tests must be used.
Unit Root	MADF	> Approx 5% CV	The REW variable is stationary at the level. The other variables also become stationary after taking their first differences.
Unit Effect	F, LM, LR test	0.000	There is unit effect.
Time Effect	F, LM, LR test	1.000	There is not time effect.
Robust Hausman	rH test	0.7341	The random effects model is suitable.
Multicollinearity	Variance inflation factor (VIF)	Mean VIF=1.06	No multicollinearity
Normal Distribution	Jarque-Bera	Test=4.508 Chi2=0.105 r(skewness):0.4126 r(kurtosis): 3.3210	There is a normal distribution. The error terms are slightly skewed and peaked to the right.
Autocorrelation	Durbin- Watson Baltagi-Wu, LBI	0.8109 1.0580	There is autocorrelation.
Heteroscedasticity	Levene, Brown and Forsythe	Pr>F:0.000	There is heteroscedasticity.

Examining the test results in Table 2 reveals that the model should be analyzed according to the random effects model and that second-generation estimators must be used. Furthermore, it is understood that the model exhibits problems such as cross-sectional correlation, heteroscedasticity and autocorrelation. Therefore, since a robust estimator for these deviations is necessary, the Driscoll-Kraay model, which is suitable for these standard deviations, was used in the model estimation. Additionally, the preliminary diagnostic tests show a normal distribution. The graph of the model's normal distribution can be examined in Figure 1.

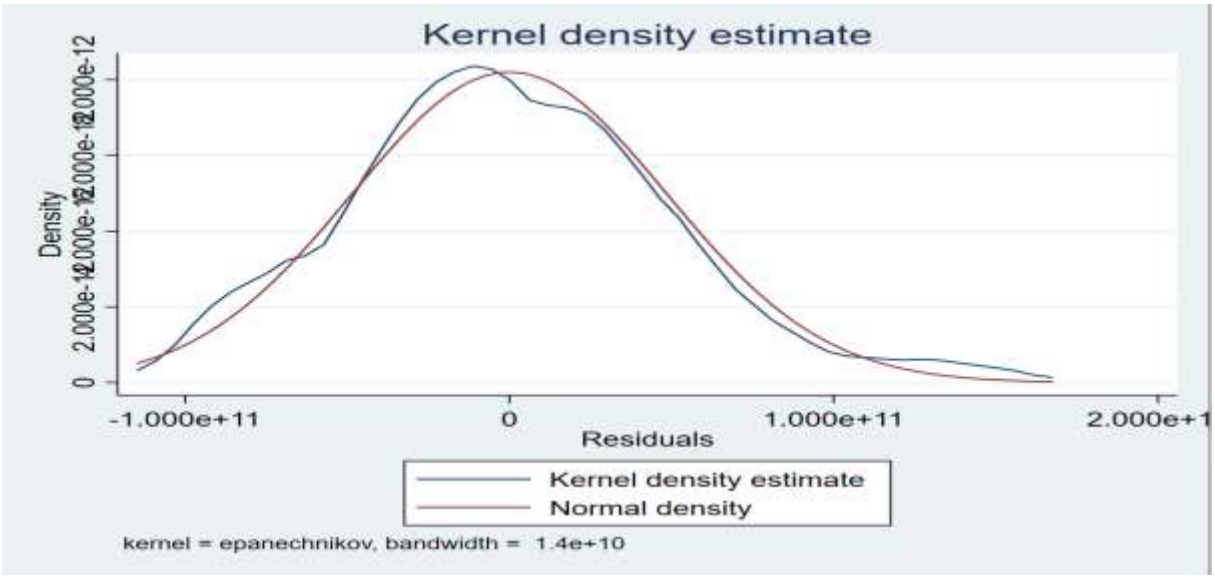

Figure 1. Normal Distribution Graph

In Figure 1, the normality of the distribution was tested using Jarque-Bera tests. The graph shows that the error terms are slightly skewed and peaked to the right. Table 3 presents the model estimation. Due to the results of the preliminary diagnostic tests, the analysis was performed according to a random effects model. The Driscoll-Kraay estimator, which has robust standard error properties, was chosen.

Table 3. Driscoll-Kraay Model Forecast Results

FDI	**Coefficients**	**Drisc/KraayStd.Err.**	**t statistic**	**p > |t|**
C02	3.98	5.35	7.44	0.001
REW	-7.66	2.07	-3.71	0.014
Constant	-1.87	3.63	5.16	0.004
Coefficients				
F statistic			69.36 (Prob>F: 0.0002)	
R^2			0.46	
Number of Observations			144	

Accordingly, the findings in Table 3, a one-unit increase in carbon dioxide (CO2) emissions causes a 3.98-unit increase in foreign direct investment (FDI). Besides, a one-unit increase in renewable energy (REW) causes a 7.66-unit decrease in foreign direct investment (FDI).

5. CONCLUSION, DISCUSSION AND POLICY IMPLICATIONS

The review is based on BRICS-T (Brazil, Russia, India, China, South Africa, and Türkiye), developing countries that have recently acquired stature in global markets due to fast industrialization and consequently increased energy needs. This review surveys data from these countries amongst 2000 and 2023 and investigates the influence of environmental regulations and renewable energy consumption on

foreign direct investment. The empirical part of the study utilizes panel data analysis. The literature disputes two opposing line of vision on this topic: the Pollution Haven Hypothesis and the Pollution Halo Hypothesis. This review embark to specify which hypothesis is valid for the selected group of countries. Besides, it propeses to shed light on the development paradoxes of developing countries.

The outcomes from the empirical analysis of the review show a positive and statistically significant affair amongst CO2 emissions and foreign direct investment. That is, a one-unit increase in carbon dioxide (CO2) emissions increases foreign direct investment (FDI) by 3.98 units. This outcomes reveals the validity of the Pollution Heaven Hypothesis for the selected group of countries. Copeland and Taylor (2004) stated in their review that foreign investors avoid developed countries and their strict environmental regulations to diminish costs, preferring developing countries like BRICS-T, which have lax environmental regulations, as a kind of "heaven" to refrain paying high carbon taxes. Furt, this conclusion approves the statement by Pao and Tsai (2011) and Sarkodie and Strezov (2019) that ‘’pollution attracts investment’’ for developing countries. Another unique finding of the study concerns green energy. The literature generally expects green energy to attract foreign investment. However, the study's findings revealed that this is not the case. According to the study's findings, a one-unit increase in renewable energy consumption (REW) reduces foreign direct investment (FDI) by 7.66 units. Market realities indicate several reasons for this;

- The installation and integration of renewable energy technologies into the process are significantly more expensive than fossil fuels. Investors do not want this increase in costs to be reflected in energy prices, leading to a decrease in profit margins.
- Solar and wind energy, used to generate renewable energy, can have an intermittent nature as natural resources. This situation can cause problems with energy supply stability and is seen as a risk factor, especially for sectors with high energy needs such as iron and steel.
- In such countries, foreign-owned companies using traditional production methods and fossil fuels may experience a crowding-out effect and leave the country as a result of the government allocating resources to renewable energy and imposing certain ‘green mandates’ regarding the use of renewable energy. This situation is consistent with Kutan et al.'s (2017) view that ‘’investing in renewable energy without institutional and technological infrastructure will not attract foreign capital.’’

The results obtained may cause the selected group of countries and similar countries to experience a dilemma between economic growth and environmental protection. In this context, the importance of implementing a sustainable foreign direct investment (FDI) strategy emerges. The policy implications that can be presented to policymakers within the scope of this study for a sustainable foreign direct investment (FDI) strategy are as follows;

1. Instead of being the world's pollution haven, BRICS-T countries should implement different strategies to attract foreign capital and ensure environmental protection in the long term. To achieve this, the focus should be on the quality of capital rather than its quantity. Incentives should be given to foreign investments that use and transfer cleaner technologies, rather than those in highly polluting sectors such as cement and thermal power plants. Tax breaks and investment areas should be created for these sectors.
2. Renewable energy investments are currently seen as a cost source for foreign investors. Various R&D activities should be carried out to reduce the unit cost of renewable energy. Furthermore, energy storage technology should be prioritized to address the problem of energy supply stability. Green energy and fossil fuel prices should be reduced to competitive levels.
3. BRICS-T countries should strive to comply with global environmental standards. This should be done slowly and gradually, without alienating currently polluting industries that consume fossil fuels. It should both create an adaptation and transition process for these

sectors and demonstrate its commitment and stability to investors through pilot region applications such as green energy areas within organized industrial zones.

4. BRCIS-T countries should also cooperate among themselves to end the "race to the bottom". A common environmental standard should be determined, and the standards should be as close as possible to global standards. In this way, no country within the selected group of countries should start another race to the bottom by attracting investment solely due to differences in environmental regulations.

Limitations and Suggestions for Future Research: The study used CO2 emissions as an indicator of environmental regulation. Environmental taxes or legal regulations implemented by countries were not included in the model due to data limitations. Furthermore, aggregate data was used for foreign direct investment (FDI). Sectoral distinctions such as manufacturing and service sectors were not made. Therefore, the impact of renewable energy consumption on "green FDI" cannot be determined. In this respect, future research, instead of using aggregate FDI, could make a highly original contribution to the literature by analyzing "green FDI" and "dirty FDI" if data is available.

REFERENCES

Al-Mulali, U., Tang, C. F., & Ozturk, I. (2015). Does financial development reduce environmental degradation? Evidence from a panel study of 129 countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 22(19), 14891-14900.

Antweiler, W., Copeland, B. R., & Taylor, M. S. (2001). Is free trade good for the environment? *American Economic Review*, 91(4), 877-908.

Asiedu, E. (2002). On the determinants of foreign direct investment to developing countries: is Africa different? *World Development*, 30(1), 107-119.

Baek, J. (2016). A new look at the FDI–income–energy–environment nexus: Dynamic panel data analysis of ASEAN. *Energy Policy*, 91, 22-27.

Cole, M. A. (2004). Trade, the pollution haven hypothesis and the environmental Kuznets curve: examining the linkages. *Ecological economics*, *48*(1), 71-81.

Cole, M. A., & Elliott, R. J. (2003). Determining the trade–environment composition effect: the role of capital, labor and environmental regulations. *Journal of Environmental Economics and Management*, 46(3), 363-383.

Copeland, B. R., & Taylor, M. S. (2004). Trade, growth, and the environment. *Journal of Economic Literature*, 42(1), 7-71.

Damania, R., Fredriksson, P. G., & List, J. A. (2003). Trade liberalization, corruption, and environmental policy formation: theory and evidence. *Journal of Environmental Economics and Management*, 46(3), 490-512.

Eskeland, G. S., & Harrison, A. E. (2003). Moving to greener pastures? Multinationals and the pollution haven hypothesis. *Journal of Development Economics*, 70(1), 1-23.

Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1991). Environmental impacts of a North American free trade agreement. *National Bureau of Economic Research*, Working Paper No. 3914.

Hoffmann, R., Lee, C. G., Ramasamy, B., & Yeung, M. (2005). FDI and pollution: a Granger causality test using panel data. *Journal of International Development*, 17(3), 311-317.

Levinson, A., & Taylor, M. S. (2008). Unmasking the pollution haven effect. *International Economic Review*, 49(1), 223-254.

Mert, M., & Boluk, G. (2016). Do foreign direct investment and renewable energy consumption affect the CO2 emissions? New evidence from a panel ARDL approach to Kyoto Annex countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 23(21), 21669-21681.

Pao, H. T., & Tsai, C. M. (2011). Modeling and forecasting the CO2 emissions, energy consumption, and economic growth in Brazil. *Energy*, 36(5), 2450-2458.

Sarkodie, S. A., & Strezov, V. (2019). Effect of foreign direct investments, economic development and energy consumption on greenhouse gas emissions in developing countries. *Science of the Total Environment*, 653, 98-107.

Stern, D. I. (2004). The rise and fall of the environmental Kuznets curve. *World Development*, 32(8), 1419-1439.

Zakarya, G., Mostefa, B., Abbes, S. M., & Seghir, G. M. (2015). Factors affecting CO2 emissions in the BRICS countries: A panel data analysis. *Procedia Economics and Finance*, 26, 114-125.

Zhang, C., & Zhou, X. (2016). Does foreign direct investment lead to lower CO2 emissions? Evidence from a regional analysis in China. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 58, 943-951.

Zugravu-Soilita, N. (2017). How does foreign direct investment affect pollution? Toward a better understanding of the direct and conditional effects. *Environmental and Resource Economics*, 66(2), 293-338.

BİR TOPLUMUN İNŞASINDA EĞİTİM VE SEKÜLERLEŞME: JOHN DEWEY, KÖY ENSTİTÜLERİ VE TÜRKİYE'NİN MODERNLEŞME DENEYİMİ

Dr. Öğr. Üyesi KADİR YILMAZ
Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Karabük, Türkiye
kadiryilmaz@karabuk.edu.tr, ORCID:0009 0009 7677 9659

Özet

Bu çalışma, Türkiye'de eğitim siteminin kurulmasında John Dewey'in pragmatist yaklaşımlarından faydalanılarak, modern bir toplum inşası amacıyla Köy Enstitülerinin temelinin atılması sürecini sosyolojik model anlayışıyla ele almaktadır. Eğitim sosyolojisi perspektifinden bakıldığında, toplumsal dönüşüm için önemli bir dinamik temel sunmaktadır.

John Dewey eğitimi hayata hazırlık değil hayatın kendisi olarak görmekte ve aktif olarak deneyimler üzerinden öğrenmenin önemi üzerinde durmaktadır. Aynı zamanda bireylerin kendilerinin farkına varma ve toplumsal süreçlere katılmada aktif olmasını ileri sürmektedir. Demokratik toplumun kuruluşu ve devamının bireylerin süreçlere katılımıyla mümkün olacağını düşünmektedir. Dünya toplumlularının yapısının gelenekselden ayrı olduğu fikri burada dile getirilmektedir. Okul vatandaş olma bilinci, sosyal sorumluluk alma isteği ve eleştirel düşüncenin kazanıldığı yerdir.

Köy enstitülerinin kuruluş sürecinin kısa tarihçesi ve önemli katkılar sunan bireylerin John Dewey'in eğitim anlayışı üzerinden 1940'lı yılların Türkiye'si ve siyasi, ekonomik ve kültürel yapılara sosyolojik perspektif ile kısa bir bakış ele alınacaktır.

Analitik bir çerçeve sunan çalışma eğitimi bir bilgi aktarma süreci olmaktan daha çok toplumsal yapı ve zihniyet oluşturma ve dönüştürme çabalarını ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Eğitim, Köy Enstitüleri, John Dewey, Pragmatizm

EDUCATION AND SECULARIZATION IN THE CONSTRUCTION OF A SOCIETY: JOHN DEWEY, VILLAGE INSTITUTES AND TÜRKİYE'S MODERNIZATION EXPERIENCE

Abstract

This study examines the process of establishing the Village Institutes in Türkiye, drawing on the pragmatist approaches of John Dewey, with the aim of building a modern society, within the framework of a sociological model. From the perspective of the sociology of education, this process provides an important dynamic foundation for social transformation.

John Dewey views education as life itself and emphasizes the importance of learning through active experience. He also advocates for individuals to develop self-awareness and to participate actively in social processes. According to Dewey, the establishment and sustainability of a democratic society are only possible through individuals' active participation in these processes. In this context, the school is a fundamental institution where a sense of citizenship, social responsibility, and critical thinking are cultivated.

The study presents a brief history of the establishment of the Village Institutes and examines the key actors who contributed to this process through the lens of Dewey's educational philosophy. It also offers a sociological perspective on the political, economic, and cultural structures of Türkiye in the 1940s.

Providing an analytical framework, this study considers education not merely as a process of knowledge transmission, but as an effort to construct and transform social structure and mentality.

Keywords: Modernization, Education, Village Institutes, John Dewey, Pragmatism

1. GİRİŞ

Eğitim toplumsal dönüşümün bakımından düşünüldüğümde toplumsal yapıların yeniden inşası bağlamında temel araçların başında yer almaktadır. Bu nedenle John Dewey eğitimi demokratik toplumun sürdürülebilirliği açısından temele alan 20. yy düşünürlerindendir. Çalışmamızın amacı bu yaklaşımın fikir babası olan John Dewey'in eğitim felsefesi ile köy enstitülerinin ilişkisi bakımından demokratik yeni bir toplum yapısının oluşturulma çabasını içermektedir.

Toplumun yapısını oluşturan birçok etkenler her biri kendi başına değerli olmakla beraber, bir kısmı diğerlerinden daha fazla öneme sahiptir. Toplum ve kültür bağlamında bakıldığında ise, bireylerin bilgi, beceri ve yeteneklerini artırarak toplum hayatına katkı sunmak ve ülke gelişiminde rol oynamak gibi diğer önemli fonksiyonları da gerçekleştirdiği bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğitim çoğunlukla bireylerin gelişimi olarak ele alınmakla birlikte bir toplumun ilerleme ve dönüşümünü sağlayan en temel unsur olarak düşünülmelidir. Toplumsal ilerlemelerin arka dinamiği eğitim vasıtasıyla elde edilen buluş, inovasyon, teknoloji üretimi ve kullanımı, tarım-hayvancılık, sanat ve toplumun birçok alanına olumlu etkiler oluşturma bakımından da ilk ve temel alandır. Bu bakımdan Japonya ve Güney Kore gibi ülkeler örneğinde olduğu gibi toplumsal gelişimin itici gücü eğitimdir denilebilir.

Ülkelerin hızlı ilerlemesinin nedenleri araştırıldığında diğer bütün alanlarla birlikte bütünleşik olarak eğitim planlarının oluşturulması ve bu kapsamda yurtdışına gelişmiş ülkelerin bilgi birikimlerini almak ve uygulamak amacıyla öğrenci gönderilmesi bu ülkelerin ortak özelliği olarak görülmektedir. Teknoloji transferinin bu yolla yapılmasıyla birlikte, sürekliliği bir devlet politikası olarak ele alınan ve sıklıkla değiştirilmeyen bir yaklaşıma kavuşturulmuştur. Eğitim politikaları oluşturulurken ülke ihtiyaçları ve ülkenin kendine has konum, biçim ve olanaklarının da göz önüne alınması gerçekçi bir eğitim politikasının oluşturulmasında temel gereklilik olarak görülmektedir. Ülke dinamikleri hangi alanlarda ilerlemeye ihtiyaç duyulduğu bakımından önemli bir faktördür. Tarımsal bakımdan avantajlı durumda olan bir ülkenin diğer alanlardan önce ilk hedefi bu alanı geliştirmek olmalı daha sonra ilişkili alanlara yönelmek olmalıdır. Tabi ki bunların belirlenmesi kapsamlı bir makro politikaların yapılıp ısrarlı bir uygulamasıyla mümkün olacaktır. Ekonomik ilerleme, refah ve zenginliklerin elde edilmesi kadar toplumun sosyal ve kültürel yönden de geliştirilmesi ancak bu yolla mümkün olabilmektedir. Yani eğitim toplumsal ilerleme ve güçlü normlara sahip ahlaki bir yapıyı oluşturma gücüne sahiptir. Eğitimin bu anlamda toplumsal bir zihniyet oluşturma bakımından çok önemli bir işlevi de yerine getirdiği söylenebilir. Toplumsal dönüşüm ve gelişimin bir zihniyet durumu olduğu da açıkça görünmekte ve hemen hemen herkes tarafın kabul edilmektedir. Eğitimin toplumsal yapıdan hem etkilenmesi hem de toplumu etkilemesi bakımından sembiyotik bir yanının olduğu da görülmektedir. Bu anlamda sosyolojik inceleme yoluyla Türkiye'de eğitim konusunun spesifik bir alanı olan köy enstitüleri ele alınmıştır. Çalışma, eğitim ve toplum arasındaki dinamik bir ilişkinin varlığını incelemek amacındadır. Bir diğer amaç ise yeni bir toplum oluşturma sürecinde eğitimin rolünün ne olduğunu analiz etmeye çalışmaktır.

2. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışma, eğitimin toplumsal dönüşümdeki rolünü inceleme bakımından nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde tasarlanmıştır. Araştırmada John Dewey'in eğitim felsefesi ile ülkemizde bir dönem hayata geçirilen Köy Enstitüleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla belge analizi ve kuramsal çözümleme yoluna gidilmiştir.

Çalışmanın veri kaynağı, başka John Dewey'in kendi eserleri olmak üzere, Köy Enstitüleri üzerine yazılmış eğitim, tarih ve sosyoloji literatürü ile güncel eğitim kuramları oluşturmaktadır. Döneme ışık tutan klasik metinler ve günümüz literatüründen faydalanılmıştır.

Araştırma yöntemi, belge incelemesi, kuramsal karşılaştırma ve sosyolojik yorumlama şeklinde ilerlemiştir. Köy Enstitüleri üzerine yazılmış eserler ve söyleşi, haber tarzı yazılardan faydalanılmıştır. Kuramsal olarak Köy Enstitüleri modelini oluşturan ilkelerle John Dewey'in pragmatist eğitim anlayışı karşılıklı olarak ele alınmıştır. Elde edilen bulgular modernleşme, sekülerleşme ve toplumsal hareketlilik

kavramları ile yorumlanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ampirik veri üretme hedefi yerine mevcut literatürden kavramsal çözümleme yoluyla elde edilen bilgiler yorumlayıcı ve eleştirel bir perspektiften ele alınmıştır. Analiz yaparken eğitimin teknik yönünden ziyade toplumsal yönü ön plana alınarak analiz edilmiştir.

Analiz aşamasında sadece demokratik birey yetiştirme ve seküler yapı üzerinde sınırlı kalınmaya çalışılmakla beraber Köy Enstitülerinin kültürel sermaye üretimi (Bourdieu, 1990) bakımından da incelenebileceği ve dönemin şartları gereği yeni bir birey tipi inşası (Foucault, 1995) gibi yaklaşımlar dahil edilebilirdi. Daha eleştirel bir yaklaşım benimsendiğinde ise güç ve ideoloji bağlamında toplumsal yeniden üretim kavramları çalışmaya dahil edilebilirdi. Dönemin şartları eğitimin gizil yanı olan toplumsal eşitsizlikler ve kontrol mekanizması bakımından ele almaktan ziyade toplumsal dönüşüm ve savaş sonrası kaybedilenleri yerine koyma çabası olarak değerlendirmenin daha uygun olduğu düşünülmüştür. Belki yeni toplum inşası aşamasında egemen değerlerin toplum tarafından benimsenmesi amaçlanarak, ideolojik bir araç olarak da düşünülmüş olabileceği ihtimali bilinçli olarak göz ardı edilmiştir. (Gramsci, 2015). Eğitimin kültürel yönü, iktidar ilişkileri ve hegemonya kurma bakımından ele alınması bu çalışma kapsamına dahil edilmemekle beraber bir başka çalışma için alan oluşturabilir.

Çalışmanın konusu gereği doğrudan saha verisine dayanmadığından dolayı ampirik olarak test edilmesinde sınırlılıklar içermektedir. Ayrıca belli bir zaman diliminde bize ait bir yapı olması ve o günkü şartların kendine has olmasından dolayı günümüzle ve başka uygulamalarla karşılaştırılması ve genelleme yapılması yönünden mümkün değildir. Eğitim, modernleşme ve sekülerleşme kavramları sınırlı bir çerçevede ele alınmış olmasından dolayı, kapsamlı ve iddialı bir analiz sunma yerine yapılacak diğer çalışmalara kavramsal bir zemin oluşturma ve bakış açısı sunma amaçlanmıştır.

2.1. John Dewey'in Eğitim Felsefesi

John Dewey'in eğitim anlayışı pragmatik felsefe ye dayanmakta ve faydası olana yönelinmesi gerektiğini düşünür. Eğitim alanında da bu düşüncesini savunarak yalnızca bilgi aktarımı yapan bir eğitimden ziyade demokratik bir toplum yaratma çabası olarak görmektedir. Dewey, okulun öncelikle sosyal bir kurum olduğunu belirterek çocukların toplumsallaşmasındaki önemini dile getirmekte ve demokratik bireylerin üretildiği yer olarak tanımlamaktadır (Dewey, 1987). Eğitimin faydalı bir süreç olmasını ise her şeyden önce öğrenmenin deneyimler yoluyla yapılmasına bağlı olduğu ileri sürülmektedir. (Biesta, 2010) En iyi öğrenme biçimi yaparak öğrenmedir ve bu faaliyet kişinin hatırlama kapasitesini artırmakla kalmayıp yapıp ederken karşılaştığı zorluklara da çare bulmasını sağlamaktadır. Dewey eğitim hayata hazırlama değil hayatın ta kendisidir (Dewey, 1916) derken okulun toplumun küçük bir modeli olduğunu belirtmektedir. Toplumun çekirdeklerinin toplumda başladığı ve oradan mezun olanlarla birlikte diğer fertlerin bundan etkilenerek olumlu gelişmelere zemin oluşturduğu düşünülmektedir. Mesleğe ve hayata hazırlama yeri olan okul bir taraftan da eleştirel düşünme becerilerini geliştirmiş bireylerde yetiştirmektedir. Eleştirel düşünme yolunda gitmeyeni fark edip, sorunlara çözüm geliştirme faaliyetinin kendisini oluşturmaktadır. Bu durum bireyi edilgen durumdan aktif birey haline getirmekte ve toplumsal olana kayıtsız kalmayıp katılımcı, üretken ve sorgulayan bireylerin yetişmesine olanak sağlamaktadır. Yeni bir toplumun zihinsel altyapısını oluşturmak ve gelenekselden moderne geçişin kolaylaşmasını sağlamak bu insan tipleri ile oluşabilmektedir. Kadınlar ve erkekler, içinde ve birlikte var oldukları dünyayı eleştirel bir biçimde algılama güçlerini geliştirirler; dünyayı durağan bir gerçeklik olarak değil, dönüşüm sürecinde olan bir gerçeklik olarak görmeye başladıklarında bahsedilmiştir. (Freire, 1970)

Demokratik bireyin artık daha özgür bir öznedir. Dewey benzer şekilde bu fikri desteklemektedir. Bu patik bilgilere sahip olan Dewey teorisini pratiğe çevirme fırsatını Türkiye'de kurulan köy enstitüleri ile deneyimlemiştir. Her alanda olduğu gibi eğitim siteminin kurulması çalışmaları Cumhuriyetin kurulması ile başlamıştır. 1923 yılında Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün daveti sonucu 1924 yılında Türkiye'ye gelen ve birkaç aylık gezi ve gözlemleri sonucunda birkaç rapor hazırlayıp, teslim ederek ülkesine dönmüştür. Bu raporlarda köy ve şehir okulları için ayrı ayrı müfredat içeren ve eğitimsel değeri yanında okulun fiziki şartlarını da içeren raporlar köy enstitülerinin kurulmasının temelini oluşturmuştur.

2.2. Köy Enstitüleri

Eğitim gerçekten bir toplumu dönüştürebilir mi sorusunun cevabını bir nebze de olsa köy enstitülerinin kurulması çabasıyla görebilmekteyiz. Toplumu şekillendirme açısından bu kurumların kısa bir zaman içinde etkili olduğu bütün kesimlerce düşünülmektedir. Kısa zaman içinde cümlesinden kasıt kuruluşundan kaldırılmasına kadar fiili olarak 6 yıl gibi bir zamanı kapsamasıdır. Tarihçesine bakıldığında 1940 yılında, 17 Nisan 1940 tarihli ve 3802 sayılı yasa ile açılan okul türüdür. 28 Aralık 1938 tarihinde Millî Eğitim Bakanı olan Hasan Ali Yücel tarafından olgunlaştırılan ve John Dewey'in fikirlerini yansıtan bir sistemdir. 1946 yılında bakanlıktan ayrıldıktan sonra bu okullar köy öğretmen okullarına çevrilmiş ve 1948 yılında kuruluş amacını kaybetmiş kör enstitüleri köy öğretmen okulları formatını 1954 yılında kapatılarak tamamen kaybetmiştir. Bu okulların en büyük özelliği tamamen Türkiye'ye özgü olmasıdır. Ayrıca John Dewey'in fikirlerinin pratik hayata geçirilmiş ilk örneğidir. 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre okuma yazma oranı %10-11 civarında belirlenmiştir. Bu kişilerin büyük çoğunluğu şehirlerde bulunmaktaydı. Halbuki o dönemde nüfusun %80 köylerde yaşamaktaydı. Bu yüzden kalkınmanın hem eğitim seviyesi çok düşük olması hem de nüfusu çok büyük kısmını oluşturması bakımından köylerden başlaması yerinde ve akılcı bir karardı (Tonguç, 1943). Eğitimin köyden başlanması gerektiği ve toplumun temelinin köy olduğu fikri bunu desteklemektedir

Dewey'in fikirlerinin vücut bulmuş hali özellikle nüfusun yoğun olduğu köylerde öğretmen olarak çalışacak kişilerin yetiştirilmesinde uygulamaların yoğun bir şekilde verildiği köy enstitülerinde gerçekleşmiştir. Burada öğrenilen bilgiler iş içinde eğitim modeli olarak tarım, hayvancılık, inşaat, zanaat işleri ile edebiyat, sanat, müzik ve resim gibi birçok akademik bilgilerin de öğretildiği bir model olmuştur. Okulların kurulmasında ana fikir kendi kendine yeten bir yapıya sahip olasıdır. Kendi ihtiyaçlarını kendilerinin sağladığı bir öğrenme ortamının varlığı doğal olarak birçok işin öğrenilmesi ve uygulamasını da sağlamıştır. Köy enstitülerinin köylüyü sadece okutan değil üretime katan bir eğitim modelidir şeklinde tanımlanmıştır (Tonguç, 2019). Toplumsal kalkınma hedefi yukarıdan gelen zorlayıcı bir durum olmaktan tabanı oluşturan köydeki gençlerin eğitilmesi ve tekrar iyi bildikleri kırsal alana dönmeleriyle birlikte dönüşümü başlatmak ve devam ettirme hedefini esas almıştır. Bu durum toplumsal mühendislik olarak anılan bir gelişim modelidir.

2.3. Yeni Toplum Düşüncesi Temelinde Dewey ve Köy Enstitülerinin Katkıları

Eğitim, toplumsal dönüşümün temel dinamiğini oluşturmaktadır. Eğitimin fayda sunmaya yönelik bir uygulama olması bireysel yönden kendini yetiştiren bireyler üretmekle birlikte çok daha önemli bir görev olarak toplumu yeniden inşa aracı olduğu görülmüştür. Savaştan yeni çıkılmış ve birçok zorluk ve eksiklikle beraber yetişmiş insan gücünün kayıplar vermesi, eski eğitim sisteminin çökmüş olması eğitimde yeni arayışların nedeni olmuştur. Ekonomik yönden ülkenin güçlenmesi eğitimde görülmektedir. (Apple, 2018) eğitimin ekonomik ve politik gücünden bahsederken, eğitimi toplumsal güç ilişkileri ve ideolojiyle iç içe geçmiş bir alan olarak ele alır. Eğitimin öneminden bahsederken onun sunuluş biçiminin de önemli olduğunu vurgular ona göre eğitim, toplumu olduğu gibi yeniden üreten bir mekanizma da olabilir, onu dönüştüren bir araç da olabilmektedir.

Aydınlanma düşüncesinin batıda yer bulup gelişmesi ve sahiplenilmesi dünyanın diğer ülkeleri içinde bir model haline gelmiştir. Bilimsel bilginin ve özgür düşünceni, yönetime katılan bireylerin olduğu toplum modeli herkes tarafından ilgi görmeye başlamakla birlikte modernleşmenin popüler hale gelmesini sağlamıştır. Geleneksel ve teolojik bilginin yerin bilimsel bilginin almasıyla birlikte teknolojik gelişmeler yaşanmış ve bu durum insan hayatını kolaylaştırdığında dolayı sahiplenme hızlı olmuştur. Eleştirel düşünmenin demokratik birey oluşturması yönünden etkili olduğunu savunulmuştur (Giroux, 2020). Bilimsel düşüncenin gelişimi beraberinde otoriteye körü körüne bağlı halk yığını yerine eleştirel akıl ve üretmeye yönelik nitelikli bireyler yaratmıştır. Eğitimi kritik düşünce, özgürlük pratiği oluşturma ve demokratik bireyler yetiştirme bakımından ele almışlardır (Dewey, 1916. Freire, 1970 ve Gert, 2010). Bireylerin toplumsal rollerini oluşmasında temel olan eğitim, dünyada olduğu gibi Türkiye'de de demokratikleşme ve sekülerleşme süreci ile doğrudan ilişkili olmuştur.

Tüketici kimliğinden kurtulmuş üreten insan modelin oluşturma çabası içinde olan bu eğitim sistemi sadece fiziksel üretime yönelmeyip zihinsel emek üretimini de sağlamıştır. Toplumsal gelişme sürecine

katkı sağlayan bu dönemde, birçok dünya Edebiyatı içinde önemli yerleri kitap çevirileri yapılmış, edebiyat sosyoloji ve diğer alanlarda isimleri duyulan bilim adamları bu dönemde köy enstitülerinden mezun olmuşladır. Bir taraftan yerel uygulamalarla kırsal kalkınma hedefi güdülmüş bir taraftan da evrensel ilkelere yönelinmiştir. Dewey'in sunduğu eğitim modeli ve pedagojik ilkeleri bu bakımdan eğitimde evrenselleşme olarak değerlendirilebilir. Dewey, günümüz öğrencilerine dünkü bilgileri öğretirsek onların yarınlarını çalarız diyerek güncel olanın önemine değinmektedir (Dewey, 1916).

2.4. Sosyolojik Açıdan Değerlendirme

Modernleşme çalışmaları içinde yer alan Köy Enstitüleri eğitim ayağını oluşturmaktadır. Bu yaklaşımın felsefi ve pedagojik yanını ise Dewey'in fikirleri oluşturmaktadır. Sosyolojik olarak bakıldığında köy toplumunun geleneksel yapısının değişerek yerine modern, seküler ve üretken bir topluma dönüşümün başlangıcını oluşturmuştur. Nüfusun çoğunluğunun kırsalda olması bakımından ele alındığında ise toplumun büyük bölümüne ulaşma kabiliyetinin de olduğu u unutulmamalıdır. Kültürel dönüşüm için uygun bir zemin sağlaması da bir diğer yönünü oluşturmuştur. Toplumsal tabaklanma bakımından ele alındığında ise köy kökenli bireylerin eğitim yoluyla dikey hareketliliği sağlamış olmaları bir başka toplumsal olguyu karşımıza çıkarmaktadır. Dedelerinin ve babalarının mesleğini yapmak zorunda olacak bireyler öğretmen olmaları sonucunda hem kendileri sınıfsal bir değişim yaşamışlar hem de köydeki çocukların sınıf atlamalarına meslek edinme yoluyla kavuşmalarında rehberlik görevini yerine getirmişlerdir. Bütün bunlar göz önüne alındığında köy enstitülerinin toplumsal zihniyeti oluşturma ve değiştirme bakımından sosyolojik olarak incelenen bir mekanizma halini aldığı görülmektedir. Toplumsal yapının yeniden üretimi ve dönüşümünde Biesta eğitimin rakamlarla ölçülen, ölçülebilir çıktılara indirgenmesini reddederek, demokratik ve etik yönüne vurgu yapmaktadır (Biesta, 2015). Apple, eğitimin ideolojik işlevlerinden bahsetmektedir (Apple, 2019). Giroux ise eğitimin eleştirel yurttaşlık üretimi ve pedagojinin politik doğasından bahsederek (Giroux, 2020), sosyolojik yönden önemini vurgulamaktadırlar.

5. SONUÇ

Bu çalışmanın oluşması sürecinde literatür tarama ve kaynak incelesi yapılarak, sosyolojik bir yaklaşım benimsenmiştir. Olabilecek eleştirilerde göz önüne alınarak analitik bir yaklaşım benimsenmiştir. Toplum mühendisliği gibi iddialı görünen bazı kavramlar normatif olarak değerlendirilmemiş, bunun yerine analitik bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. John Dewey'in toplumsal dönüşümde abartılmış doğrudan bir etkiye sahip olması yerine düşünsel paralellik bağlamında ele alınmıştır. Her yenilik hareketinde olduğu gibi toplumsal bir kabullenişin kısa zamanda oluşmayacağı fikri göz önüne alınmıştır. Her alanda olduğu gibi modernleşme çalışmalarında da yerel kültür çatışmaları bu sürecin doğal bir parçasını oluşturmaktadır. Köy Enstitüleri deneyiminin aşırı idealize edilme riskine karşı dengeli bir biçimde ele alınmaya çalışılmış ayrıca o günkü mekânsal ve zamansal şartların göz ardı edilmemesine gayret edilmiştir. Analiz çalışmasında sadece modernleşme ve sekülerleşme tek başına belirleyicilik rolü üstlenmemiş, dönüşüm süreçleri içerisinde yer alan birçok faktör içerisinde bunlardan birisi olarak ele alınmıştır. Çok boyutlu ve dengeli bir analiz yaparken yukarıda sayılan hususlar dikkate alınmaya çalışılmıştır.

Sonuçta, çalışmanın dünyada ilk defa pratiğe dökülmüş olan Köy Enstitüleri John Dewey'in eğitim anlayışına yakınlığı dile getirilerek, Türkiye'de eğitim yoluyla toplumsal dönüşüme katkı sunduğu düşünülmektedir. Toplumsal dönüşüm sürecine katkıları olan birçok uygulama ile ele alındığında Köy Enstitüleri önemli bir örnektir denilebilir.

Çalışmamız, eğitimin bireysel gelişimi, bilgi edinme durumunu aşan önemli bir işleve sahip olduğu, toplumsal yapının yeniden şekillenmesinde yüksek bir kapasite sunduğu ve özellikle zihniyet dönüşümünde belirleyici bir rolü üstlendiği konusunda kanaat oluşturan bulgular edinilmesini sağlamıştır.

Bu çalışma Köy enstitüleri deneyimini sadece tarihsel bir eğitim girişimi olarak ele almamakta, aynı zamanda eğitimin toplumsal dönüşüm üretme kapasitesini somutlaştırma bakımından erken dönem bir model olarak değerlendirme yoluyla bilimsel katkı sunmayı amaçlamaktadır.

KAYNAKÇA

Apple, Micheal. W. (2018). Ideology and Curriculum. (4th Edition). Routledge Publishing.

Biesta, Gert. (2010). Good Education in an Age of Measurement: Ethics, Politics and Democracy. Paradigm Publishing.

Bourdieu Pierre. (1990). Reproduction in Education, Society and Culture. Sage Publications. London

Dewey, John. (1916). Democracy and Education. The Macmillan Company. New York.

Foucault, Michel. (1995). Discipline and Punish: the Birth of the Psison. Vintage Books. New York

Freire, Paulo. (1970). Pedagogy of the Oppressed. Continium Publishing. New York.

Giroux, Henry. A. (2020). On Critical Pedagogy. Bloomsburry Academic.New York.

Gramsci, Antonio. (2015). Prison notebooks. Aakar Books. Delhi.

Tonguç, İ. (1943). Köy Enstitülerimizde Eğitim Öğretim İlkeleri. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1, 137- 147.

Tonguç, İ. Hakkı. (2019). Canlandırılacak Köy. İş Bankası Yayınları.

KÜRESELLEŞME VE TÜRKİYE'DE AŞI SEKTÖRÜNÜN SOSYOLOJİK DÖNÜŞÜMÜ

Dr. Öğr. Üyesi KADİR YILMAZ
Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Karabük, Türkiye
kadiryilmaz@karabuk.edu.tr, ORCID:0009 0009 7677 9659

AYŞEGÜL ÖZTÜRK
Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Karabük, Türkiye
aysglozturk78@gmail.com, ORCID:0009 0009 6284 0816

Özet

Türkiye'de aşı üretimi, Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e uzanan süreçte halk sağlığının temel unsurlarından biri olmuş, özellikle 1928 yılında kurulan Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü ile kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. Uzun yıllar boyunca difteri, çiçek, kuduz ve BCG gibi aşıların üretimini gerçekleştiren kurum, Türkiye'nin bulaşıcı hastalıklarla mücadelesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Ancak 1980 sonrası küreselleşme süreciyle birlikte sağlık politikalarında yaşanan dönüşüm, yerli üretim kapasitesinin zayıflamasına ve aşı sektöründe ithalata dayalı bir yapının gelişmesine neden olmuştur. Özellikle Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün işlevsizleşmesi ve ardından kapatılması, Türkiye'nin küresel aşı piyasasına daha bağımlı hale gelmesinde belirleyici olmuştur.

Bu çalışma, küreselleşmenin Türkiye'de aşı sektörüne olan olumlu ve olumsuz etkilerini tarihsel ve sosyolojik bir perspektiften incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılmış; Türkiye'nin aşı tarihine, küresel sağlık kuruluşlarının etkilerine, çok uluslu ilaç şirketlerinin sektördeki rolüne ve COVID-19 pandemisi sürecindeki aşı politikalarına odaklanılmıştır.

Araştırma sonucunda, küreselleşmenin Türkiye'ye modern aşı teknolojilerine erişim, uluslararası işbirlikleri, aşılama oranlarında artış ve salgın hastalıklarla mücadelede hızlı hareket edebilme gibi önemli avantajlar sağladığı görülmüştür. Bununla birlikte, yerli üretim kapasitesinin kaybı, dışa bağımlılığın artması, küresel kriz dönemlerinde aşı tedarikinde yaşanan sorunlar ve toplumda güvensizlik oluşturabilecek kırılganlıklar önemli sorun alanları olarak öne çıkmıştır. Sonuç olarak, Türkiye'nin küresel sağlık sistemine entegre olurken yerli üretim kapasitesini koruması ve sürdürülebilir aşı politikaları geliştirmesi gerektiği değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Küreselleşme, Aşı Sektörü, Sağlık Sosyolojisi, Yerli Üretim, Toplum Sağlığı

GLOBALIZATION AND SOCIOLOGICAL TRANSFORMATION OF THE VACCINE SECTOR IN TÜRKİYE

Abstract

Vaccine production in Turkey has been one of the fundamental components of public health from the Ottoman period to the Republic, and it gained an institutional structure especially with the establishment of the Refik Saydam Hygiene Institute in 1928. For many years, the institution produced vaccines such as diphtheria, smallpox, rabies, and BCG, playing a significant role in Turkey's fight against infectious diseases. However, with the process of globalization after 1980, transformations in health policies led to a weakening of domestic production capacity and the development of an import-dependent structure in the vaccine sector. In particular, the dysfunction and subsequent closure of the Refik Saydam Hygiene Institute became a determining factor in Turkey's increasing dependence on the global vaccine market.

This study aims to examine the positive and negative effects of globalization on the vaccine sector in Turkey from a historical and sociological perspective. The study employs a literature review method

and focuses on Turkey's history of vaccination, the influence of global health organizations, the role of multinational pharmaceutical companies in the sector, and vaccine policies during the COVID-19 pandemic.

The findings indicate that globalization has provided Turkey with significant advantages such as access to modern vaccine technologies, international collaborations, increased vaccination rates, and the ability to respond rapidly to epidemics. However, the loss of domestic production capacity, increased external dependency, supply problems during global crises, and vulnerabilities that may create public distrust have emerged as major challenges. Consequently, it is argued that while integrating into the global health system, Turkey should preserve its domestic production capacity and develop sustainable vaccine policies.

Keywords: Sociology, Globalization, Vaccine Sector, Sociology of Health, Domestic Production, Public Health

1. GİRİŞ

Aşılar, modern halk sağlığının en önemli araçlarından biri olarak bulaşıcı hastalıkların önlenmesinde ve toplum sağlığının korunmasında kritik bir rol oynamaktadır. Özellikle çiçek, çocuk felci, difteri, kızamık ve kuduz gibi hastalıkların kontrol altına alınmasında aşılama programları büyük önem taşımıştır (World Health Organization [WHO], 2020).

Türkiye'de aşı üretimi ve aşılama uygulamaları Osmanlı dönemine kadar uzanmakta olup Cumhuriyet döneminde kurumsal bir yapı kazanmıştır. Osmanlı döneminde çiçek aşısı uygulamaları ile başlayan süreç, Cumhuriyet'in ilanından sonra Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün kurulmasıyla birlikte daha sistematik ve sürdürülebilir bir yapıya dönüşmüştür. Türkiye uzun yıllar boyunca difteri, tetanoz, kuduz, çiçek ve BCG gibi aşıları kendi üretebilen ülkeler arasında yer almıştır (Bulut, 2020).

1928 yılında kurulan Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü, yalnızca aşı üretimi yapan bir kurum değil, aynı zamanda halk sağlığı politikalarının geliştirilmesi, salgınlarla mücadele edilmesi ve biyolojik ürünlerin denetlenmesi açısından da önemli bir işleve sahip olmuştur. Enstitü bünyesinde yıllar içinde kuduz, tifüs, kolera, boğmaca ve influenza aşılarının üretimi gerçekleştirilmiş; hatta bazı dönemlerde yurt dışına aşı gönderilmiştir. Bu durum, Türkiye'nin sağlık alanında belirli bir üretim kapasitesine ve bağımsızlığa sahip olduğunu göstermektedir (Aydın, 2021).

Ancak 1980 sonrası dönemde küreselleşme, neoliberal politikalar ve sağlık sektöründeki dönüşüm süreçleri, Türkiye'de sağlık hizmetlerinin örgütlenmesinde önemli değişimlere yol açmıştır. Sağlık alanında piyasa odaklı politikaların güçlenmesi, yerli üretimin zayıflaması ve çok uluslu şirketlerin etkisinin artması, aşı sektörünü de doğrudan etkilemiştir. Özellikle Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün önce üretim kapasitesini kaybetmesi, ardından işlevsizleşmesi ve nihayetinde kapatılması, Türkiye'nin aşı alanında dışa bağımlılığını artıran önemli gelişmelerden biri olmuştur (Hamzaoğlu, 2018).

Bu çalışma, küreselleşmenin Türkiye'de aşı sektörünü nasıl dönüştürdüğünü tarihsel ve sosyolojik bir perspektiften incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada Türkiye'nin aşı üretim tarihine, Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün rolüne, küreselleşme sonrası ithalata dayalı yapının gelişimine, çok uluslu şirketlerin etkisine ve COVID-19 pandemisi sonrasında yeniden gündeme gelen yerli aşı üretimi tartışmalarına odaklanılacaktır. Bu bağlamda çalışma, küresel sağlık sistemine entegrasyon ile ulusal üretim kapasitesi arasındaki gerilimi görünür kılmayı hedeflemektedir.

2. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımı doğrultusunda hazırlanmış olup literatür taraması yöntemine dayanmaktadır. Literatür taraması, belirli bir konuya ilişkin mevcut akademik bilgi birikiminin sistematik biçimde incelenmesini ve değerlendirilmesini amaçlayan bir yöntemdir. Bu yöntem sayesinde araştırmacı, ilgili konuda daha önce yapılmış çalışmaları, temel tartışmaları, kuramsal yaklaşımları ve güncel gelişmeleri bütüncül biçimde ele alabilmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2021).

Araştırmada Türkiye'de aşı sektörünün tarihsel gelişimi, Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün kuruluşu ve kapanışı, küreselleşmenin sağlık politikalarına etkileri, çok uluslu ilaç şirketlerinin sektördeki rolü ve COVID-19 pandemisi sürecinde yürütülen aşı politikaları incelenmiştir. Bu kapsamda Sağlık Bakanlığı yayınları, Dünya Sağlık Örgütü raporları, TÜSEB verileri, akademik makaleler, kitaplar ve resmi internet kaynakları değerlendirilmiştir.

Araştırmanın temel amacı, küreselleşmenin Türkiye'de aşı sektörünü nasıl dönüştürdüğünü tarihsel ve sosyolojik bir bakış açısıyla ortaya koymaktır. Bu doğrultuda çalışma kapsamında yerli üretimden ithalata geçiş süreci, sağlık hizmetlerinin ticarileşmesi, küresel şirketlerin artan etkisi ve pandemi sonrasında yeniden gündeme gelen yerli aşı üretimi tartışmaları ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada, küreselleşmenin sağlık alanında yarattığı fırsatlar ve riskler karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmiştir.

Araştırmanın sınırlılıkları arasında, çalışmanın yalnızca mevcut literatür ve resmi raporlar üzerinden yürütülmüş olması yer almaktadır. Bunun yanında aşı sektörüne ilişkin ekonomik veriler, üretim süreçleri ve ticari anlaşmaların tamamına ulaşılamaması, çalışmanın kapsamını sınırlandıran unsurlar arasında değerlendirilebilir. Ancak mevcut kaynaklar, Türkiye'de aşı sektöründe yaşanan dönüşümün genel çerçevesini ortaya koymak açısından yeterli görülmektedir.

2.1. Türkiye'de Aşı Üretiminin Tarihsel Gelişimi ve Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü

Türkiye'de aşı uygulamalarının geçmişi Osmanlı dönemine kadar uzanmaktadır. Özellikle çiçek hastalığına karşı uygulanan variolasyon yöntemi, Osmanlı toplumunda erken dönem bağışıklama uygulamalarının örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Osmanlı'da çiçek aşısına ilişkin uygulamalar, 18. yüzyılda Avrupa'nın da dikkatini çekmiş; İstanbul'da yaşayan İngiliz elçisinin eşi olan Lady Mary Wortley Montagu tarafından İngiltere'ye taşınmıştır. Böylece Osmanlı'daki geleneksel aşılama uygulamaları Avrupa'da da yaygınlaşmaya başlamıştır (Sağlık Bakanlığı, t.y.).

Cumhuriyet döneminde ise sağlık alanında daha merkezi ve planlı bir yapı kurulmuş, bulaşıcı hastalıklarla mücadele devlet politikalarının önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu süreçte 1928 yılında kurulan Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü, Türkiye'de aşı üretiminin temel kurumsal yapısını oluşturmuştur. Enstitü, yalnızca aşı üretimi yapan bir merkez değil; aynı zamanda serum, biyolojik ürün, laboratuvar hizmetleri ve halk sağlığı araştırmaları yürüten önemli bir kurum olarak faaliyet göstermiştir (Aydın, 2021).

Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü bünyesinde uzun yıllar boyunca difteri, boğmaca, tetanoz, kuduz, tifüs, kolera, verem ve çiçek gibi hastalıklara karşı aşı üretimi gerçekleştirilmiştir. Özellikle 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Türkiye, kendi aşı ihtiyacını büyük ölçüde karşılayabilen ülkeler arasında yer almıştır. Hatta belirli dönemlerde başka ülkelere aşı ve serum ihracatı yapılmıştır. Bu durum, Türkiye'nin sağlık alanında yalnızca tüketici değil aynı zamanda üretici bir ülke olduğunu göstermektedir (Bulut, 2021).

1950'li yıllardan itibaren dünya genelinde biyoteknoloji alanında yaşanan gelişmeler, aşı üretim süreçlerini de dönüştürmeye başlamıştır. Ancak Türkiye'de gerekli teknolojik yatırımların yeterince yapılamaması, üretim altyapısının yenilenememesi ve küresel ilaç sektörünün giderek güçlenmesi nedeniyle yerli üretim kapasitesi zamanla zayıflamıştır. Özellikle 1980 sonrası dönemde neoliberal politikaların etkisiyle sağlık alanında özelleştirme ve dışa açılma süreçleri hız kazanmış; bu durum aşı sektöründe de ithalata dayalı bir yapının gelişmesine neden olmuştur (Hamzaoğlu, 2009).

Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün üretim kapasitesinin azalması ve işlevsiz hale gelmesi, Türkiye'nin aşı alanındaki bağımsızlığını önemli ölçüde etkilemiştir. Enstitünün 2011 yılında kapatılmasıyla birlikte Türkiye'nin aşı üretiminde dışa bağımlılığı daha görünür hale gelmiştir. Bu süreç, özellikle COVID-19 pandemisi sırasında yeniden tartışmaya açılmış ve yerli aşı üretiminin stratejik önemi kamuoyunda daha fazla gündeme gelmiştir (Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı, 2024).

2.2. Küreselleşme Sonrası Türkiye'de Aşı Sektörünün Dönüşümü

1980'li yıllardan itibaren küreselleşme süreci, yalnızca ekonomik alanı değil sağlık politikalarını da önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle neoliberal politikaların yaygınlaşmasıyla birlikte devletin sağlık alanındaki üretici rolü zayıflamış, özel sektör ve çok uluslu şirketler sağlık hizmetlerinde daha görünür hale gelmiştir. Bu dönüşüm, Türkiye'de aşı sektörünü de doğrudan etkilemiş; yerli üretim kapasitesinin azalmasına ve ithalata dayalı bir yapının güçlenmesine neden olmuştur (Hamzaoğlu, 2013).

Türkiye'de sağlık alanında yaşanan dönüşüm süreci, 1980 sonrası dönemde uygulanan serbest piyasa politikaları ile hız kazanmıştır. Bu dönemde kamu kurumlarının küçültülmesi, sağlık hizmetlerinin piyasalaştırılması ve uluslararası kuruluşların önerdiği reformların uygulanması, sağlık sisteminde önemli yapısal değişikliklere yol açmıştır. Özellikle Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi kuruluşların desteklediği sağlık reformları, Türkiye'de sağlık alanında dışa bağımlılığı artıran süreçleri beraberinde getirmiştir (Soyer, 2009).

Aşı sektöründe yaşanan en önemli değişimlerden biri, yerli üretimden ithalata geçiş süreci olmuştur. Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün üretim kapasitesini kaybetmesiyle birlikte Türkiye, ihtiyaç duyduğu aşıların büyük bölümünü yurt dışından temin etmeye başlamıştır. Bu durum, başta Pfizer, Sanofi ve GlaxoSmithKline gibi çok uluslu ilaç şirketlerinin Türkiye pazarındaki etkisini artırmıştır. Zamanla bu şirketler yalnızca aşı tedarikinde değil, fiyatlandırma politikalarında ve sağlık alanındaki karar alma süreçlerinde de etkili hale gelmiştir (Akdur, 2016).

Küreselleşmenin etkisiyle birlikte Türkiye'de uluslararası sağlık kuruluşları ile işbirlikleri de artmıştır. Özellikle World Health Organization, UNICEF ve GAVI gibi kuruluşların yürüttüğü programlar sayesinde Türkiye'de aşılama oranları yükselmiş, yeni nesil aşılara erişim kolaylaşmış ve bulaşıcı hastalıklarla mücadelede önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Ancak bu durum aynı zamanda Türkiye'nin küresel tedarik zincirlerine daha bağımlı hale gelmesine yol açmıştır (World Health Organization [WHO], 2020).

Özellikle COVID-19 pandemisi sürecinde küresel tedarik zincirlerinde yaşanan aksaklıklar, Türkiye'nin dışa bağımlı aşı politikalarının yarattığı kırılganlığı daha görünür hale getirmiştir. Pandemi döneminde birçok ülke aşı milliyetçiliği politikaları izlemiş ve kendi nüfuslarını öncelikli hale getirmiştir. Bu durum, Türkiye gibi ithalata bağımlı ülkelerin aşıya erişim sürecinde çeşitli sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Böylece yerli üretimin stratejik önemi yeniden gündeme gelmiş ve aşı alanında bağımsızlık tartışmaları güç kazanmıştır (Özdemir, 2021).

2.3. Küreselleşmenin Türkiye'de Aşı Sektörüne Olumlu Etkileri

Küreselleşme süreci, Türkiye'de aşı sektöründe yalnızca olumsuz sonuçlar doğurmamış, aynı zamanda sağlık alanında önemli fırsatlar da yaratmıştır. Özellikle modern aşı teknolojilerine erişimin artması, uluslararası işbirliklerinin güçlenmesi, aşılama oranlarının yükselmesi ve salgın hastalıklarla mücadelede daha hızlı hareket edilebilmesi, küreselleşmenin olumlu etkileri arasında değerlendirilmektedir (World Health Organization [WHO], 2020).

Küreselleşme ile birlikte Türkiye, yeni nesil aşı teknolojilerine daha hızlı ulaşabilmiştir. Geleneksel aşıların yanı sıra konjuge aşılar, mRNA temelli aşılar ve kombine aşılar gibi ileri teknoloji ürünlerinin

sağlık sistemine dahil edilmesi, bulaşıcı hastalıklarla mücadelede önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle çocukluk çağı aşılama programlarında kullanılan aşı çeşitliliğinin artması, kızamık, difteri, boğmaca ve çocuk felci gibi hastalıkların görülme sıklığını azaltmıştır (Sağlık Bakanlığı, t.y.).

Uluslararası kuruluşlarla yürütülen işbirlikleri de Türkiye'nin aşı sektöründe önemli kazanımlar elde etmesine katkı sağlamıştır. Özellikle World Health Organization, UNICEF ve GAVI gibi kuruluşların desteklediği programlar sayesinde, Türkiye'de aşılama oranları yükselmiş ve bağışıklama hizmetlerinin daha geniş kitlelere ulaştırılması mümkün olmuştur. Ayrıca bu kuruluşlar aracılığıyla uluslararası standartlar ve güncel sağlık politikaları Türkiye'de daha hızlı uygulanabilir hale gelmiştir (GAVI, 2023).

Küreselleşmenin sağladığı bir diğer önemli avantaj, salgın ve kriz dönemlerinde uluslararası işbirlikleri sayesinde hızlı aşı temininin mümkün hale gelmesidir. Özellikle 2009 yılında ortaya çıkan H1N1 salgını ve sonrasında yaşanan COVID-19 pandemisi sırasında Türkiye, küresel tedarik ağları aracılığıyla kısa sürede farklı aşı türlerine erişebilmiştir. Bu durum, bulaşıcı hastalıkların yayılımını azaltmak ve toplum sağlığını korumak açısından önemli bir avantaj sağlamıştır (WHO, 2020).

Ayrıca küreselleşme süreci, Türkiye'de aşı konusunda bilimsel araştırmaların ve uluslararası projelerin artmasına da katkıda bulunmuştur. Avrupa Birliği projeleri, ortak araştırma programları ve üniversite-sanayi işbirlikleri sayesinde Türkiye'de biyoteknoloji ve aşı alanındaki akademik çalışmalar daha görünür hale gelmiştir. Bu süreç, yerli üretim konusunda da belirli bir bilgi birikiminin oluşmasına katkı sağlamıştır (Sağlık Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 2025).

2.4. Küreselleşmenin Türkiye'de Aşı Sektörüne Olumsuz Etkileri

Küreselleşme süreci Türkiye'de aşı sektörüne önemli fırsatlar sunmuş olsa da bu süreç çeşitli sorunları ve kırılganlıkları da beraberinde getirmiştir. Özellikle yerli üretim kapasitesinin azalması, çok uluslu şirketlere bağımlılığın artması, sağlık sisteminin ticarileşmesi ve küresel tedarik zincirlerindeki kırılganlıklar, aşı sektöründe ortaya çıkan başlıca sorun alanları arasında yer almaktadır (Hamzaoğlu, 2013).

Türkiye'de yerli aşı üretiminin zayıflaması, küreselleşmenin en dikkat çekici olumsuz etkilerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün üretim kapasitesini kaybetmesi ve sonrasında kapatılmasıyla birlikte Türkiye, ihtiyaç duyduğu aşıların büyük bölümünü ithal etmeye başlamıştır. Bu durum, Türkiye'nin küresel piyasalarda yaşanabilecek ekonomik krizlere, tedarik sorunlarına ve siyasi gelişmelere karşı daha kırılgan hale gelmesine neden olmuştur (Bulut, 2021).

Yerli üretimin azalmasıyla birlikte çok uluslu ilaç şirketlerinin sektördeki etkisi artmıştır. Başta Pfizer, Sanofi ve GlaxoSmithKline olmak üzere küresel şirketler, Türkiye'de aşı pazarında belirleyici konuma gelmiştir. Bu şirketlerin fiyat belirleme gücü, Türkiye'nin aşı maliyetlerini artırmış ve dışa bağımlılığı daha da görünür hale getirmiştir. Aynı zamanda bu durum, sağlık politikalarının şekillenmesinde çok uluslu şirketlerin etkisini artırmıştır (Akdur, 2016).

Küreselleşmenin sağlık alanında yarattığı bir diğer olumsuz sonuç ise sağlık hizmetlerinin giderek ticarileşmesidir. Neoliberal politikaların etkisiyle sağlık hizmetleri, kamusal bir hak olmaktan uzaklaşarak ekonomik bir ürün haline gelmeye başlamıştır. Aşılar da bu süreçte yalnızca halk sağlığını koruyan biyolojik ürünler olmaktan çıkmış, aynı zamanda yüksek maliyetli ticari ürünlere dönüşmüştür. Bu durum, sağlık hizmetlerinde eşitsizliklerin artmasına ve düşük gelirli toplum kesimlerinin sağlık hizmetlerine erişiminde sorunlar yaşanmasına neden olabilmektedir (Soyer, 2009).

Küresel tedarik zincirine bağımlılık da Türkiye açısından önemli bir risk alanı oluşturmaktadır. Özellikle COVID-19 pandemisi sırasında yaşanan üretim ve lojistik sorunları, birçok ülkenin aşı temininde güçlük yaşamasına neden olmuştur. Türkiye de bu süreçte aşı tedarikinde gecikmeler yaşamış ve farklı ülkelerle

yürütülen anlaşmalara bağımlı hale gelmiştir. Bu durum, küresel kriz dönemlerinde yerli üretim kapasitesinin ne kadar önemli olduğunu yeniden ortaya koymuştur (Özdemir, 2021).

Ayrıca küreselleşme süreci, gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki teknolojik eşitsizlikleri de derinleştirmiştir. Gelişmiş ülkeler aşı teknolojilerinde lider konumda bulunurken, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler teknoloji transferi ve Ar-Ge kapasitesi konusunda çeşitli sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin kendi aşı teknolojisini geliştirme sürecini yavaşlatmakta ve dışa bağımlılığı artırmaktadır (World Health Organization [WHO], 2020).

2.5. COVID-19 Pandemisi Sürecinde Türkiye'nin Aşı Politikaları

2019 yılının sonlarında ortaya çıkan ve kısa sürede küresel bir salgına dönüşen COVID-19 pandemisi, sağlık sistemlerinin dayanıklılığını ve ülkelerin aşı üretim kapasitesini yeniden tartışmaya açmıştır. Pandemi sürecinde aşı, yalnızca bir sağlık aracı değil, aynı zamanda ekonomik, siyasal ve stratejik bir güç unsuru haline gelmiştir. Bu süreçte ülkeler, kendi nüfuslarını korumak amacıyla yoğun biçimde aşı tedarikine yönelmiş; bu durum küresel ölçekte "aşı milliyetçiliği" tartışmalarını beraberinde getirmiştir (World Health Organization [WHO], 2021).

Türkiye, pandemi sürecinde farklı kaynaklardan aşı temin etmeye çalışmıştır. İlk olarak Çin merkezli Sinovac tarafından geliştirilen CoronaVac aşısı kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra Alman biyoteknoloji şirketi BioNTech ile Amerikan ilaç şirketi Pfizer ortaklığında geliştirilen Pfizer-BioNTech COVID-19 Vaccine Türkiye'de uygulanmaya başlanmıştır. Bu süreçte farklı aşı türlerinin kullanılması, toplumun farklı kesimlerine daha hızlı ulaşılmasını sağlamış olsa da tedarik süreçlerinde yaşanan gecikmeler ve belirsizlikler çeşitli tartışmalara neden olmuştur (Sağlık Bakanlığı, 2021).

Pandemi süreci, Türkiye'de yerli aşı üretiminin önemini yeniden gündeme taşımıştır. Bu kapsamda geliştirilen TURKOVAC, Türkiye'nin COVID-19'a karşı geliştirdiği ilk yerli ve inaktif aşı olmuştur. TURKOVAC'ın geliştirilmesi, yalnızca bir sağlık politikası değil, aynı zamanda ulusal bağımsızlık, teknoloji üretimi ve stratejik kapasite açısından da önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir. Yerli aşı üretimi, pandemi döneminde yaşanan tedarik sorunları göz önüne alındığında, Türkiye'nin gelecekte benzer krizlere karşı daha hazırlıklı olabilmesi açısından önemli görülmektedir (Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı [TÜSEB], 2022).

Pandemi sürecinde yaşanan en önemli sorunlardan biri, küresel tedarik zincirinde meydana gelen kırılmalar olmuştur. Birçok ülke kendi nüfusuna öncelik verirken, gelişmekte olan ülkeler aşıya erişimde gecikmeler yaşamıştır. Türkiye de bu süreçte ithalata dayalı yapının yarattığı sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu durum, aşı üretiminde dışa bağımlılığın azaltılması gerektiğini ve yerli üretim kapasitesinin stratejik bir öneme sahip olduğunu göstermiştir (United Nations Children's Fund [UNICEF], 2021).

Ayrıca pandemi süreci, toplumda aşı güveni ve aşı karşıtlığı tartışmalarını da artırmıştır. Sosyal medya üzerinden yayılan bilgi kirliliği, komplo teorileri ve yanlış bilgilendirme süreçleri, aşıya yönelik güvensizlik oluşturmuştur. Bu nedenle pandemi yalnızca tıbbi bir kriz değil, aynı zamanda toplumsal güven, bilgiye erişim ve kamusal iletişim açısından da önemli bir sınav niteliği taşımıştır (WHO, 2021).

2.6. Sosyolojik Açıdan Genel Değerlendirme

Aşı politikaları yalnızca sağlık alanına ilişkin teknik uygulamalar değildir; aynı zamanda devlet, toplum ve birey arasındaki ilişkinin önemli bir göstergesidir. Bu nedenle Türkiye'de aşı sektöründe yaşanan dönüşüm, yalnızca üretim kapasitesi veya ithalat bağımlılığı üzerinden değil, aynı zamanda toplumsal güven, eşitsizlik, kamusal sorumluluk ve sağlık hakkı çerçevesinde de değerlendirilmelidir (Turner, 2001).

Küreselleşme süreciyle birlikte sağlık hizmetleri giderek daha fazla piyasa ilişkileri içerisinde şekillenmeye başlamıştır. Bu durum, sağlık hizmetlerinin kamusal bir hak olmaktan uzaklaşarak ekonomik bir ürüne dönüşmesine neden olmuştur. Aşılar da bu süreçte yalnızca bulaşıcı hastalıklardan korunmayı sağlayan biyolojik ürünler değil, aynı zamanda küresel şirketlerin ekonomik çıkarlarının parçası haline gelmiştir. Sağlığın ticarileşmesi, özellikle düşük gelirli grupların sağlık hizmetlerine erişiminde eşitsizlik yaratabilmektedir (Navarro, 2007).

Türkiye'de Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün işlevsizleşmesi ve yerli üretim kapasitesinin azalması, sağlık alanında devletin koruyucu ve üretici rolünün zayıflaması olarak değerlendirilebilir. Oysa halk sağlığı uygulamaları, yalnızca piyasa mekanizmalarına bırakılabilecek alanlar değildir. Özellikle salgın hastalıklar söz konusu olduğunda devletin üretici, düzenleyici ve denetleyici rolü daha görünür hale gelmektedir. COVID-19 pandemisi de bu durumu açık biçimde ortaya koymuştur (Hamzaoğlu, 2013).

Pandemi sürecinde toplumda aşıya yönelik güven sorunu da dikkat çekici hale gelmiştir. Sosyal medya aracılığıyla yayılan yanlış bilgiler, komplo teorileri ve bilim karşıtı söylemler, aşı karşıtlığını artırmıştır. Bu durum, toplumun sağlık kurumlarına ve devlet politikalarına duyduğu güvenle doğrudan ilişkilidir. Çünkü bireylerin aşı olma konusundaki kararları yalnızca tıbbi bilgiye değil, aynı zamanda devlete, bilim insanlarına ve sağlık sistemine duydukları güvene dayanmaktadır (World Health Organization [WHO], 2021).

Aşı politikaları aynı zamanda toplumsal eşitsizlikler açısından da önemlidir. Küresel ölçekte bakıldığında gelişmiş ülkeler aşıya daha hızlı ulaşabilirken, gelişmekte olan ülkeler aşıya erişimde daha fazla sorun yaşamaktadır. Bu durum, sağlık alanındaki küresel eşitsizlikleri görünür hale getirmektedir. Türkiye de pandemi sürecinde bu eşitsizliklerden etkilenmiş; ithalata bağımlı yapısı nedeniyle aşıya erişimde zaman zaman sorunlar yaşamıştır. Bu nedenle yerli üretim yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal adalet ve sağlık hakkı açısından da önemli görülmektedir (UNICEF, 2021).

Sonuç olarak aşı, yalnızca tıbbi bir ürün değil; aynı zamanda toplumsal güvenin, kamusal sorumluluğun ve sağlık hakkının önemli bir göstergesidir. Türkiye'nin küresel sağlık sistemine entegre olurken kendi üretim kapasitesini koruması hem ulusal bağımsızlık hem de toplum sağlığı açısından stratejik bir gereklilik olarak değerlendirilmektedir.

3. SONUÇ

Türkiye'de aşı sektörü, Osmanlı döneminden itibaren gelişmeye başlamış ve Cumhuriyet döneminde kurulan Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü ile kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. Uzun yıllar boyunca Türkiye, birçok aşının üretimini kendi imkânlarıyla gerçekleştirebilen ülkeler arasında yer almış; bu durum halk sağlığı açısından önemli bir avantaj sağlamıştır. Ancak 1980 sonrasında hız kazanan küreselleşme süreci ve neoliberal sağlık politikaları, Türkiye'de yerli üretim kapasitesinin azalmasına ve ithalata dayalı bir aşı sisteminin oluşmasına neden olmuştur (Hamzaoğlu, 2013).

Küreselleşme, Türkiye'ye modern aşı teknolojilerine erişim, uluslararası işbirlikleri, aşılama oranlarında artış ve salgın hastalıklarla mücadelede hızlı hareket edebilme gibi önemli fırsatlar sunmuştur. Özellikle World Health Organization, UNICEF ve GAVI gibi kuruluşlarla geliştirilen işbirlikleri, Türkiye'nin bağışıklama politikalarını güçlendirmiştir. Bununla birlikte küreselleşme süreci, çok uluslu şirketlere bağımlılığı artırmış, sağlık alanında ticarileşmeyi hızlandırmış ve küresel kriz dönemlerinde aşı tedarikinde kırılganlıklar yaratmıştır (WHO, 2020).

Özellikle COVID-19 pandemisi, Türkiye'nin aşı üretiminde dışa bağımlılığını açık biçimde ortaya koymuştur. Pandemi sürecinde yaşanan tedarik sorunları, küresel ölçekte yaşanan eşitsizlikler ve aşıya erişimde karşılaşılan güçlükler, yerli üretimin stratejik önemini yeniden gündeme taşımıştır. Bu süreçte

geliştirilen TURKOVAC, yalnızca sağlık alanında değil, aynı zamanda teknoloji üretimi ve ulusal bağımsızlık açısından da önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak Türkiye'nin küresel sağlık sistemine entegre olurken kendi üretim kapasitesini koruması ve geliştirmesi gerekmektedir. Yerli aşı üretiminin desteklenmesi, biyoteknoloji alanındaki yatırımların artırılması ve Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü benzeri kurumların yeniden güçlendirilmesi, gelecekte yaşanabilecek salgınlara karşı daha hazırlıklı olunmasını sağlayacaktır. Çünkü aşı yalnızca tıbbi bir ürün değil; aynı zamanda toplum sağlığının, kamusal sorumluluğun ve ulusal bağımsızlığın önemli bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

Akdur, R. (2016). Sağlık Sektörü ve Küreselleşme. Ankara Üniversitesi Basımevi.

Aydın, E. (2021). Cumhuriyetin Sağlık Mimarı Refik Saydam ve Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü. SD Platform, 58, 72–77.

Bulut, V. (2021, Ocak-Şubat). Tarihsel Süreçte Türkiye'de Aşı Üretimi. İstanbul Tabip Odası. https://www.istabip.org.tr/6426-tarihsel-surecte-turkiye-de-asi-uretimi-vedat-bulut.html

Creswell, J. W. (2018). Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni. Siyasal Kitabevi.

GAVI. (2023). The Global Impact of Vaccination. https://www.gavi.org

Hamzaoğlu, O. (2013). Dünyada Sağlık Reformu, Türkiye'de Sağlıkta Dönüşüm: Gerçekler ve Belgeleri. Toplum ve Hekim, 28(3), 172–180.

Navarro, V. (2007). Neoliberalism, Globalization, and Inequalities: Consequences for Health and Quality of Life. Baywood Publishing.

Sağlık Bakanlığı. (t.y.). Türkiye'de Aşının Tarihçesi. https://covid19asi.saglik.gov.tr/TR-77801/turkiyede-asinin-tarihcesi.html

Sağlık Bakanlığı. (2021). COVID-19 Aşısı Ulusal Uygulama Stratejisi. https://covid19asi.saglik.gov.tr

Sağlık Bakanlığı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü. (2025). Sağlık Alanında Avrupa Birliği Proje Fon Kaynakları. https://disab.saglik.gov.tr/TR-103119/1-saglik-alaninda-avrupa-birligi-proje-fon-kaynaklari.html

Soyer, A. (2009). Sağlıkta Dönüşüm Programı Üzerine Değerlendirmeler. Toplum ve Hekim, 24(6), 419–425.

Turner, B. S. (2001). The Erosion of Citizenship. British Journal of Sociology, 52(2), 189–209.

Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı. (2022). TURKOVAC Hakkında Genel Bilgiler. https://www.tuseb.gov.tr

Türkiye Sağlık Enstitüleri Başkanlığı. (2024). Türkiye'nin Kısa Aşı Tarihçesi. https://files.tuseb.gov.tr/tuhke/files/yayinlar/2024-11-29-09-12-06.pdf

UNICEF. (2021). COVID-19 Vaccine Market Dashboard. https://www.unicef.org/supply/covid-19-vaccine-market-dashboard

World Health Organization. (2020). Immunization Agenda 2030: A global Strategy to Leave No One Behind. WHO.

World Health Organization. (2021). COVID-19 Strategic Preparedness and Response Plan. WHO.

GÖÇÜN KADINLAŞMASI VE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ: TÜRKİYE'DE KADIN GÖÇMENLERİN DENEYİMLERİ

NAZLI AYBULUT
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Göç Çalışmaları Bölümü, Sivas, Türkiye
20259384004@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0009-0004-8586-7259

Prof. Dr. YILMAZ DAŞLI
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, Sivas, Türkiye
ydasli@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6569-1103

Özet

Göç, tarihin en eski zamanlarından beri insanların daha iyi yaşama ve güvende olma arzusuyla gerçekleştirdikleri yer değiştirme hareketidir. Göçün tarihsel süreçte farklılık gösteren özelliklerinden biri de göçün kadınlaşmasıdır. Son yıllarda kadınların da erkekler kadar göç etmeleri yaygınlaşmış ve yaşadıkları deneyimler, göçün kadınlaşması kavramı çerçevesinde ele alınmaya başlanmıştır. Göçün kadınlaşması, kadınların göç süreçlerine katılımının artışını ve göçün nedenleri, biçimleri ve sonuçları bakımından kadınlara özgü deneyimlerin daha görünür hale gelmesini ifade eder. Bu süreçte yaşanılan deneyimler toplumsal cinsiyet rolleri ve eşitsizlikleri üzerinden şekillenmektedir. Toplumsal cinsiyet kavramı toplum tarafından kadın ve erkeğe verilen roller, beklentiler ve sorumlulukları ifade eder. Bu çalışmanın amacı Türkiye'de kadın göçmenlerin yaşadıkları deneyimleri göç ve toplumsal cinsiyet ilişkisini ele alarak açıklamaktır. Çalışmada göç kararında toplumsal cinsiyetin rolü, ekonomik sorunlar ve emek piyasası, toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık, şiddet ve güvenlik sorunları ve sosyal uyum konuları ele alınmış; bu bağlamda eşitsizliklerin giderilmesi ve kadınların güçlendirilmesine yönelik çözüm önerileri sunulmuştur. Çalışma göç sürecinde kadınların karşılaştıkları sorunları azaltmak ve eşitsizlikleri gidermek adına daha adil ve kapsayıcı politikaların geliştirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.

Anahtar kelimeler: Göç, Kadın, Göçün Kadınlaşması, Toplumsal Cinsiyet

Abstract

Migration is one of the oldest movements in human history, carried out with the desire for a better life and safety. One of the characteristics that has varied throughout the historical process of migration is the feminization of migration. In recent years, women have increasingly migrated as much as men, and their experiences have begun to be addressed within the framework of the concept of the feminization of migration. The feminization of migration refers to the increasing participation of women in migration processes and the growing visibility of women-specific experiences in terms of the causes, forms, and consequences of migration. In this process, lived experiences are shaped through gender roles and inequalities. The concept of gender refers to the roles, expectations, and responsibilities assigned to women and men by society.

The aim of this study is to explain the experiences of female migrants in Türkiye by addressing the relationship between migration and gender. The study examines the role of gender in migration decisions, economic problems and the labor market, gender-based discrimination, issues of violence and security, and social integration; and in this context, it offers solutions aimed at eliminating inequalities and empowering women. The study emphasizes the need to develop more just and inclusive policies in order to reduce the problems faced by women in the migration process and to eliminate inequalities.

Keywords: Migration, Women, Feminization of Migration, Gender

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihini şekillendiren en önemli olgulardan biri olan göç, ekonomik, siyasi ve çevresel faktörlerin etkisiyle günümüzde giderek karmaşıklaşmakta; bu hareketin toplumsal cinsiyet boyutu ise genel literatürde çoğu zaman gölgede kalmaktadır. Bu çalışma, Türkiye bağlamında kadınların göç deneyimlerini, toplum tarafından yüklenen roller ve beklentiler çerçevesinde, toplumsal cinsiyet perspektifiyle incelemeyi amaçlamaktadır.

Hem göç alan hem de göç veren bir ülke olması nedeniyle Türkiye, kadın göçmenlerin karşılaştıkları çok boyutlu sorunların analiz edilmesi açısından önemli bir zemin sunmaktadır. Çalışmada, kadın göçmenlerin yaşadığı ekonomik özgürlük arayışı, güvenlik arayışı, ailevi sorumluluklar ve entegrasyon sorunlarının; yerleşik toplumsal cinsiyet eşitsizlikleriyle nasıl kesiştiği ve bu durumdan kaynaklanan kırılganlıklar tartışılacaktır.

2. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışmanın yöntemi, literatür incelemesi ile mevcut istatistiksel verilerin analizine dayanmaktadır. Göç ve toplumsal cinsiyet alanında yapılan akademik çalışmalar, göç sürecinde kadınların deneyimlerini anlamak ve onların görünürlüğünü artırmaya yönelik politikaların yetersizliklerini ortaya koymak amacıyla değerlendirilecektir. Ayrıca, Türkiye'deki göçmen kadınların eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimi ile istihdam durumları, ulusal ve uluslararası raporlar üzerinden incelenecektir.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini gidermeye yönelik politikaların geliştirilebilmesi adına, göçmen kadınların deneyimlerinin incelenmesi kritik bir öneme sahiptir. Bu çalışmanın hedefi, kadın göçmenlerin yaşadıkları zorluklara yönelik çözüm önerileri sunmak ve kadınlar açısından daha adil ve yaşanabilir bir dünya için daha kapsayıcı politikaların geliştirilmesine katkı sağlamaktır.

3. CİNSİYET VE TOPLUMSAL CİNSİYET KAVRAMI

Toplumsal cinsiyet kavramı, beraberinde getirdiği eşitsizliklerle birlikte hem yerel hem de küresel ölçekte çözüm aranan bir mesele olmaya devam etmektedir. Kurumsal düzeyde yürütülen çalışmalara rağmen tam anlamıyla bir eşitliğin sağlandığını söylemek güçtür. Cinsiyet eşitliği çoğu zaman biyolojik rollerin birbirine karıştırılmasıyla yanlış yorumlanabilmektedir. Anlaşılması gereken asıl hedef kadın ve erkeğin haklara, sosyal sorumluluklara ve olanaklara erişiminde tam bir fırsat eşitliğine sahip olmalarıdır (Daşlı, 2019). Cinsiyet biyolojik bir kavram olarak açıklanırken; toplumsal cinsiyet, bireylerin toplum içindeki rollerini ve statülerini belirleyen bir sosyal yapı olup farklı kültürlere göre değişkenlik gösterebilen bir olgudur (Karakaya, 2018; Akkaş, 2019). Tokol'a (2018) göre bu yapı; kadınlık ve erkeklik algıları çerçevesinde toplum tarafından beklenen ve onaylanan sosyal, duygusal ve ekonomik sorumluluklardır (akt. Aksu, 2018). Bu algılar; sosyal, ekonomik ve toplumsal faktörlere bağlı olarak değişebilmektedir. Her ülkede ve hatta aynı ülkenin farklı coğrafi bölgelerinde kadın ile erkeğe atfedilen cinsiyet rollerinin farklılık gösterebildiği görülmektedir (Timurturkan, 2018, akt. Aksu, 2018). Geleneksel yapı içerisinde toplumsal cinsiyet; erkeği otorite ve güç sahibi ekonomik sağlayıcı olarak tanımlarken; kadını ise ev içi sorumluluklar, bakım ve korunmaya muhtaçlık üzerinden tanımlamaktadır (Eroğlu & İrdem, 2016).

Bu çerçevede, biyolojik cinsiyetin doğuştan gelen değişmez bir olgu olmasına karşın, toplumsal cinsiyetin sosyalleşmeyle inşa edilen ve dolayısıyla değiştirilebilir bir yapı olduğu söylenebilir. Özellikle kadına atfedilen 'ev içi sorumluluklar', onun profesyonel iş gücüne katılımının önünde görünmez bir engel oluşturmakta ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğini yapısal bir boyuta taşımaktadır.

4. TOPLUMSAL CİNSİYET AYRIMCILIĞI VE EŞİTSİZLİĞİ

Toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ve eşitsizliği, modern toplumlarda bile hâlâ varlığını sürdüren temel sorunlardan biridir. Ayrımcılık, en genel anlamıyla bireylerin sahip oldukları özellikler nedeniyle eşit hak ve fırsatlardan yararlanamaması ve toplumsal dışlanmaya maruz kalması durumunu ifade etmektedir (Tokol, 2012, aktaran Erikli, 2020, s. 39). Bu çerçevede kadına yönelik toplumsal cinsiyet ayrımcılığı, kadının daha duygusal, hassas ve fiziksel olarak zayıf olduğu yönündeki algıya dayanarak, onun erkeğe bağımlı olması gerektiği düşüncesini pekiştiren ve bu doğrultuda kadınların eğitim, ekonomi, sosyal yaşam ve siyasal katılım gibi alanlarda sınırlandırılmasına yol açan; ayrıca kılık kıyafet, evlilik, boşanma ve duygu ile düşüncelerini ifade etme gibi pek çok alanda hareket özgürlüğünün

toplumsal normlar aracılığıyla denetim altına alınması ve kısıtlanmasıyla kendini gösteren bir eşitsizlik biçimidir (Saraç, 2013).

Toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık, doğrudan ve dolaylı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Doğrudan ayrımcılık, bir bireyin ya da grubun sahip olduğu özellikler nedeniyle, diğer bireylere kıyasla temel hak ve özgürlüklerini eşit biçimde kullanmasını engelleyen veya zorlaştıran davranış ve söylemlere maruziyetini kapsarken; dolaylı ayrımcılık ise bazı yasal düzenleme ve uygulamaların doğrudan ayrımcılık gibi görünmese bile belirli kişi veya gruplar üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmesi durumudur (Gül & Karan, 2011 aktaran Erikli, 2020, s. 44).

Toplumsal cinsiyet rolleri, çoğu toplumda kadın aleyhine işlemektedir. Bu roller, kadının kamusal alandan dışlanarak özel alana yönlendirilmesine ve bakım emeği ile özdeşleştirilmesine neden olmaktadır. Bu durum, yalnızca kadınların ekonomik bağımsızlığını sınırlamakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal statülerini de belirleyen bir mekanizma olarak işlev göstermektedir (Timurturkan, 2018, akt. Aksu, 2018). Göç bağlamında ise bu roller, kadınların hem geldikleri toplumun hem de göç ettikleri toplumun normatif baskılarına aynı anda maruz kalmalarına neden olmaktadır.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği, biyolojik farklılıklardan ziyade toplumdaki güç dengeleri ve cinsiyet algıları neticesinde şekillenmektedir. Bu durum; kadınların medeni, ekonomik ve sosyal haklara erişimini kısıtlayan her türlü ayrımcı uygulamayı ifade ederken; aynı zamanda eğitim, istihdam ve sağlık gibi temel alanlarda ciddi dezavantajlar ve toplumsal baskılar yaratmaktadır (Bal, 2014). Özellikle göçmen kadınlar açısından bu durum, hukuki statü, dil bariyerleri ve kayıt dışı istihdam gibi ek faktörlerle birleşerek daha derin bir kırılganlık üretmektedir.

Bu eşitsizliğin tarihsel temelleri incelendiğinde, sanayileşme sürecinin belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Sanayi öncesi dönemde üretim, hanenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere ev içinde gerçekleşmekte; üretim ve yeniden üretim alanlarının aynı mekânda oluşu, cinsiyet rollerinde ayrımın olmasını engellemekteydi. Ancak sanayi devrimiyle birlikte üretimin hane dışına taşınarak kamusallaşması, ücretli emek ile ev içi ücretsiz emek arasında aşılması güç durumlar yaratmış ve bu dönüşüm, kadın emeğinin görünmezleşmesine ve değersizleşmesine yol açarak toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ekonomik temelini oluşturmuştur (İlkkaracan, 2010, akt. Erikli, 2020, s. 39). Günümüzde bu tarihsel miras, göçmen kadınların çoğunlukla düşük ücretli, güvencesiz ve bakım emeğine dayalı işlerde çalışmasıyla varlığını sürdürmektedir

Eroğlu ve İrdem'e (2016) göre ise toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin temelinde, erkek egemenliğine dayalı ataerkil zihniyet yatmaktadır. Bu hiyerarşik düzende erkek mutlak bir otorite figürü olarak tüm kaynak ve imkanlara doğrudan erişim sağlarken; kadının bu fırsatlardan yararlanabilmesi ancak erkeğin onay vermesiyle mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda toplumsal cinsiyet eşitsizliği; kadın ve erkeğe atfedilen farklı rol, sorumluluk ve beklentilerin yarattığı adaletsiz dağılım sonucunda, kadının iş yaşamında ve sosyal alanlarda ikincilleştirilmesi, eğitim gibi temel imkanlardan mahrum bırakılması ve yönetim kademelerine erişiminin sistematik engellerle kısıtlanmasıdır.

Göçmen kadınlar, günlük yaşamda maruz kaldıkları çok katmanlı baskılar nedeniyle yalnızca tek bir ayrımcılık türüyle değil, farklı toplumsal kimliklerinin kesişiminden kaynaklanan çoklu eşitsizliklerle karşı karşıya kalmaktadır. Kültürel temelli dışlanma, etnik kökene dayalı ayrımcılık ve toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri, bu deneyimleri derinleştiren başlıca unsurlar arasında yer almaktadır. Bu noktada kesişimsellik kuramı, farklı baskı mekanizmalarının nasıl birbirleriyle etkileşim içinde işlediğini açıklayan bütüncül bir analiz imkânı sunar. Nitekim bu yaklaşım, ırk, cinsiyet, sınıf, etnik köken, ulus, yetenek ve yaş gibi kategorilerin birbirinden bağımsız değil, girift yapılar olarak ele alınması gerektiğini ileri sürer. Bu yönüyle kesişimsellik, ayrımcılık süreçlerinin çok boyutlu doğasını anlamada önemli bir kuramsal araçtır (Miles & Lewis, 2019, aktaran Birk, 2024, s. 31).

Sonuç olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliği, kadın ve erkeğe atfedilen rollerin yarattığı adaletsizliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkan; bireysel düzeyin ilerisinde yapısal ve sistematik nitelik taşıyan bir

sorundur. Göç bağlamında ise bu eşitsizlikler daha da derinleşmekte ve göçmen kadınların toplumsal, ekonomik ve hukuki alanlarda çok yönlü adaletsizliklerle karşılaşmasına zemin hazırlamaktadır. Bu sebeple, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ortadan kaldırmaya yönelik politikaların, göç olgusunu ve göçmen kadınların ihtiyaçlarını da dikkate alan bütüncül bir perspektifle ele alınması gerekmektedir.

5. TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ TEMELLİ POLİTİKALAR

Toplumsal cinsiyet eşitliği çerçevesinde uygulanan olumlu ayrımcılık politikaları, kadınların kamusal alandan dışlanmasına yol açan eşitsizlikleri gidermeyi amaçlamaktadır. Geleneksel liberal eşitlik anlayışının aksine, bu yaklaşım fiili eşitsizlikleri ortadan kaldırmak için dezavantajlı grupların lehine telafi edici düzenlemeler yapılmasını savunur. Dolayısıyla bu politikalar, mevcut standartların ötesinde ayrımcılığı engelleyecek özerk ve kapsayıcı mekanizmalar geliştirilmesini hedeflemektedir (Öztan, 2004).

Bu genel çerçeve doğrultusunda Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), 1990'lı yıllardan itibaren toplumsal cinsiyet anlayışını ana akımlaştırma sürecini başlatmıştır. Anaakımlaştırma, cinsiyet eşitliği perspektifinin tüm politika, program ve projelerin bütün aşamalarına (planlama, uygulama, değerlendirme) zorunlu olarak dahil edilmesini ifade eder. Cinsiyet analizlerini tüm faaliyetlerin ayrılmaz bir parçası haline getiren bu yaklaşım ile toplumun her kesimi sürece dahil edilerek gerçek bir kalkınma hedeflenir (UNDP, 2006: V).

Uluslararası hukuki dayanaklar bağlamında Birleşmiş Milletler (BM) öncülüğünde 1970'ler sonunda yürürlüğe konulan Kadınlara Karşı her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) birçok ülkede kabul edilmiştir. Bu sözleşme kadın ve erkeklerin eşit biçimde insan hakları ve özgürlüklerden yararlanmasını engelleyen her türlü ayrımcılığı bireyin insan hakları ihlali olarak tanımlamış olup, taraf devletleri ayrımcı normların dönüştürülmesi ve yok edilmesinden sorumlu tutmaktadır. Ayrımcılığın hem kamu hem de özel alanda yok edilmesini öngören bu sözleşmede kadınların insan hakları kültürel, siyasi, ekonomik her alanda evrensel ve bireysel olarak kabul edilmektedir (İçli, 2018, s. 135).

Benzer şekilde kadınların iş hayatında maruz kaldığı ücret eşitsizliğini gidermek için uluslararası alanda birçok yasal dayanak oluşturulmuştur. Bu doğrultuda Birleşmiş Milletler 'in İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, Ekonomik, Kültürel ve Sosyal Haklar Sözleşmesi ile CEDAW; Avrupa Birliği'nin Roma Antlaşması, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün ise Philadelphia Bildirgesi ve 100 Sayılı Sözleşmesi gibi çalışmalar cinsiyete dayalı ücret ayrımcılığını ortadan kaldırmayı amaçlayan önemli küresel düzenlemelerdir (Kaya, 2014; aktaran Okay, 2021, s. 23).

Eğitim alanı özelinde ise eğitim hakkı kavramı tarihsel olarak 1789 Fransız Devrimi'ne dayanmakla birlikte; UNESCO, Avrupa Konseyi, Helsinki Son Senedi ve Paris Antlaşması gibi pek çok uluslararası metinde temel hak olarak kabul edilmektedir. Türkiye'nin de erken dönemde imzaladığı 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin yanı sıra; Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi ile CEDAW, eğitimde fırsat eşitliğini ve zorunlu eğitimi yasal birer yükümlülük haline getirmiştir. Ayrıca 1995 Pekin Deklarasyonu, eğitimi toplumsal gelişim ve eşitlik için vazgeçilmez bir araç olarak tanımlamaktadır (Başaran, 1996; Eğitim Şurası Raporu, 2004; Bin Yıl Hedefleri ve Toplumda Fırsat Eşitliği, 2005; aktaran Özaydınlık, 2014, s. 97).

Bu politikaların uygulama örneği olarak eğitimde cinsiyet eşitliğinin sağlanması hedefi çerçevesinde ülkemizde çeşitli projeler hayata geçirilmektedir. Millî Eğitim Bakanlığı, sivil toplum kuruluşları, medya, özel kurum ve kuruluşlar, UNICEF, UNESCO ILO, aracılığıyla başlatılan eğitim kampanyalarına örnek olarak "Haydi Kızlar Okula", "Eğitimime %100 Destek", "Baba Beni Okula Gönder", "Kardelenler", "Deniz Yıldızı", "7 Çok Geç", "Önce Çocuklar" kampanyaları ve projeleri gösterilebilir (Özaydınlık, 2014).

Türkiye'de kadın istihdamını artırmak amacıyla yürütülen projeler arasında; 2011-2012 yıllarında uygulanan Kadın İstihdamının Artırılması Projesi, 2012-2017 yılları arasındaki Kadınların Ekonomik Fırsatlara Erişiminin Artırılması Projesi, 2013-2017 dönemindeki Annemin İşi Benim Geleceğim

Projesi, 2014-2017 yıllarını kapsayan Kadın İşletmelerine Finansman ve Danışmanlık Destek Programı ile 2015-2017 yılları arasında gerçekleştirilen Evde Çocuk Bakım Hizmetleri Yoluyla Kayıtlı Kadın İstihdamının Desteklenmesi Projesi yer almaktadır. Ayrıca, kadınların sektörel varlığını güçlendirmek için 2015-2018 yıllarında Türkiye'nin Mühendis Kızları ve 2015-2016 yıllarında Genç Fikirler, Güçlü Kadınlar projeleri hayata geçirilmiştir (Halifeoğlu, 2023).

Siyasal katılım konusunda kadınların kendilerine yüklenen rollere ve yaşam tarzına karşı bir başkaldırı olarak ortaya çıkan ve Türkiye'de 1980'lerde güçlenen kadın hareketi, 1986'da yürürlüğe giren ve kadınların siyasete eşit katılımı için devletlere özel önlemler alma zorunluluğu getiren CEDAW ile birlikte hukuki bir temel kazanmıştır. Bu çerçevede kadının siyasal katılım politikaları; Avrupa Sosyal Şartı, Pekin Deklarasyonu, ILO, OECD ve AGİK gibi uluslararası mekanizmaların kararlarıyla şekillenen, kadının karar alma süreçlerinde erkeklerle eşit temsilini sağlamaya yönelik yasal ve stratejik düzenlemelerin bütünüdür (Gökçimen, 2008, s. 31).

Göçmen kadınlara yönelik olarak ise 2018 yılında Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen Küresel Göç Sözleşmesi (GCM), uluslararası göçün tüm boyutlarını kapsayan, ilk hükümetler arası mutabakat metnidir. Sözleşme, özellikle toplumsal cinsiyet perspektifini tüm göç süreçlerine dahil ederek; "cinsiyet duyarlı" bir politika yaklaşımını zorunlu kılar. Bu yaklaşım, kadınları sadece korunmaya muhtaç bir mağdur grubu olarak değil hem geldikleri hem de yerleştikleri toplumlarda toplumsal dönüşümü tetikleyen birer "değişim aktörü" olarak konumlandırır (Birleşmiş Milletler, 2018).

Konuya dair en güncel çalışma 5 Mart 2026 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa Komisyonu'nun 2026-2030 dönemini kapsayan yeni stratejisi (Gender Equality Strategy 2026-2030), toplumsal cinsiyet eşitliğini eğitimin ötesine taşıyarak yapay zekâ riskleri ve siber şiddet gibi dijital tehditlerle mücadeleyi merkeze almaktadır. Bu politika belgesi, 2025'te kabul edilen Kadın Hakları Yol Haritası'nı temel alarak hem kadınların sağlığına yönelik yatırımları artırmayı hem de erkeklerin bakım sektöründeki rolünü güçlendirmeyi hedeflemekte ve cinsiyet eşitliğinin ana akım haline getirilmesini hedefli eylemlerle birleştirerek sürdürmektedir (EC, 2026).

Sonuç olarak, toplumsal cinsiyet eşitliği temelli politikalar, sadece yasal düzenlemelerle sınırlı kalmayıp toplumsal yapının bütününe nüfuz eden çok boyutlu müdahaleler gerektirmektedir. Uluslararası sözleşmeler kadınların eğitim, istihdam ve siyasal katılım alanlarında güçlendirilmesi açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bununla birlikte, bu politikaların etkili olabilmesi uygulama süreçlerindeki kararlılığa ve toplumsal dönüşümün sağlanabilmesine bağlıdır. Bu nedenle, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, sadece hukuki düzenlemelerle değil, aynı zamanda kültürel kalıpların dönüştürülmesi ve kapsayıcı politikaların sürdürülebilir şekilde uygulanması ile mümkün olabilecektir.

6. GÖÇ OLGUSU

İnsanlık tarihi kadar eski olan göç olgusu, literatürde farklı şekillerde tanımlanmıştır; ancak bu tanımların tamamının ortak noktası, bireylerin veya toplulukların yer değiştirmesidir. Uluslararası Göç Örgütü'ne (IOM, 2024) göre göç, bireylerin ya da toplulukların, sürekli yaşadıkları yerden ayrılarak, ülke sınırları içinde veya dışında başka bir yere doğru gerçekleştirdikleri yer değiştirme hareketidir. Türk Dil Kurumu tanımına göre ise göç, bireylerin veya toplulukların ekonomik, sosyal, kültürel veya siyasi nedenlerle bulundukları yerleşimden başka bir yerleşim yerine geçici veya kalıcı olarak taşınmaları süreci olarak tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu [TDK], 2026).

Adıgüzel'e göre göç, bireylerin sosyal, ekonomik, siyasi veya çevresel sebeplerle bulundukları yerden başka bir coğrafi alana taşınması olarak tanımlanabilir. Bu hareket hem ulusal sınırlar içinde hem de uluslararası düzeyde gerçekleşebilir ve gönüllü ya da zorunlu, geçici ya da kalıcı, bireysel veya kitlesel nitelikte olabilir. Ayrıca, mülteciler, sığınmacılar veya ekonomik göçmenler gibi farklı gruplar göç kapsamına dahildir (Adıgüzel, 2024). Bu hareket, düzenli veya düzensiz yollarla gerçekleştirilebilir. Düzenli göç, yasal işlemlerle yapılırken; düzensiz göç ise kayıt dışı yollarla yapılan yer değiştirmelerdir (Sağıroğlu, 2015; Aktaş, 2018, aktaran Çetinkaya Karafakı, 2023, s. 354).

Bu tanımlar ışığında**,** göçü daha iyi anlayabilmek için bir sonraki bölümde göçün türleri ve nedenlerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

7. GÖÇÜN TÜRLERİ VE NEDENLERİ

Göç olgusuna ilişkin farklı sınıflandırmalar bulunmakla birlikte, Faist göç türlerini alan (yerel-uluslararası), zaman (geçici-kalıcı), boyut (bireysel-grup-kitlesel), sebep (gönüllü-zorunlu) ve yasal durum (yasal-yasadışı) kriterlerine göre ele almıştır. Bunun yanı sıra Adıgüzel, bu temel ölçütlerin dışında göçün amacı (ekonomik-ekonomik olmayan), son yerleşim yeri (transit-yerleşik) ve göçmen özellikleri (vasıflı-vasıfsız) gibi boyutları da sınıflandırmaya dâhil ederek daha kapsamlı bir çerçeve sunmuştur (Faist, 2003; Adıgüzel, 2018, akt. Çiçek, 2022). Bu sınıflandırmalar kadın göçü açısından değerlendirildiğinde, kadınların genellikle aileye bağlı olarak göç ettiklerini ve göç kararını kendilerinin almadıkları görülebilir. Bu durum ise göçün toplumsal cinsiyet boyutunu ortaya koymaktadır.

Göçün nedenleri ekonomik, sosyal, siyasal ve çevresel faktörler çerçevesinde ele alınabilir. Bu faktörler kadınlar açısından değerlendirildiğinde toplumsal cinsiyet rolleri ve güvenlik kaygıları da eklenebilir. Bu nedenler, çeşitli kuramsal yaklaşımlar aracılığıyla daha kapsamlı biçimde açıklanabilmektedir.

Günümüz göç sosyolojisinde en yaygın sosyal temelli açıklama, göçün büyük ölçüde sosyal ağlar ve kümülatif sosyal süreçler tarafından yönlendirildiği ve sürdürüldüğü şeklindedir. Ekonomik itme-çekme faktörleri başlangıçta etkili olsa da göç bir kez başlayınca sosyal mekanizmalar devreye girer ve süreci devam ettirir ve bazen ekonomik mantığı bile aşar (Massey ve ark., 1993).

Göç ağları (network theory) kuramına göre daha önce göç edenler arkadan gelenlere iş bulma, barınma, bilgi paylaşımı gibi konularda rehberlik ederek göçü kolaylaştırıcı ve kalıcı hale getirirler. Sosyal bağlar, göçün riskini azaltan en büyük sosyal sermaye haline gelir (Boyd, 1989). Kadın göçmenler için bu ağlar, bir taraftan güvenli bir uyum mekanizması sunabilirken, diğer taraftan geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden üretilmesine de sebep olabilir.

Kümülatif Nedensellik Kuramı (Cumulative Causation): Bu teoriye göre göç kendi kendini beslemektedir. Bir bölgeden sürekli göç verilmesi bölgedeki sosyal yapıyı değiştirir. Genç nüfusun azalması ve göçün bir başarı kriteri ve statü olarak görülmesi, geri kalanların da göç etmesini kaçınılmaz kılar. Göç edenlerin gönderdiği paralarla ailelerinin statü atlaması, köyde kalanlarda "biz de gitmeliyiz" hissi uyandırır (Massey, 1990). Bu süreçte kadınların göçe dahil olmasında, bireysel tercihleri değil çoğu zaman aile içi stratejiler belirleyici olabilmektedir.

Yeni Ekonomi Teorisi (New Economics of Migration): Teoriye göre göç bireysel değil, bir aile stratejisidir (Stark ve Bloom, 1985). Aile ekonomik riski dağıtmak, gelirlerini çeşitlendirmek ve sosyal güvence sağlamak amacıyla bir veya birkaç üyesini göç ettirir. Bu bağlamda kadınların göçü, Toplumsal cinsiyet rolleri gereği geride bıraktıkları aile düzeninde de bir bakım problemine sebep olmaktadır. Hochschild tarafından literatüre kazandırılmış “küresel bakım zincirleri” kavramı bağlamında, hem göçmen kadının geride bıraktığı boşluğun erkekler tarafından üstlenilmeyen bakım sorumluluklarının yine bir başka kadın tarafından üstlendiği görülmektedir hem de göç eden kadınlar göç ettikleri ülkelerde yine bakım emeğine dayalı, düşük ücretli, güvencesiz, sosyal korumadan yoksun işlerde çalışmaktadırlar (Ulutaş ve Kalfa, 2009'dan aktaran Cantepe, 2025, s. 103).

Sosyal Sistemler (Social Systems Theory of Migration) Hoffmann-Nowotny (1981) tarafında geliştirilen bu Teori toplumları birer "sistem" olarak görür ve göçün nedenini bu sistemlerdeki iki ana sorun olan yapısal gerilim ve anomik gerilime bağlar. Yapısal gerilim toplumdaki güç, kaynak ve fırsatların eşitsiz dağılımıdır. Anomik Gerilim ise bireyin toplumsal sistem içindeki statüsü ile o toplumun ona sunduğu gelir veya prestij arasındaki uyuşmazlıktır. Bu eşitsizlikler kadınlar açısından daha derin yaşanmakta olup, toplumsal cinsiyet temelli fırsat eşitsizlikleri göçü kadınlar için bir zorunluluk haline getirebilmektedir.

Kesişen Fırsatlar (Theory of Intervening Opportunities) Sosyolog Samuel A. Stouffer (1940) tarafından ortaya atılan bu kurama göre göçün asıl belirleyicisi uzaklıklar değil, yol boyunca karşılaşılan fırsatlardır. Yani belirli bir mesafeye göç eden kişilerin sayısı, o mesafedeki fırsatların miktarı ile doğru orantılı, ancak hedef ile kaynak bölge arasında karşımıza çıkan fırsatların miktarı ile ters orantılıdır. Birey, büyük kentteki fırsatların artık azaldığını veya kendi memleketindeki veya yol üzerinde başka bir yerdeki fırsatların (huzur, ucuz yaşam, tarım desteği) daha cazip hale geldiğini görürse, rotasını tersine çevirebilir.

Yaşam Döngüsü (Life-Course Theory) Teorisine göre ise bireylerin ihtiyaçları ve öncelikleri yaşam evrelerine göre değişiklik gösterir (Elder, 1994). Gençlik döneminde eğitim ve kariyer fırsatları için kente yönelen birey, emeklilik aşamasına geldiğinde veya çocuklarını daha güvenli veya doğal bir ortamda büyütmek istediğinde kenti itici, kırsalı ise çekici bulmaya başlar. Bu kurama göre tersine göç, sadece ekonomik bir başarısızlık değil, yaşam evrelerine göre yapılan akılcı bir mekân değişikliğidir. Kadınların yaşam döngüsü içerisinde göç kararları, özellikle evlilik, annelik ve bakım sorumlulukları gibi toplumsal cinsiyet rolleriyle yakından ilişkili olabilmektedir.

Bu teorilerden yola çıkarak özetle göç, sadece bir yer değiştirme hareketi değil; ekonomik, sosyal ve psikolojik dinamiklerin olduğu çok boyutlu bir süreçtir. Ekonomik zorluklar, bakım yükümlülükleri, eğitim ve fırsat eşitsizlikleri ile toplumsal baskılar kadınları göçe yöneltebilmekte ancak göç sonrası süreçte kadınlar, çoğu zaman güvencesiz ve düşük ücretli işlerde çalışmakta, ayrımcılık ve sosyal dışlanma gibi çok katmanlı eşitsizliklerle karşılaşabilmektedir.
Bu durum, göçün kadınlaşması olgusunun sadece sayısal bir artışı değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklerin yeni mekânlarda yeniden üretilmesi anlamına geldiğini göstermektedir. Bu nedenle göçün kadınlaşması, mevcut kuramlarla kısmen açıklanabilse de toplumsal cinsiyet boyutunu merkeze alan bir perspektifi de gerekli kılmaktadır.

8. GÖÇÜN KADINLAŞMASI VE SEBEPLERİ

Yirminci yüzyılın sonları, kadın göçünün akademik ve toplumsal alanda görünür hale gelmesi ile kavramlaştırılması bakımından kritik bir dönemdir. Kadınlar, bu dönemde hem iş ve eğitim fırsatları gibi gönüllü sebeplerle hem de şiddet, baskı veya savaş gibi zorunlu sebeplerle daha çok göç etmişlerdir (Topak & Çamur, 2022, s. 77). Bu süreçte göçün yapısı, toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden köklü bir değişikliğe uğramıştır. Göç süreçlerinde kadınların üstlendiği rollerin büyük bir değişim gösterdiğini savunan Castles ve Miller (2008)'a göre geçmişte erkeklerin kontrolünde olan ve kadınların sadece aile birleşimi yoluyla dahil olduğu iş gücü göçü, 1960'lardan sonra kadınların odak noktası olduğu bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönüşümle birlikte, güncel göç hareketlerinin çoğunluğunu kadın çalışanlar oluşturmakta ve bu durum modern göç olgusunda kadın figürünü çok daha belirgin hale getirmektedir (aktaran Ateş, 2019, s. 66).

Literatürde göçün kadınlaşması olarak adlandırılan bu kavram, sadece sayısal bir yer değiştirmeyi değil, aynı zamanda kadının göçün öznesi olması niteliğini de kapsamaktadır. Göçün kadınlaşması, kadınların göç süreçlerinde erkeğe bağımlı birer figür olmaktan çıkıp, kendi başlarına iş gücü piyasasına girmeleri ve küresel göç hareketlerinin sayısal olarak çoğunluğunu oluşturmaları durumudur. Küresel göç hareketlerinde cinsiyet dağılımı incelendiğinde, 2024 yılı verileri uluslararası göçmen nüfusunun yaklaşık %48'ini kadınların oluşturduğunu göstermektedir; özellikle Avrupa, Kuzey Amerika ve Okyanusya gibi gelişmiş bölgelerde kadın göçmenlerin oranı toplam göçmen sayısının yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Gelişmiş bölgelerde kadın göçmen oranının %50'nin üzerine çıkması, bu ülkelerdeki bakım ekonomisi talebi ve aile birleşimi gibi nedenlerle ilişkilendirilmektedir (United Nations, 2024, s. 7-10). Yılmaz'a (2019) göre, günümüzde kadın göçünün görünürlüğü sadece sayısal verilerdeki artışla açıklanamaz. Kadınların ev ekonomisinde temel veya destekleyici roller üstlenerek iş gücü piyasasına daha yoğun katılımı, bağımsız birer birey olarak göç etme eğilimlerinin artması ve sosyal yaşamda daha görünür hale gelmeleri, niceliksel bir artıştan öte, niteliksel bir dönüşüm olarak tanımlanmasına imkân tanmıştır (s. 387).

Kadınları göç eylemine iten sebeplerin başında, modern dünyanın sosyo-ekonomik eşitsizlikleri ve güvenlik sorunları yer almaktadır. Kadın göçünün başlıca nedenleri arasında yoksulluk, güvenlik sorunları, iş gücü talebi, aile birleşmesi ve ücret farklılıkları yer almaktadır. Kadın göçü zorunlu ve istekli göçler olmak üzere iki ana başlıkta incelenmektedir. Zorunlu göçler grubunda mülteci, sığınmacı göçü ve insan ticareti mağdurlarının göçleri yer alıyor. İstekli göçlerde ise işçi göçleri, aile birleşimi amacıyla yapılan göçler ve evlenmek için yapılan göçler yer alıyor (Mollard, 2010, aktaran Yılmaz, 2019, s. 387). Bu genel sınıflandırma, Piper (2006) tarafından beş temel eğilim üzerinden daha spesifik bir çerçeveyle ele alınmıştır. Piper'a (2006) göre göçün kadınlaşması şu eğilimlerle açıklanmaktadır: İlk olarak, gelişmiş ülkelerde kadın göçmen oranlarının daha yüksek olması dikkat çekmektedir. İkinci olarak, küresel ölçekte kadın göçmen sayısında görülen artış söz konusudur. Üçüncü eğilim, kadınların evlilik gibi geleneksel nedenlerle sınırlı kalmayıp; işgücü göçü, sığınma ve insan ticareti gibi farklı göç türlerinde de aktif biçimde yer almaya başlamasıdır. Dördüncü olarak, erkeklerin kendi ülkelerinde istikrarlı iş bulmakta zorlanmaları, kadınların farklı ülkelerde çalışma arayışına yönelmelerine sebep olmaktadır. Son olarak ise hedef ülkelerde kadın emeğiyle özdeşleşmiş olan bakım hizmetleri, temizlik ve sağlık gibi alanlara talebin artması, kadın göçünü teşvik eden önemli bir faktör olarak görülmektedir (Piper, 2006, ss. 24–25).

Ancak bu talep artışı, beraberinde yeni sömürü biçimleri ve eşitsizliklerini de getirmektedir. Toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü, kadınların özellikle kayıt dışı alanlarda erkeklere kıyasla daha hızlı istihdam edilmesine imkân sağlamaktadır. Ancak bu durum, göç eden kadınların geride bıraktıkları aile düzeninde de bir bakım problemine sebep olmaktadır. Hochschild tarafından literatüre kazandırılmış "küresel bakım zincirleri" kavramı bağlamında, göçmen kadının geride bıraktığı boşluğun erkekler tarafından doldurulmadığı; aksine bu sorumluluğun yine bir başka kadın (akraba veya ücretli emekçi) tarafından üstlendiği görülmektedir. Bu döngü, gelişmiş ülkelerdeki refah seviyesi artışının, sadece göçmen kadınların emeğinin değil, kaynak ülkelerdeki diğer kadınların da emeğinin sömürülmesi yoluyla gerçekleştiğini kanıtlamaktadır (Yalçın, 2015, s. 51).

Göçün kadınlaşması, göçmen kadınların daha görünür hale gelmesi ve iş gücüne katılımının artması açısından bir dönüşüm olarak değerlendirilebilir. Ancak bu süreç kadınlara her zaman bir özgürleşme getirmemektedir. Kadın göçmenlerin sayısı erkeklere yaklaşmış hatta bazı ülkelerde onları geçmiş durumdadır. Bu, kadınların iş gücüne daha fazla katılmasıyla bağlantılıdır, ancak bu katılım genellikle toplumsal cinsiyet rollerinin getirdiği geleneksel kadın işleri ile yani bakım emeği ile sınırlı kalmaktadır. Bakım emeği çoğu zaman görünmeyen, ekonomik karşılığı tam olarak tanımlanmayan ve yeterince değer görmeyen ve güvencesiz bir emek biçimi olarak varlığını sürdürmektedir. Gelişmiş ülkelerde kadınların iş gücüne katılımının artması sonucunda oluşan bakım açığı, göçmen kadınlar yoluyla karşılanmaktadır. Bu durum, bakım emeğinin uluslararası düzeyde el değiştirdiği ve toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklerin farklı coğrafyalara taşınarak hala sürdürüldüğünü göstermektedir.

9. TÜRKİYE'DE GÖÇ VE KADIN

Türkiye, tarihsel süreçte göç vermiş göç almış ve aynı zamanda geçiş ülkesi konumunda bulunan çok boyutlu bir göç coğrafyasıdır. Türkiye'nin göç tarihi, Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayan yoğun dış göç hareketleriyle şekillenmiştir. 1783'te Kırım'ın ilhakıyla başlayan süreçte Kırım Tatarlarının Anadolu'ya kitlesel göçü gerçekleşmiştir. Ardından 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Balkanlardan yoğun göçler yaşanmış, bu hareketlilik 1990'lara kadar devam etmiştir. 20. yüzyıl ortalarında, Yugoslavya'da Tito döneminde uygulanan politikalar sonucu Türk azınlıkların Türkiye'ye göçü görülmüştür. Cumhuriyet döneminde de asimilasyon politikaları ve ikili anlaşmalar sonucu soydaş göçleri devam etmiş, son yıllarda ise Suriye başta olmak üzere Orta Doğu kaynaklı kitlesel zorunlu göçler Türkiye'nin göç yapısını önemli ölçüde şekillendirmiştir (Yaman & Kaya, 2023).

Özellikle son yıllarda çıkan bölgesel çatışmalar, büyüyen ekonomik eşitsizlikler ve küreselleşme etkisiyle artan göç hareketleri, ülkenin demografik yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu süreçte kadın göçmenlerin sayısında ve görünürlüğünde de artış yaşanmış; kadınlar göç süreçlerinde daha aktif rol üstlenmeye başlamıştır. Türkiye, son yıllarda özellikle coğrafi konumu nedeniyle yoğun kitlesel

göçlere maruz kalmış ve bu süreçte göçmenlere yönelik insani ve ihtiyaç temelli bir yaklaşım sergileyerek açık kapı politikası uygulamıştır. Buna karşılık Avrupa ülkeleri ise kitlesel göç karşısında çok daha sınırlayıcı, kontrolcü ve dışlayıcı politikalar sergilemiş; göçü ulusal çıkarlar çerçevesinde değerlendirmiştir (Günay & Atılgan, s. 56).

10. TÜRKİYE'DE GÖÇMEN KADINLARIN KARŞILAŞTIKLARI SORUNLAR

Türkiye'de göçmen kadınların yaşadığı temel sorunlar, göçün kadınlaşması literatüründe sıkça vurgulanan yasal statü ve çalışma hayatındaki güvencesizlik etrafında şekillenmektedir. Göçmen kadınların iş gücü piyasasında karşılaştıkları en büyük zorluk, çoğunlukla kayıt dışı sektörlerde çalışmak zorunda kalmalarıdır. Bu kayıt dışılık, kadınları sosyal ve ekonomik dışlanmanın merkezine yerleştirmektedir. Nitekim İstanbul hazır giyim sanayinde çalışan Azerbaycanlı göçmen kadınlar üzerine yapılan bir çalışmaya göre Azerbaycanlı göçmen kadınlar, özellikle İstanbul'daki hazır giyim sektöründe, çoğunlukla kaçak (izinsiz) statüde bulunmaları nedeniyle çok katmanlı bir sosyal dışlanma yaşamaktadır. Bu kadınlar, güvencesiz olarak, düşük ücretli ve uzun saatler süren işlerde çalıştırılmakta; zaman zaman ücretlerinin ödenmemesi, en ağır ve istenmeyen işlerin kendilerine verilmesi gibi uygulamalarla karşılaşmaktadır. Kaçak göçmen konumları, onları işverenler ve çalışma arkadaşları karşısında kırılganlaştırarak kötü muamele ve aşağılanmaya daha açık hale getirmektedir (Dedeoğlu, 2011).

Bu zorluklar sadece sanayide değil, kadın emeğinin yoğunlaştığı, denetimin zor olduğu ev hizmetleri gibi alanlarda da bulunmaktadır. Göçmenlerin ev hizmetlerinde çalışmasını yasaklayan sınırlamalar, 2003 yılında yürürlüğe giren 4817 sayılı Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkındaki Kanun ile hukuken kaldırılmıştır. Ancak izin başvuru süreçlerinin uzun sürmesi ve çoğu zaman olumsuz sonuçlanması, göçmenlerin kayıt dışı ve izinsiz (kaçak) şekilde çalışmaya devam etmelerine sebep olmuştur. Bu nedenle göçmen kadınların önemli bir bölümü turist vizesiyle ülkeye giriş yaparak vize süresini aşmakta ve ülkede kalmaya devam etmektedir. Sonuç olarak, Türkiye'de ev hizmetlerinde çalışan göçmen kadınların bir kısmı tamamen izinsiz statüde bulunurken, bir kısmı yasal giriş yapmış olsa bile çalışma açısından kayıt dışı konumdadır (Kaşka, 2007; Akalın, 2007; Kaşka, 2009; Ulutaş-Ünlütürk, 2010; Etiler ve Lordoğlu, 2010, aktaran Demirdizen, 2013).

Ev içi emeğin görünmez yapısı, göçmen kadınların çalışma saatlerinin işverenin inisiyatifine kalmasına zemin yaratmakta ve bu durum yapısal bir güvencesizliğe sebep olmaktadır. Dolgun (2025), Bursa ve İstanbul'da bakım emeği alanında yatılı çalışan 11 göçmen kadınla yaptığı nitel araştırmada, ev içi emeğin yapısal özelliklerinin mesai saatlerinde büyük bir belirsizliğe yol açtığını saptamıştır. Bulgulara göre, göçmen kadınların çalışma saatleri standart uygulamalara göre değil işverenin talepleri ve bakım verilen kişinin ihtiyaçlarına göre şekillenmektedir. Katılımcıların büyük bir kısmının kayıt dışı ve iş güvencesinden yoksun çalıştığı görülse de yabancı işçi çalıştırmanın bir sosyal statü göstergesi olarak algılanması sayesinde bu çalışanlar yerli işçilere göre daha yüksek ücretler almaktadır. Diğer yandan, sosyal güvenceye erişim ise doğrudan yasal statüyle ilişkilidir; çalışma izni olanlar dahi izin yenileme süreçlerinde işverene bağımlı oldukları için yine yapısal bir güvencesizlik deneyimlemekte, sağlık hizmetlerine erişim ise çoğunlukla işverenin inisiyatifine kalmaktadır (Dolgun, 2025, s. 74).

Benzer şekilde, Suriyeli mülteci kadınlar da göç sonrasında hem ekonomik hem de toplumsal cinsiyet temelli sorunlar yaşamaktadır. Göç süreci kadınlar üzerinde ağır psikolojik yükler ve toplumsal cinsiyete dayalı kısıtlamalar da yaratmaktadır ve özellikle mülteci statüsündeki kadınlar hem ekonomik hem de sosyal baskılarla mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Öztoraman-Adıgüzel ve Tanyaş'ın (2018) Suriyeli mülteci kadınlarla gerçekleştirdikleri nitel çalışmada, katılımcıların anlattıkları göç sonrasında ciddi ve çok boyutlu zorlukların yaşandığını göstermektedir. Kadınlar, toplumsal cinsiyet rolleri gereği çalışma hayatına katılamadıklarını, buna rağmen kendilerine verilen sınırlı bütçeyle evin ihtiyaçlarını karşılamakla sorumlu olduklarını ve bu durumun üzerlerinde önemli bir psikolojik baskı yarattığını vurgulamaktadır. Yine aynı çalışmada kadınlar, göç sonrasında karşılaştıkları başlıca sorunları ekonomik zorluklar, dil bariyeri, ayrımcılık ve duygusal sıkıntılar olarak ifade etmektedir. Bunun yanı sıra, eşlerinin ve oğullarının iş bulma süreçlerinde yaşadıkları güçlükler ile Suriyelilerin iş gücü

piyasasında düşük ücretli ve güvencesiz koşullarda çalıştırılmaları da öne çıkan önemli sorunlar arasındadır (Öztoraman-Adıgüzel & Tanyaş, 2018, s. 192).

Toplumsal cinsiyet eşitsizliği, kadınların sadece iş gücüne katılımını değil, aynı zamanda bedensel özerkliklerini ve mesleki kimliklerini de etkilemektedir. Nitekim Aksakal (2025), 24 Suriyeli sığınmacı ile yürüttüğü nitel çalışmada, yüksek doğurganlığın kadının karar hakkını kısıtlayan ataerkil baskılardan ve kadına biçilen toplumsal cinsiyet rollerinden kaynaklandığını saptamıştır. Bunun yanı sıra sağlık hizmetlerine erişimde yaşanan dil bariyeri gibi zorluklar ve aile planlaması yöntemlerine dair bilgi eksikliği gibi yapısal engeller de doğum oranlarının yüksek olmasına sebep olmaktadır (s. 202-208). Diğer yandan, Kendi ülkelerinde üniversite mezunu olan Suriyeli kadınlar ise diplomalarının Türkiye'de geçerli olmaması veya denklik sürecinin uzun sürmesi nedeniyle iş gücü piyasasında niteliklerine uygun işlerde çalışamamakta ve bu durum onları düşük statülü ve güvencesiz işlere yönlendirerek mesleki açıdan niteliksizleşmelerine yol açmaktadır (Barın, 2015, s. 39).

Göçmenlerin yaşadığı sorunlara karşın, Türkiye Cumhuriyeti bazı alanlarda koruyucu politikalar geliştirmiştir. Türk Kızılay'ı 2019 yılı itibarıyla Türkiye'nin 16 farklı ilinde açtığı toplum merkezleri aracılığıyla yabancılara yönelik kapsamlı bir meslek edindirme desteği sunmaktadır. Dil öğrenimi, meslek edindirme kursları, resmi sertifika temini ve kamu ve özel sektör anlaşmaları ile, bireylerin kendi ayakları üzerinde durmalarını ve Türkiye ekonomisine katkı sağlamalarını amaçlamaktadır (Özçürümez & İçduygu, 2022, s. 92).

Sosyal entegrasyonun diğer temel ayakları olan barınma ve sağlık hakları da kurumsal bir zemine oturtulmuştur. Türkiye'de göçmenlere yönelik barınma politikaları, kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşlarının iş birliğiyle yürütülmekte ve bu süreçte Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve TOKİ temel aktörler olarak ön plana çıkmaktadır. Geçici barınma merkezlerinden kalıcı konut çözümüne geçiş sürecinde TOKİ etkin bir rol üstlenmiş; doğrudan göçmen odaklı bir mevzuatı olmasa da konut kredisi sağlama, arsa temini ve sosyal alanları inşa etme yetkileriyle barınma ihtiyacına kurumsal bir zemin oluşturmuştur (Özçürümez & İçduygu, 2022, s. 213). Benzer şekilde Türkiye Cumhuriyeti, zorunlu göçle ülkeye gelen bireylerin sağlık haklarını da koruma altına almıştır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 56. maddesi, herkesin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahip olduğunu belirtir ve devlet bu hakkın kendi sınırları içerisindeki herkes için geçerli olduğunu kabul eder. 2011 yılında zorunlu göç nedeniyle Türkiye'ye gelen kişiler, yapılan hukuki düzenlemelerle "geçici koruma" kapsamına alınmıştır. Bu statü, söz konusu kişilerin devletin sunduğu sağlık hizmetlerinden faydalanabilmesini sağlamıştır (Özçürümez & İçduygu, 2022, s. 177).

Sonuç olarak, Türkiye'de göçün kadınlaşması süreci, yasal haklar ve sosyal politikalarla desteklenmeye çalışılsa da kayıt dışılığın getirdiği sömürüler ve ataerkil toplumsal yapı kadınların deneyimlerini olumsuz etkilemeye devam etmektedir. Türkiye'de göçmen kadınlar, izinsiz statü, dil engeli, toplumsal cinsiyet rolleri ve niteliklerine uygun iş bulamama gibi birbiriyle bağlantılı sorunlar nedeniyle derin bir kırılganlık yaşamaktadır. Devletin sağlık, barınma ve meslek edindirme alanlarında geliştirdiği politikalar önemli bir koruma sağlasa da iş gücü piyasasında kayıt dışılığın ve güvencesizliğin devam etmesi, göçmen kadınların yaşam kalitesini ciddi şekilde etkilemektedir. Dolayısıyla, bu sorunların çözümü, yalnızca hukuki düzenlemelerle değil; istihdam, eğitim ve toplumsal cinsiyet eşitliği odaklı bütüncül politikalarla mümkün olabilecektir.

11. SONUÇ

Bu çalışma, göçün kadınlaşması olgusunu toplumsal cinsiyet perspektifiyle ele alarak Türkiye'de göçmen kadınların deneyimlerini farklı boyutlarıyla incelemektedir. Bulgular, göçün yalnızca mekânsal bir hareketlilikten ibaret olmayıp; aynı zamanda toplumsal yapılar ve güç ilişkileriyle şekillenen karmaşık bir süreç olduğunu göstermektedir. Kadınların göç süreçlerine katılımının artması, görünürlüklerini artırmakla birlikte her zaman güçlenme ve özgürlük anlamına gelmemektedir. Göçmen kadınlar, farklı toplumsal rollerin etkisiyle çeşitli zorluklarla karşılaşabilmektedir.

Kuramsal yaklaşımlar, göçün nedenlerini açıklamada önemli katkılar sunmakla birlikte kadınların deneyimlerini anlamada tek başına yeterli değildir. Ekonomik sorunlar, güvenlik kaygıları, ailevi sorumluluklar ve toplumsal beklentiler, bu kararların şekillenmesinde etkili olmaktadır. Göç sonrasında ise yine kadınların çoğunlukla güvencesiz ve düşük gelirli işlerde yoğunlaştığı görülmektedir.

Türkiye'de kadın göçünün hem isteğe bağlı hem de zorunlu olarak gerçekleştiği görülmekte; ülkenin hem göç alan hem göç veren hem de geçiş noktası konumunda olması durumu daha karmaşık hale getirmektedir. Kadınlar, dil ve uyum sorunlarından sosyal hizmetlere erişim engellerine kadar uzanan çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır. Bunun yanı sıra, ayrımcılık ve istismar gibi ihtimaller de göç sürecini daha hassas hale getirmektedir.

Bu çerçevede, göçmen kadınların yaşam koşullarını iyileştirmeye yönelik politikaların kapsamlı ve uzun vadeli olarak ele alınması gerekmektedir. Kadınların eğitim, sağlık ve istihdama erişimlerini kolaylaştıran uygulamaların yaygınlaştırılması; sosyal güvenlik sistemlerinin güçlendirilmesi ve ekonomik katılımı destekleyen projelerin artırılması önem arz etmektedir.

Ayrıca dil eğitimi ve mesleki beceri kazandırmaya yönelik programlar ile uyum politikalarının geliştirilmesi, kadınların toplumsal yaşama daha etkin şekilde katılmasını destekleyecektir. Bunun yanı sıra toplumsal farkındalığı artırmaya yönelik çalışmaların desteklenmesi, daha kapsayıcı bir sosyal ortamın oluşmasına katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, göçün kadınlaşması kadınların bu süreçte daha aktif bir hale geldiğini gösterirken, mevcut yapısal sorunların farklı biçimlerde devam ettiğini de ortaya koymaktadır. Bu nedenle, kadınların deneyimlerini merkeze alan ve hak temelli bir yaklaşımı benimseyen eşitlikçi ve adil politikaların geliştirilmesi, daha dengeli ve kapsayıcı bir toplumsal yapı açısından elzemdir.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Y. (2024). *Göç sosyolojisi* (Güncellenmiş 6. basım). Nobel Akademik Yayıncılık.

Akkaş, İ. (2019). Cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramları çerçevesinde ortaya çıkan toplumsal cinsiyet ayrımcılığı. *EKEV Akademi Dergisi, ICOAEF Özel Sayısı*, 97–118.

Aksakal, İ. (2025). Toplumsal cinsiyetin kesişiminde göç ve doğurganlık: Suriyeli sığınmacı kadınlar üzerine nitel bir inceleme. *Sosyolojik Bağlam Dergisi, 6*(2), 185-212. https://doi.org/10.52108/2757-5942.6.2.1

Aksu, S. K. (2018). Toplumsal cinsiyet bağlamında Türkiye'de eğitim ve kadın istihdamına yansımaları. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, 4*(2), 159–177.

Barın, H. (2015). Türkiye'deki Suriyeli kadınların toplumsal bağlamda yaşadıkları sorunlar ve çözüm önerileri. *Göç Araştırmaları Dergisi, 1*(2), 10–56.

Birk, G. (2024). *Suriyeli sığınmacı kadınların kentsel toplumsal hayata katılımlarının kesişimsellik kuramı bağlamında değerlendirilmesi: Konya örneği* [Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Veri Tabanı.

Birleşmiş Milletler. (2018). *Güvenli, düzenli ve kurallı göç için küresel ilkeler sözleşmesi* (A/RES/73/195). https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n18/451/99/pdf/n1845199.pdf

Boyd, M. (1989). Family and personal networks in international migration: Recent developments and new agendas. *International Migration Review, 23*(3), 638–670.

Cantepe, İ. (2025). Enformel emek piyasasında Türkmenistanlı göçmen kadınların deneyimleri. *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi*, (17), 95–112. https://doi.org/10.5281/zenodo.15769830

Çetinkaya Karafakı, F. (2023). Göçün kent estetiği üzerine etkisi. *Afet ve Risk Dergisi, 6*(1), 351–366.

Çiçek, A. (2022). *Suriyelilerin sosyal ve siyasal entegrasyonu: Adana ili incelemesi*. Detay Yayınları.

Daşlı, Y. (2019). Öğrencilerin toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin tutumlarının belirlenmesi üzerine bir alan araştırması. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, 16*(1), 364–385. https://doi.org/10.23891/efdyyu.2019.129

Dedeoğlu, S. (2011). Türkiye'de göçmenlerin sosyal dışlanması: İstanbul hazır-giyim sanayinde çalışan Azerbaycanlı göçmen kadınlar örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 66*(1).

Demirgöz Bal, M. (2014). Toplumsal cinsiyet eşitsizliğine genel bakış. *Kadın Sağlığı Hemşireliği Dergisi, 1*(1), 15–28.

Dolgun, H. (2025). *Türkiye'de göçmen ev işçisi kadınların toplumsal cinsiyet, etnisite ve sınıf bağlamında çalışma deneyimleri ve sosyo-ekonomik güvencesizliği* [Yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi]. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Elder, G. H. (1994). Time, human agency, and social change: Perspectives on the life course. *Social Psychology Quarterly*, 4–15.

Erikli, S. (2020). Çalışma yaşamında toplumsal cinsiyet ayrımcılığının görünümü. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2*(1), 37–56.

Eroğlu, F., & İrdem, Ş. (2016). Toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ve yönetim kademelerindeki yansımaları. *Psikoloji İktisat İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 3*(2), 11–35. https://doi.org/10.5505/pibyd.2016.70288

European Commission. (2026, 5 Mart). *Gender equality strategy 2026-2030*. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-equality-strategy_en

Gökçimen, S. (2008). Ülkemizde kadınların siyasal hayata katılım mücadelesi. *Yasama Dergisi*, (10), 5–59.

Günay, E., Atılgan, D., & Serin, E. (2017). Dünya'da ve Türkiye'de göç yönetimi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7*(2), 37–60. https://izlik.org/JA69SF59SH

Halifeoğlu, M. (2023). Flört: Kadın istihdamı projeleri ve örneği. *Gaziantep Üniversitesi Emek Araştırma Dergisi, 14*(23), 133–158.

Hoffmann-Nowotny, H. J. (1981). A sociological approach toward a general theory of migration. In *Global trends in migration* (pp. 64–83). Center for Migration Studies.

İçli, G. (2018). Toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları ve küreselleşme. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (30), 121–138. https://doi.org/10.5505/pausbed.2018.91886

International Organization for Migration. (2024). *What is migration?* International Organization for Migration. https://wmr-educatorstoolkit.iom.int/module-1-what-is-migration-resources

Karakaya, H. (2018). Toplumsal cinsiyet algısı, din ve kadın. *Journal of Analytic Divinity, 2*(2), 36–62.

Massey, D. S. (1990). Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration. *Population Index*, 3–26.

Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 431–466.

Okay, Y. (2021). Toplumsal cinsiyet yaklaşımının kadınların emek piyasasına katılımına etkisi. *Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4*(1), 12–33.

Özaydınlık, K. (2014). Toplumsal cinsiyet temelinde Türkiye'de kadın ve eğitim. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 14*(33), 93–112. https://doi.org/10.21560/spcd.03093

Özçürümez, S., & İçduygu, A. (2022). *Zorunlu göç deneyimi ve toplumsal bütünleşme: Kavramlar, modeller ve uygulamalar ile Türkiye*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Öztan, E. (2004). Toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları ve olumlu ayrımcılık. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 59*(1), 203–235.

Öztoraman-Adıgüzel, S., & Tanyaş, B. (2018). Suriyeli mülteci kadınların göç deneyimleri: Zorunlu göç, gündelik yaşam ve uyum üzerine nitel bir çalışma. *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi, 4*(2), 173–210.

Piper, N. (2006, 2 Ekim). *Women and migration – General introduction* [Bildiri sunumu]. 11th International Metropolis Conference, Lisbon, Portekiz.

Saraç, S. (2013). Toplumsal cinsiyet. L. Gültekin (Ed.), *Toplumsal cinsiyet ve yansımaları* içinde (pp. 27–32). Atılım Üniversitesi Yayınları.

Stark, O., & Bloom, D. E. (1985). The new economics of labor migration. *The American Economic Review, 75*(2), 173–178.

Stouffer, S. A. (1940). Intervening opportunities: A theory relating mobility and distance. *American Sociological Review, 5*(6), 845–867.

Topak, E., & Çamur, G. (2022). Göçün kadına etkileri ve sosyal hizmet. *Journal of Social and Humanities Sciences Research, 7*(1), 75–88. https://doi.org/10.47115/jshs.1066117

Türk Dil Kurumu. (2026). Göç. *Güncel Türkçe Sözlük*. https://sozluk.gov.tr/

UNDP. (2006). *Gender equality: Evaluation of gender mainstreaming in UNDP*. https://www.undp.org

Yaman, K., & Kaya, M. (2023). Göç kavramı ve Türkiye'de göç tarihi üzerine bir araştırma. *Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences, 9*(1), 70.

Yılmaz, A. (2019). Göç ve kadın: "Göçün feminizasyonu" ve kadın göçmenlerin durumu. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 17*(1), 383–400. https://doi.org/10.18026/cbayarsos.545290

MERKEZ BANKASI DİJİTAL PARA BİRİMLERİ BELİRSİZLİĞİ VE DÖVİZ KURLARI İLİŞKİSİ

Doç. Dr. MELİK KAMIŞLI
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, Bilecik, Türkiye
melik.kamisli@bilecik.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6419-2257

Özet

Son yıllarda finans alanında ortaya çıkan Fintech kavramı, ardından 2017 ile 2021 yılları arasında yaşanan kripto para patlaması ve daha güncel bir yenilik olan merkez bankası dijital para birimlerine (CBDC) doğru yönelen hızlı odak kayması, dijital finans ortamının çok hızlı bir şekilde değiştiğini ortaya koymaktadır. Özellikle, kripto paralar bir değişim aracı veya bir yatırım varlığı sınıfı olarak yüksek düzeyde talep görmektedir. Kripto para arzının sınırlı olması ve kripto paralara olan yüksek talep, kripto paraların ve kripto destekli varlıkların fiyatlarında önemli artışlara yol açmaktadır. Yüksek oynaklığa rağmen, birçok ülkede giderek artan sayıda insan, büyük kayıp risklerini göze alarak kripto paralara yatırım yapmaktadır. Kripto para piyasalarında yaşanan ve dayanağı olmayan büyük ölçekli yükseliş ve düşüşler, kısa bir süre sonra merkez bankalarını bilinmeyen kuruluşlar tarafından yönetilen özel dijital para birimlerine karşı bir tepki ve alternatif bir para biçimi olarak merkez bankası dijital para birimi çıkarmaya itmiştir. Geleneksel bakış açısıyla merkez bankaları nakit para basımı diğer bir ifadeyle banknot ihracı ile yetkilendirilmiştir. Ancak, dijitalleşmeyle birlikte banknotlar teknik olarak eski bir ödeme aracı haline gelmekte ve bu noktadan hareketle merkez bankaları, perakende ödemelerde kullanılabilecek, merkez bankası tarafından çıkarılan elektronik para birimleri yaratma arayışına girmektedir. Dijital merkez bankası parası, potansiyel olarak nakitsiz bir gelecekte halka merkez bankası parasını elinde tutma imkânı sunacaktır. Mevcut haliyle blockchain teknolojisi, yeterince büyük sayıda işlemi işleyemediği için gelecekte uygun bir ödeme aracı olabileceği konusunda şüphe yaratmaktadır. Dijital merkez bankası parası ise hem kapasite hem de güvenlik açısından daha uygun bir araç olabilecektir. Öte yandan, geliştirilecek merkez bankası dijital para birimleri, para politikasını yürütmekle sorumlu olan merkez bankalarının politika araçları ve yürütülecek faaliyetler açısından da önemli sonuçlar doğurabilecektir. Bu nedenle merkez bankası dijital para birimleri ve bu para birimlerinin kullanımının olası sonuçlarının titizlikle analiz edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı Merkez Bankası Dijital Para Birimleri Belirsizliği Endeksi (CBDCUI) ile döviz kurları arasındaki ilişkilerin belirlenmesidir. Bu amaç doğrultusunda söz konusu endeks ile döviz kurları arasındaki ilişkiler Hatemi-J (2012) Asimetrik Nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Çalışma sonuçları CBDCUI'de yaşanan değişimlerin kurlar üzerinde etkili olduğuna işaret etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Merkez Bankası Dijital Para Birimleri, Döviz Piyasaları, Asimetrik İlişkiler

RELATIONSHIP BETWEEN CENTRAL BANK DIGITAL CURRENCY UNCERTAINTY AND THE EXCHANGE RATES

Abstract

The emergence of the Fintech concept in the finance sector in recent years, followed by the cryptocurrency boom between 2017 and 2021, and the rapid shift in focus towards central bank digital currencies (CBDCs), a more recent innovation, demonstrates that the digital finance landscape is changing very rapidly. In particular, demand to cryptocurrencies is very high as a medium of exchange or as an investment asset class. The limited supply of cryptocurrencies and high demand for them lead to significant price increases for cryptocurrencies and crypto-backed assets. Despite high volatility, an increasing number of people in many countries are investing in cryptocurrencies, taking risk of significant losses. The large-scale, unfounded rises and falls in the cryptocurrency markets soon prompted central banks to issue central bank digital currencies as a reaction against privately held digital currencies managed by unknown entities, and as an alternative form of money. Traditionally, central banks are authorized to print cash, or issue banknotes. However, with digitalization, banknotes are technically becoming an outdated means of payment, and central banks are therefore seeking to create central bank-issued digital currencies that can be used in retail payments. Digital central bank money

would potentially offer the public the ability to hold central bank funds in a cashless future. In its current form, blockchain technology raises doubts about its suitability as a payment method in the future, as it cannot handle a sufficiently large number of transactions. Digital central bank money, on the other hand, may be a more suitable tool in terms of both capacity and security. On the other hand, the development of central bank digital currencies could also have significant consequences for the policy tools and activities of central banks responsible for conducting monetary policy. Therefore, central bank digital currencies and the potential consequences of using them need to be carefully analyzed. In this context, the aim of the study is to determine the relationships between the Central Bank Digital Currency Uncertainty Index (CBDCUI) and exchange rates. To this end, the relationships between this index and exchange rates were analyzed using the Hatemi-J (2012) Asymmetric Causality test. The results of the study indicated that changes in the CBDCUI have effects on exchange rates.

Keywords: Central Bank Digital Currency, Currency Markets, Asymmetric Relationships

1. GİRİŞ

Teknolojik gelişmelere paralel olarak finans alanında yaşanan teknolojik dönüşüm son yıllarda büyük bir ivme kazanmıştır. Finansal sistemlerde yaşanan dijital dönüşüm bir yandan yeni ürün ve hizmetlerin doğmasına neden olurken diğer yandan para ve ödeme sistemlerinin yapısında köklü değişimlere neden olmuştur. Özellikle kripto para piyasalarına olan büyük ilgi bu piyasalarda yer alan ürün çeşitliliğini arttırmış ve işlem hacmini önemli düzeylere çıkarmıştır. Yüksek oynaklığa rağmen, birçok ülkede giderek artan sayıda insan, büyük kayıp risklerini göze alarak kripto paralara yatırım yapmaktadır. Buna karşılık Çin, Bolivya, Endonezya ve Mısır gibi birçok ülke kripto para birimlerine tamamen yasak getirirken, Singapur, İrlanda, Kenya, Nijerya ve İngiltere gibi ülkelerde ise merkez bankaları kripto paralar konusunda yatırımcıları uyaran açıklamalar yayınlamıştır (Ozili, 2023). Kripto para piyasalarında yaşanan ve dayanağı olmayan büyük ölçekli yükseliş ve düşüşler ve özel sektör kaynaklı dijital ödeme araçlarının yaygınlaşması para otoritelerini yeni arayışlara yöneltmiş ve bu arayışlar merkez bankası dijital para birimlerinin doğuşuna yol açmıştır. Günümüzde merkez bankası dijital para birimleri, diğer bir ifadeyle CBDC'ler hem akademik literatürde hem de politika yapıcıların gündeminde giderek daha fazla yer edinmeye başlamıştır. CBDC'ler en genel anlamıyla, merkez bankaları tarafından ihraç edilen ve ulusal itibari paranın dijital biçimini temsil eden yeni nesil para araçlarıdır. Söz konusu para birimleri, ödeme sistemlerinin etkinliğinin artırılması, finansal kapsayıcılığın desteklenmesi, kayıt dışılığın azaltılması ve para politikası aktarım mekanizmasının güçlendirilmesi gibi birçok potansiyel avantaj nedeniyle dikkat çekmektedir.

Dijital merkez bankası para biriminin piyasaya sürülmesi, para ve bankacılık tarihinde önemli bir yenilik olarak görülmektedir. Fiziksel nakit parayı ortadan kaldırmadaki potansiyel rolünün yanı sıra CBDC, merkez bankasının özel finansal aracı kurumlarla mevduat için rekabet ederek büyük ölçekli aracılık faaliyetleri yapmasına olanak tanımaktadır. Diğer bir ifadeyle, CBDC tüketicilere doğrudan merkez bankasında bir banka hesabı açma imkanının sunulması anlamına gelmektedir. Tarihsel olarak birçok merkez bankası şirketlerden ve vatandaşlardan mevduat kabul etmiş ve kredi sağlamıştır (Fernández-Villaverde vd., 2021). Birçok hükümet, merkez bankasının ticari faaliyetlerinin ekonomik büyümeye olumlu etkileri bulunduğunu deneyimlemiş ve bu tür yenilikleri oluşturmanın motivasyonu olarak görmüştür.

Geleneksel bakış açısıyla merkez bankaları banknot ihracı ile yetkilendirilmiştir. Ancak, banknotlar teknolojik yeniliklerle birlikte eski bir ödeme aracı haline gelmektedir. Bu noktadan hareketle merkez bankaları, günlük yaşantı içerinde ödeme aracı olarak kullanılabilecek, merkez bankası tarafından çıkarılan ve güvenli olarak nitelendirilebilecek elektronik para birimleri yaratmayı istemektedir. Elektronik merkez bankası parası, nakit taşıma gerekliliğini ortadan kaldıracak ve bireylere merkez bankası parasını elinde tutma imkânı tanıyacaktır. Mevcut haliyle blockchain teknolojisi, yeterince büyük sayıda işlemi işleyemediği için gelecekte uygun bir ödeme aracı olabileceği konusunda şüphe yaratmaktadır (Grym, vd. 2017). Merkez bankası bünyesindeki elektronik paralar ise hem kapasite hem de güvenlik açısından daha uygun bir araç olabilecektir. Diğer yandan, ekonomide para politikasını yürütmekle sorumlu kurum olan merkez bankaları, kendi geliştirecekleri dijital para birimleri ile para politikası araçları ve yürütülecek faaliyetler açısından da önemli avantajlar elde edebilecektir. Bu

nedenle merkez bankası dijital para birimleri ve bu para birimlerinin kullanımının doğuracağı potansiyel fırsat ve olası sorunların detaylı bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir. Ancak, literatür incelendiğinde merkez bankası dijital para biriminin ekonomik ve finansal etkilerine dair yeterli ampirik çalışma bulunmadığı görülmektedir. Mevcut çalışmaların birçoğunda CBDC ile ilgili gelişmelerinin finansal piyasalar üzerindeki etkileri fiyatlama, getiri ve oynaklık boyutlarıyla ele alınmıştır (Ayadi vd., 2023; Dunbar, 2023; Haq, 2023; Hoque vd., 2024; Kamal vd., 2024; Kamışlı, 2025; Kosov vd., 2023; Memon & Nusratova, 2025; Rizwan vd., 2025). Bu bağlamda çalışmanın amacı, merkez bankası dijital para birimleri belirsizliği endeksi (CBDCUI) ile belirlenen gelişmiş ve gelişmekte olan ülke para birimleri arasındaki ilişkilerin belirlenmesi ve söz konusu değişkenler arasında asimetrik ilişkiler bulunup bulunmadığının ortaya konmasıdır.

2. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Çalışmada, CBDC belirsizliği ile döviz kurları arasındaki ilişkiler iki aşamada analiz edilmiştir. İlk aşamada, değişkenler arasındaki ilişkiler geleneksel nedensellik testi ile sınanmıştır. Bu yaklaşım, CBDC belirsizliğinin döviz kurları üzerindeki etkisinin var olup olmadığını simetrik bir yapı altında değerlendirmeye imkân tanımaktadır. İkinci aşamada ise Hatemi-J (2012) tarafından geliştirilen asimetrik nedensellik testi uygulanmıştır. Bu yöntem ile değişkenler negatif ve pozitif şoklarına ayrılmakta, böylece artış ve azalışların etkileri ayrı ayrı incelenerek şokların yönüne bağlı olarak ortaya çıkan farklı dinamikler belirlenebilmektedir. Bu bağlamda, CBDC belirsizliğindeki artış ve azalışlar ile döviz kurlarındaki karşıt yönlü hareketler arasındaki ilişkiler şu şekilde sınanmıştır;

- CBDC belirsizliğindeki azalışlardan ilgili döviz kurundaki artışlara olan nedensellik ilişkisi
- CBDC belirsizliğindeki artışlardan ilgili döviz kurundaki azalışlara olan nedensellik ilişkisi

Bu yaklaşım, yatırımcı davranışlarının ve piyasa tepkilerinin daha gerçekçi bir çerçevede analiz edilmesine imkân tanımaktadır.

2.1. Veri Seti

Çalışmada belirlenen amaç doğrultusunda, 2 Ocak 2015-27 Aralık 2024 tarihleri arasında, CBDC belirsizliğini temsil eden CBDC Belirsizlik Endeksi (CBDCUI) ile farklı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere ait ABD doları bazlı döviz kurları getirileri ele alınmıştır. Çalışmada kullanılan CBDC belirsizlik endeksi, merkez bankası dijital para birimlerine ilişkin belirsizlik içeren haber ve politika söylemlerinin yoğunluğunu ölçen, metin tabanlı küresel bir göstergedir. Söz konusu endeks, CBDC'ye ilişkin belirsizliğin doğrudan gözlemlenebilir olmaması nedeniyle, piyasa algısını ve bilgi akışını dolaylı biçimde temsil eden bir gösterge olarak kullanılmaktadır. Endeksin en önemli özelliği, tek bir ülkeye özgü olarak değil çok sayıda ülke ve dilde yer alan haber akışına dayalı biçimde oluşturulmuş olmasıdır. Çalışmada ele alınan döviz kurları ise farklı gelişmişlik düzeylerine sahip ülkelerin para birimlerinden seçilmiştir. Gelişmiş ülke para birimleri grubunda Kanada doları (CAD), İsviçre frangı (CHF), Danimarka kronu (DKK), Euro (EUR), İngiliz sterlini (GBP), Japon yeni (JPY) ve İsveç kronu (SEK); gelişmekte olan ülke para birimleri grubunda ise Arjantin pesosu (ARS), Brezilya reali (BRL), Çin yuanı (CNY), Mısır lirası (EGP), Hindistan rupisi (INR), Meksika pesosu (MXN), Malezya ringgiti (MYR), Türk lirası (TRY) ve Güney Afrika randı (ZAR) yer almaktadır. Bu sınıflandırma, CBDC belirsizliğinin farklı gelişmişlik düzeylerine sahip ekonomilerde benzer mi yoksa farklı mı fiyatlandığını ortaya koyabilmek açısından önem taşımaktadır. Ayrıca, çalışmada döviz kurları ABD doları bazlı olarak kullanılmıştır. Bu nedenle ilgili seriler, ulusal para birimlerinin ABD doları karşısındaki değerini göstermektedir. ABD dolarının küresel rezerv para niteliği ve uluslararası finansal işlemlerdeki merkezi rolü dikkate alındığında, döviz kurlarının dolar bazında ele alınması karşılaştırmalı analiz açısından uygun bir çerçeve sunmaktadır. CBDCUI verileri https://sites.google.com/view/cryptocurrency-indices/the-indices/cbdc-indices adresinden, döviz kuru verileri ise Thomson Reuters Refinitiv veri tabanından temin edilmiştir.

2.2. Analiz Sonuçları

CBDC belirsizliği ile döviz kurları arasındaki nedensellik ilişkilerinin analizine geçilmeden önce CBDC belirsizliği ve çalışma kapsamında ele alınan Kanada doları, İsviçre frangı, Danimarka kronu, Euro, İngiliz sterlini, Japon yeni, İsveç kronu, Arjantin pesosu, Brezilya reali, Çin yuanı, Mısır lirası, Hindistan

rupisi, Meksika pesosu, Malezya ringgiti, Türk lirası ve Güney Afrika randı kur getirilerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler hesaplanmış ve sonuçlar Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	Ortalama	Standart sapma	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	ADF	PP
CBDCUI	100.87	1.812	2.281	12.32	<999*	-3.307**	-5.913*
ARS	0.0092	0.042	13.09	227.9	<999*	-23.19*	-23.19*
BRL	0.0016	0.021	-0.093	3.807	14.92*	-22.86*	-22.87*
CAD	0.0004	0.010	0.265	3.622	14.53*	-22.78*	-22.78*
CHF	-0.0002	0.014	-3.905	50.87	<999*	-25.43*	-26.00*
DKK	0.0003	0.011	0.114	4.345	40.51*	-24.57*	-24.63*
EGP	0.0038	0.036	11.96	170.9	<999*	-21.48*	-21.49*
EURO	0.0003	0.011	0.142	4.355	41.70*	-24.58*	-24.66*
GBP	0.0004	0.013	0.248	4.484	53.25*	-23.64*	-23.71*
IDR	0.0005	0.010	-0.810	21.51	<999*	-20.63*	-20.64*
INR	0.0006	0.007	-0.099	4.741	66.79*	-21.60*	-21.58*
JPY	0.0005	0.013	-0.482	4.784	89.41*	-23.08*	-23.07*
MXN	0.0006	0.018	0.931	7.489	513.7*	-23.01*	-23.02*
MYR	0.0005	0.010	-0.569	9.188	860.9*	-20.38*	-20.46*
SEK	0.0006	0.014	0.057	4.380	41.71*	-24.70*	-24.71*
TRY	0.0052	0.032	-2.967	76.38	<999*	-29.47*	-29.00*
YUAN	0.0003	0.006	0.307	5.802	179.0*	-20.09*	-20.89*
ZAR	-0.0010	0.049	-16.13	330.3	<999*	-50.18*	-51.14*

*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyini göstermektedir.

Tablo 1 ADF ve PP birim kök testleri sonuçlarından görülebileceği gibi CBDC belirsizlik endeksi ile birlikte ele alınan tüm döviz kuru getirileri durağandır. İlerleyen aşamada CBDC belirsizliğinden döviz kurlarına olan ilişkiler geleneksel nedensellik testi ile sınanmış ve sonuçlar Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Geleneksel Nedensellik Testi Sonuçları

	Olasılık Değeri		Olasılık Değeri
CBDCUI≠>ARS	0.902	CBDCUI≠>INR	0.993
CBDCUI≠>BRL	0.295	CBDCUI≠>JPY	0.676
CBDCUI≠>CAD	0.053	CBDCUI≠>MXN	0.140
CBDCUI≠>CHF	0.480	CBDCUI≠>MYR	0.393

CBDCUI≠>DKK	0.787	CBDCUI≠>SEK	0.562
CBDCUI≠>EGP	0.843	CBDCUI≠>TRY	0.645
CBDCUI≠>GBP	0.462	CBDCUI≠>YUAN	0.061
CBDCUI≠>ARS	0.625	CBDCUI≠>ZAR	0.918

≠> simgesi CBDC belirsizlik endeksinden ilgili döviz kuruna nedensellik olmadığını ifade etmektedir.

Geleneksel nedensellik testi sonuçları, Kanadı doları dışında CBDC belirsizliğinden döviz kurlarına genel olarak anlamlı bir nedensellik ilişkisinin bulunmadığını göstermektedir. Bu bulgu, simetrik çerçevede değerlendirildiğinde CBDC belirsizliğinin döviz piyasaları üzerinde önemli bir etkisinin olmadığına işaret etmektedir. Ancak finansal piyasalarda şokların genellikle asimetrik şekilde fiyatlandığı düşünüldüğünde, sınanan ilişkilerin sağlıklı bir şekilde belirlenebilmesi mümkün değildir. Bu bağlamda, çalışmanın ilerleyen aşamasında CBDC belirsizliği ile döviz kurları arasındaki ilişki Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testi ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Asimetrik Nedensellik Testi Sonuçları

		Kritik Değer					Kritik Değer	
		%1	%5	%10			%1	%5	%10
CBDCUI-≠>ARS+	1.302	15.83	3.906	2.316	CBDCUI-≠>INR+	0.807	10.41	6.241	4.705
CBDCUI+≠>ARS-	0.037	9.883	4.112	2.481	CBDCUI+≠>INR-	1.334	11.51	6.195	4.680
CBDCUI-≠>BRL+	0.057	8.355	3.823	2.457	CBDCUI-≠>JPY+	1.322	10.95	6.392	4.595
CBDCUI+≠>BRL-	0.201	7.673	3.850	2.599	CBDCUI+≠>JPY-	**8.839**	11.32	6.459	4.650
CBDCUI-≠>CAD+	0.337	7.271	4.068	2.699	CBDCUI-≠>MXN+	3.870	10.09	5.984	4.569
CBDCUI+≠>CAD-	**4.713**	7.589	4.185	2.777	CBDCUI+≠>MXN-	0.790	9.153	6.182	4.473
CBDCUI-≠>CHF+	1.017	10.16	5.319	4.189	CBDCUI-≠>MYR+	0.086	8.069	4.260	2.724
CBDCUI+≠>CHF-	**8.759**	9.862	6.095	4.497	CBDCUI+≠>MYR-	0.849	7.822	3.840	2.675
CBDCUI-≠>DKK+	1.148	10.13	6.481	4.669	CBDCUI-≠>SEK+	1.261	8.893	5.799	4.592
CBDCUI+≠>DKK-	0.228	11.77	5.826	4.557	CBDCUI+≠>SEK-	0.915	8.388	5.631	4.467
CBDCUI-≠>EGP+	0.906	10.22	6.391	4.661	CBDCUI-≠>TRY+	1.609	8.410	3.591	2.401

CBDCUI+≠>EGP-	0.238	11.05	5.879	4.573	CBDCUI+≠>TRY-	0.668	13.17	4.042	2.842
CBDCUI-≠>GBP+	0.831	10.42	7.022	5.224	CBDCUI-≠>YUAN+	1.860	13.17	6.412	4.737
CBDCUI+≠>GBP-	**7.833**	9.309	6.153	4.672	CBDCUI+≠>YUAN-	**11.48**	10.21	6.311	4.894
CBDCUI-≠>IDR+	0.395	9.187	3.811	2.526	CBDCUI-≠>ZAR+	2.244	9.362	5.740	4.512
CBDCUI+≠>IDR-	1.152	6.849	3.143	2.173	CBDCUI+≠>ZAR-	0.478	11.16	6.226	4.719

-, + sırasıyla ilgili değişkenin azalışını ve artışını, ≠> simgesi ise CBDC belirsizlik endeksinden ilgili döviz kuruna nedensellik olmadığını ifade etmektedir.

Asimetrik nedensellik testi sonuçları, geleneksel nedensellik testinden farklı olarak, CBDC belirsizliğinin döviz kurları üzerindeki etkisinin belirgin biçimde yön bağımlı ve asimetrik olduğunu ortaya koymaktadır. Analiz sonuçları, CBDC belirsizliğindeki artışların belirli döviz kurlarındaki azalışlar ile ilişki olduğunu göstermektedir. Tablo 3'ten görülebileceği gibi CBDC belirsizliğindeki artışlardan Kanada doları (CAD), İsviçre frangı (CHF), İngiliz sterlini (GBP), Japon yeni (JPY) ve Çin yuanıdaki (CNY) azalışlara nedensellik ilişkileri bulunmaktadır. Öte yandan, CBDC belirsizliğindeki azalışlardan hiçbir döviz kur artışına neden olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Kısacası bu bulgular, piyasa katılımcılarının CBDC belirsizliğindeki artışlara karşı tepki verdiğini, belirsizlikteki azalışların ise aynı ölçüde fiyatlanmadığını göstermektedir.

Bulgular döviz kurları bazında değerlendirildiğinde, tespit edilen ilişkilerin büyük ölçüde gelişmiş ülke para birimlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. CBDC belirsizliğinden CAD, CHF, GBP ve JPY gibi para birimlerine yönelik tespit edilen ilişkiler, söz konusu para birimlerinin küresel finansal sistemdeki merkezi rolü, yüksek likidite düzeyi ve uluslararası portföy akımlarındaki ağırlığı ile değerlendirilebilir. Bununla birlikte, CBDC belirsizliğinden gelişmekte olan ülkeler arasında sadece Çin yuana ilişki belirlenmiştir. Bu durum, Çin'in CBDC geliştirme sürecindeki öncü konumu ve küresel finansal sistemdeki artan ağırlığı ile açıklanabilir.

3. SONUÇ

Çalışmada, CBDC belirsizliğinin döviz kurları üzerindeki etkileri geleneksel ve asimetrik nedensellik testleri ile analiz edilmiştir. Geleneksel nedensellik testi sonuçları, CBDC belirsizliğinin döviz kurları üzerinde genel bir etki yaratmadığını, asimetrik nedensellik testi sonuçları ise CBDC belirsizliğinin döviz kurları üzerinde belirgin ve asimetrik bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Çalışma ile ulaşılan en önemli bulgu, CBDC belirsizliğinin sadece artış yönlü şoklar aracılığıyla döviz kurlarını etkilemesidir. CBDC belirsizliğindeki azalışların döviz kurları ile ilişkili olmaması, finansal piyasalarda olumlu gelişmelerin daha yavaş ve sınırlı biçimde fiyatlandığını göstermektedir. Ulaşılan bu sonuç, yatırımcı davranışlarının risk odaklı ve asimetrik yapısını açık biçimde ortaya koymaktadır. Çalışma ile ulaşılan bir diğer önemli bir bulgu, CBDC belirsizliğinin etkilerinin ülke gruplarına göre farklılaşmasıdır. Çalışma ile gelişmiş ülke para birimlerinde daha belirgin ilişkiler tespit edilmiş, gelişmekte olan ülke para birimlerinde bu etkinin oldukça sınırlı kaldığı saptanmıştır. Çin yuanının bu ayrışmanın dışında kalması ise Çin'in CBDC alanındaki lider konumu ve dijital para politikalarındaki aktif rolü ile açıklanabilir. Çalışma ile CBDC belirsizliğinin döviz piyasaları üzerindeki etkisinin heterojen olduğu ve ülke bazlı farklılaşan bir yapı sergilediği sonucuna ulaşılmıştır.

CBDC'lerin küresel finansal sistemde giderek artan önemi dikkate alındığında, bu alandaki belirsizliklerin finansal piyasalar üzerindeki etkilerinin geleneksel yöntemlerin ötesinde daha gelişmiş

yaklaşımlar kullanılarak incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, gelecek çalışmalarda CBDC belirsizliğinin etkileri, döviz kurlarının yanı sıra hisse senedi, tahvil ve kripto varlık getirileri ile genişletilebilir ve küresel risk göstergeleri veya makroekonomik değişkenler ile birlikte değerlendirilerek daha kapsamlı modeller kurulabilir (Rizwan vd., 2025).

KAYNAKÇA

Ayadi, A., Ghabri, Y., & Guesmi, K. (2023). Directional predictability from Central Bank digital currency to cryptocurrencies and stablecoins. *Research in International Business and Finance*, *65*, 101909. https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2023.101909

Dunbar, K. (2023). CBDC uncertainty: Financial market implications. *International Review of Financial Analysis*, *87*, 102607. https://doi.org/10.1016/j.irfa.2023.102607

Fernández-Villaverde, J., Sanches, D., Schilling, L., & Uhlig, H. (2021). Central Bank digital currency: Central banking for all? *Review of Economic Dynamics*, 41, 225-242. https://doi.org/10.1016/j.red.2020.12.004

Grym, A., Heikkinen, P., Kauko, K., & Takala, K. (2017). *Central bank digital currency*, BoF Economics Review 5/2017, Bank of Finland.

Haq, I. U. (2023). Time-frequency comovement among green financial assets and cryptocurrency uncertainties. *Economic Notes*, *52*, e12216. https://doi.org/10.1111/ecno.12216

Hatemi-j, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application. *Empirical economics*, *43*(1), 447-456. https://doi.org/10.1007/s00181-011-0484-x

Hoque, M. E., Billah, M., Alam, M. R., & Lucey, B. (2024). Does news related to digital economy and Central Bank digital currency affect digital economy ETFs? Evidence from TVP-VAR connectedness and wavelet local multiple correlation analyses. *Global Finance Journal*, *61*, 100992. https://doi.org/10.1016/j.gfj.2024.100992

Kamal, J. B., Wohar, M., & Kamal, K. B. (2024). On the potential hedging instruments against Central Bank digital currency uncertainty and attention indices. *Asian Economics Letters*, *5*(2). https://doi.org/10.46557/001c.70301

Kamışlı, M. (2025). Merkez Bankası Dijital Para Birimleri Belirsizliği ve Finansal Piyasalara Oynaklık Yayılımları. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, *18*(3), 968-985. https://doi.org/10.17218/hititsbd.1769030

Kosov, M., Borisova, L., Popkov, S., Kiseleva, T., Ponkratov, V., Volkova, M., Vatutina, L., Kuznetsov, N., Dzusova, S., & Mazzorana, F. (2023). Effects of the development of Central Bank digital currencies on financial markets amid the pandemic. *Emerging Science Journal*, *7*, 186-200. https://doi.org/10.28991/esj-2023-sper-013

Memon, B. A., & Nusratova, G. (2025). Do financial markets and safe-haven assets affect CBDCs? Examining the nexus between CBDC, stock index, metal commodity futures, oil price, and volatility. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, *14*(2), 151-167. https://doi.org/10.2478/jcbtp-2025-0017

Ozili, P. K. (2022). Central Bank digital currency research around the world: A review of literature. *Journal of Money Laundering Control*, *26*(2), 215-226. https://doi.org/10.1108/jmlc-11-2021-0126

Rizwan, M. S., Ahmad, G., & Qureshi, A. (2025). Central bank digital currency and systemic risk. *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money*, *99*, 102104. https://doi.org/10.1016/j.intfin.2024.102104

PUBLIC DEBT MANAGEMENT IN THE WESTERN BALKANS WITH A FOCUS ON ALBANIA

Assoc. Prof. Dr. ALBA RAMALLARI
University "Aleksandër Moisiu" of Durrës, Faculty of Business, Department of Economic Sciences
albaramallari@uamd.edu.al, ORCID: 0009-0006-5311-6199

PhD. ENTELA VELAJ
University "Aleksandër Moisiu" of Durrës, Faculty of Business, Department of Economic Sciences
entelavelaj@uamd.edu.al, ORCID: 0000-0001-6141-6868

Abstract

Managing public debt in countries such as the Western Balkans is a political challenge in itself, linked to economic transition, fiscal changes and weaknesses, as well as external influences. This topic examines the structure, sustainability and policy relevance of public debt management across the region, with a particular focus on Albania. Taking into account fiscal data and institutional assessments, the study looks at the relationship of debt and its impact on economic growth, budget deficit and exchange rate policy. Public debt management in Albania has undergone significant reforms and changes aimed at enhancing transparency, extending maturities, and reducing any risk of refinancing. However, we emphasize that this strategy requires a continuous approach that is related to both the level of debt and also to global financial conditions, mentioning here the fact that we also have external debt.

Throughout the paper, the relevant analysis looks at fiscal rules and debt financing strategies. It looks at how situations such as the 2019 earthquake or Covid 19 have affected the accumulation of debt and its sustainability. Comparing this situation with the Western Balkan countries is used to clearly understand the situation of the country. This way we will be able to understand whether we have economic progress, strengthening institutional capacities, improving capital markets in the country and a fiscal policy that has had one of the objectives of ensuring long-term debt sustainability.

Keywords: Public Debt, Managing Public Debt, Risk And Strategies

1. INTRODUCTION

Public debt management is one of the most critical components of macroeconomic sustainability. The importance of this parameter increases especially for developing countries or countries in transition such as the Western Balkan countries. In this region, countries have faced complex transformations, especially since 1990, that is, for a period of 30 years or more. The Western Balkan countries have undergone complex transformations. We mention here that they went from a centralized firm economy to a market economy, accompanied by a series of structural reforms, changes and fiscal imbalances and also increasing exposure to global financial markets.

In this continuity, public debt emerged as a means of financing the development that was required. Thus, governments also supported each other in this borrowing with the idea of financing for infrastructure development, various social programs, economic recovery, etc. But, any level of excessive debt is a threat to the country's economy by affecting fiscal sustainability and economic growth. The BP countries, which are Albania, Macedonia, Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, have almost the same problems such as: limited fiscal space, open exposure to external shocks and capital markets that still need development.

Therefore, in this paper we focus on public debt management in the countries of the Western Balkans, with a main focus on our country, Albania. After analyzing the structure and sustainability of public debt, the effectiveness of fiscal policies and the method of debt management. We will also look at the impacts on the economy from the 2019 earthquake, and the Covid 19 pandemic and how these events have also affected the level of public debt in the country.

2. A THEORETICAL FRAMEWORK FOR THE PUBLIC DEBT

Public debt management is the process by which governments manage to accumulate funds through borrowing, thus ensuring that debt levels are sustainable in the long term.

In debt management, the main objectives are related to minimizing borrowing costs, managing risks such as refinancing, interest rates, the development of domestic markets, and exchange rate risks. What interests us most is having a sustainable debt. This generally relates to a country's ability to meet its current and future debt obligations without seeking debt relief and without undermining economic growth.

Key indicators include the Debt-to-GDP ratio, the debt service-to-income ratio, and fiscal deficit levels. In developing economies, debt management is closely linked to the country's macroeconomic policy. Weak coordination between fiscal and monetary authorities often leads to increased borrowing costs. They often cause inflationary pressures or unstable exchange rates. Therefore, public debt management requires strong institutions, transparent reporting, and well-designed fiscal rules to be implemented.

3. THE TREND OF PUBLIC DEBT IN WB

The BP countries have experienced a continuous increase in debt levels, especially in the last two decades. This changing trend reflects the need to finance development and to address structural weaknesses and to respond to the difficulties arising from economic crises.

The entire region is similar in terms of the equation, but there are also significant differences such as: Montenegro and Albania tend to have higher levels of public debt to GDP ratios.

Kosovo maintains relatively low debt levels as a result of conservative fiscal policies.

Serbia, by carrying out fiscal consolidation, has improved its debt position, especially in recent years. North Macedonia and Bosnia and Herzegovina have moderate debt levels, but remain significantly affected by external shocks.

These countries have in common the fact that they have sought debt from abroad, often in euros and dollars, and this has exposed the countries to exchange rate risks. The problem in this regard is those countries that do not have their own stable currency.

These countries also face the problem of limited development of domestic capital markets. This is another of the problems that pushes these countries to seek foreign borrowing, increasing international dependence.

Table 1. Public debt in WB countries

Country	2022	2023	2024	2025	2026	Δ pp (2022→2026)	Avg annual Δ pp	Unit
Albania	61.1%	58.4%	56.4%	55.5%	54.5%	-6.6	-1.7	% of GDP
Bosnia and Herzegovina	31.2%	29.0%	29.9%	31.3%	32.2%	1.0	0.3	% of GDP
Kosovo	20.0%	17.5%	16.9%	18.3%	19.6%	-0.4	-0.1	% of GDP
Montenegro	70.3%	59.6%	60.8%	60.8%	61.5%	-8.8	-2.2	% of GDP
North Macedonia	50.4%	50.8%	54.8%	52.9%	54.5%	4.1	1.0	% of GDP
Serbia	55.6%	52.3%	47.5%	46.8%	46.9%	-8.7	-2.2	% of GDP

Source: imf.org

4. PUBLIC DEBT IN ALBANIA

In our country, a good portion of institutional reforms have been carried out in recent years with the aim of improving debt management and increasing the effectiveness of fiscal policy. Generally, these reforms have focused on improving the legal and institutional framework that regulates public finances, ensuring that debt management can be done in a more disciplined and transparent manner. For this, the adoption of fiscal rules designed to address the budget deficit and to keep public debt within stable limits has been of great importance. If there are rules that are implemented after they have been adopted, they bring stability to the country's fiscal policy, systematizing the situation and helping to prevent excessive debt. At the same time, the government has improved transparency by periodically publishing detailed statistics on the progress of public debt. The presentation of statistics is often also related to the fact that we are serious about accountability and thus can create more credibility with foreign investors. Year after year, the role of the Ministry of Finance has been strengthened, placing it in a central and proactive position in coordinating debt management policies, debt strategies and monitoring risks related to them and affecting the economic growth strategy. In addition to these legal and institutional reforms, Albania has also implemented a medium-term debt management strategy (MDM) which provides a structured framework for debt management. This strategy is to balance the government's financing needs by taking into account medium-term risk costs. One of the main objectives is also to extend the maturity of public debt with the possibility of reducing the risks of refinancing or debt repayment. By extending the maturity, the government should manage its repayment plan well and avoid unexpected fluctuations in public finances. Another focus of SAMB is how to reduce foreign exchange risks. Since a part of the public debt is in foreign currency, efforts are often made to reduce this level in order not to increase the costs of debt due to changes in exchange rates.

This strategy also gives priority to the diversification of financing sources by enabling the government to enter different markets and instruments, thus reducing dependence on a narrow group of lenders or foreign financing channels. This strategy has also increased the possibility of developing the internal securities market, which enables the provision of sustainable sources of financing and contributes to the improvement of monetary policy and its transmission to all financial sectors.

Therefore, we can say that these reforms or initiatives have played a decisive role in improving the debt structure and its sustainability.

These have enabled the government to manage risks and increase policy credibility by creating a predictable fiscal environment. Although there are positive developments, there are also many challenges, particularly related to the country's financial market, reducing foreign influence which could also cause weaknesses in policy implementation, but regular and sustained engagement between reform and domestic policies brings positive achievements for fiscal stability and economic sustainability.

4.1. The impact of external shocks

The changes that have come from external influences have played a decisive role in the formation of public debt in Albania, as well as in the region, often showing structural weaknesses, placing a burden on public finances. These weaknesses have come as a result of natural disasters but also of problems that have been widespread throughout the world. We also mention here the global crises, earthquakes and the pandemic, which have also led to increases in public debt levels. Therefore, we can say that even financial systems need their elasticity in order to manage unexpected events and maintain long-term sustainability. In the country we mention, for example, the 2019 earthquake, the damage to buildings and infrastructure was extensive. Then, immediate needs for reconstruction and rehabilitation were created, putting the government in the position of increasing public spending within a short period. The immediate measures that were taken were combinations of emergencies and long-term reconstruction programs that would also bring changes to the national budget. In this situation when domestic resources were not available, the government turned to external sources of funding. Taking on new debt both domestically and internationally led to a significant increase in public debt. This increase in spending at one point also increased the country's budget deficit and slowed down the pace of fiscal consolidation, which was still in the process of implementation. In this difficult social and economic situation, the country had international aid and financial support from developing partners, but it still needed a special structure to get out of the situation. With the onset of COVID 19, the situation became even more complicated as it affected Albania in many ways and was added as the second problem along with the term it had on its list to be resolved in a short period of time. Economic activity shrank significantly, the need for income kept increasing, entire sectors suspended work and this negatively affected the tax revenues paid to the state. At the same time, government spending increased and the government had to start implementing health care and supporting sectors of the economy. This led to an increase in the funds needed to compensate the sectors, increase public health benefits, vaccination programs, families affected by the earthquake, wage subsidies, etc. At a time when all these benefits were increasing and there was no increase in tax revenues, this led to an increase in the deficit and a considerable increase in public debt. This forced your country, as well as other countries in the BP, to create new strategies to protect against global economic shocks and to cope with crises without borrowing.

Beyond these immediate shocks, broader global financial conditions have also exerted a strong influence on Albania’s public debt trajectory. In recent years, the global economic environment has been characterized by rising inflation and the subsequent tightening of monetary policy in major economies. This has led to higher international interest rates and more restrictive financial conditions, making borrowing more expensive and less accessible for emerging and developing economies. For Albania, which relies in part on external financing, this shift translates into increased costs for servicing existing debt and greater challenges in refinancing maturing obligations. Higher interest payments place additional pressure on the budget, potentially crowding out other important public expenditures. Moreover, increased volatility in global financial markets can heighten refinancing risks, particularly for countries with significant external debt exposure. These developments emphasize the sensitivity of Albania’s public finances to external economic trends and the importance of maintaining a prudent and forward-looking debt management strategy.

Overall, the combined effects of the 2019 earthquake, the COVID-19 pandemic, and evolving global financial conditions illustrate how external shocks can rapidly and significantly alter fiscal outcomes. They highlight the need for stronger fiscal buffers, improved risk management practices, and greater diversification of financing sources to enhance resilience. Strengthening institutional capacity, maintaining fiscal discipline during stable periods, and developing contingency mechanisms are

essential steps to ensure that Albania is better prepared to withstand future shocks while preserving long-term debt sustainability and macroeconomic stability.

5. A SHORT COMPARISON FOR THE COUNTRIES

In the comparison we make of Albania with other countries in the region, we can say that our country has made more progress in developing a structured strategy for debt management than our neighboring countries, but we have a debt level 2025) even higher than Kosovo (2025). Serbia has made continuous efforts for fiscal consolidation and is trying to reduce debt through certain consolidated policies.

In the case of Montenegro, their strategy has more weight in the risks brought by excessive debt for large infrastructure projects.

Table 2. Albania public debt

Year	Domestic debt (% of GDP)	External debt (% of GDP)	Total public debt (% of GDP)	Domestic share of total	External share of total
2022	35.3%	30.2%	65.5%	53.9%	46.1%
2023	33.0%	28.0%	61.0%	54.1%	45.9%
2024	33.2%	27.2%	60.4%	55.0%	45.0%
2025	33.3%	27.0%	60.3%	55.2%	44.8%
2026	32.9%	26.9%	59.8%	55.0%	45.0%

Source: IMF.org

Therefore, we say that the position of our country is in the average, or moderate because it has performed well, but there is still room for improvement and there is also a need for fiscal consolidation, because although we have progressed, we have structural challenges that are related to policies and must maintain long-term stability. If we were to link the first necessary changes to the level of debt and the continuation of changes for economic development. When we mention debt, we must keep in mind that we must have economic stability and we must also achieve this by taking into account changes in exchange rates. Then, to reduce dependence on exchange rates, we must reduce external debt. To reduce external debt, we must develop the capital market in the country and this is precisely one of the reasons that limits the government to borrow within the country. Being forced to borrow abroad always puts us in front of risks that come from abroad, such as imported inflation, fluctuations in its currency, changes in interest rates, etc. These external factors, although they cross the borders of the country, affect the increase in the costs of any debt taken, in its stability, requiring a more special economic management.

In this situation, in an economy like ours, there is a lot of room for opinions on recommendations on what the country should do to achieve what it has been trying to achieve for years. First, it is important to emphasize the fiscal position and maintain sustainability. This requires good budgeting practices, efficient ways to control public finances and through them to keep the budget deficit within manageable limits. Second, we are interested in the development of capital markets in the country, especially the bond market. If the financial system in the country were more stable and more complete, it would also be above the government and would offer diversified financing opportunities with less foreign exchange risk. Third, we can also improve the risk management strategy, which becomes easier when we do not have foreign exchange risk and we have the opportunity to have multiple sources of financing. For such a system to continue and bear positive fruit, it is necessary to continue the active accountability system and the continuous improvement of data also provides new opportunities for institutional development. Although we do not want to have external debt, we want investors to come from abroad and the strengthening of institutions and transparency increase the chances for this. Finally, a continuous search for achieving economic growth would enable us to achieve all these parameters in positive values. If an economy begins to experience economic growth, it is normal that that economy will also have an increase in government revenues, which directly leads to an improvement in the debt-to-GDP ratio and thus long-term fiscal stability would be achieved, which would enable safe steps to continue towards

facing the challenges by building an economy that knows how to face changes and continues and develops.

6. CONCLUSION

In the context of the BP, public debt management remains a challenge that is complex and ongoing. Our country has made improvements in terms of increasing transparency and institutional aspects, but there are external weaknesses related to structural constraints that continue to pose risks. All of this clearly highlights the reforms that the country has undertaken, cooperation between institutions, careful policy design, etc. By taking the best foreign examples and trying to adapt to global conditions as best as possible, Albania will be able to achieve long-term economic development. In principle, effective public debt management is not simply technical, but requires priorities in politics and in the creation of strategies for sustainability throughout the steps of economic growth.

REFERENCES

https://www.worldbank.org/en/country/albania/publication/pfr-2025
https://www.imf.org/-/media/files/publications/cr/2025/english/1kosea2025001-print-pdf.pdf
https://worldpopulationreview.com/country-rankings/countries-by-national-debt
https://www.worldbank.org/en/programs/debt-statistics/qpsd
https://tradingeconomics.com/country-list/government-debt-to-gdp
Rudiger Dornbusch , Mario Draghi, Public debt managemet, ISBN: 9780521059725, 2008
Missale, Alessandro. Public debt management, 2005

THE ROLE OF GREEN INVESTMENTS IN THE DEVELOPMENT OF THE CIRCULAR ECONOMY IN ALBANIA

OLTA FUCIA
University "Aleksandër Moisiu" of Durrës, Faculty of Business, Department of Economic Sciences
o.allmuca@gmail.com, ORCID: 0009-0000-0895-1108

Assoc. Prof. Dr. LLAMBI PRENDI
University "Aleksandër Moisiu" of Durrës, Faculty of Business, Department of Economic Sciences
llambiprendi@uamd.edu.al, ORCID: 0000-0003-1025-789X

Abstract

For developing economies like Albania, this transition towards a circular economy is going to require specific investments, as well as significant financial resources. In order to reach this goal for environmental protection, the possibility for sustainable production and efficient use of resources, we must definitely orient ourselves towards green financing. The aim of this paper is to study the supporting role of green financing instruments, Foreign Direct Investment (FDI), and investments in the transition towards a circular economy in Albania. The analysis is going to be done through a qualitative and quantitative approach, through the analysis of the public policy framework, as well as financial flows. It should be taken in mind that although Albania has made significant progress in its path towards approximation with European Union standards, there is still a need to fill in the gap that exists in the mobilization of green investments and financial instruments. At the end of this paper, we will come up with some recommendations that can serve in the design of policies to improve Albania's approach towards sustainable financing and towards strengthening green financing mechanisms.

Keywords: Circular Economy, Green Investments, Foreign Direct Investment, Policy Framework

1. INTRODUCTION

For a successful transition towards a circular economy, we cannot be satisfied only with changes in institutional and technological structures, but we must also turn our attention to financial resources, which play an important role in this approach, especially when we talk about countries with developing economies, such as Albania. Regarding the instruments that we can use to support the circular economy model, we can mention green investments or any type of sustainable financing instrument that can be foreign or domestic investments.

Green financing, taking into account the challenges faced by the Albanian economy, where we can mention waste management, natural resource management and energy efficiency, offers a strategic approach towards approximation with European Union standards and promoting sustainable development. Through this study, we wish to highlight the role and impact that green investments have in the most natural transition towards a circular economy. This is taking into account the uncertainty of the effectiveness of channeling investments in recent years in circular economy projects.

In the Albanian context, the importance of green finance has increased significantly in the last decade, in particular as a result of the European integration process and compliance with the EU Acquis in the field of environment and climate. Albania, as a candidate country for membership in the European Union, has undertaken a series of important reforms in the context of harmonizing its policy with the EU framework in the field of sustainable finance. One of the important developments in terms of its policy is the inclusion of climate objectives in the country's strategic documents, such as the National Strategy for Development and Integration

2. LITERATURE REVIEW

According to the OECD report in 2017 (OECD, 2017), under the methodology of the International Finance Development Club, green finance is defined as climate finance and as financing for other purposes such as environmental protection, rehabilitation and biodiversity.

According to (OECD, 2020), the circular economy is defined as a circular economy: "A circular economy is an economic system that maximizes material value while minimizing resource inputs, waste and environmental impacts."

The World Bank in its Climate Change Plan 2021-2025 (World Bank, 2020) orients the meaning of green finance oriented towards climate change mitigation and adaptation, focusing on the renewable energy sector.

The European Commission in its 2018 Sustainable Growth Plan states that: "Green finance supports investments that: 'support the transition to a low-carbon and resource-efficient economy, integrating the environmental context' (European Commission, 2018).

According to the International Monetary Fund in its 2019 progress report, the topic of green investments has been at the center of sustainable finance regulations, aiming to reduce greenhouse gas emissions and increase resilience to climate change (IMF, 2019).

In academic studies, sustainable finance is expressed in an integrated manner within financial agreements based on environmental criteria, thus orienting resources and capital towards more sustainable activities (Zadek, S., & Robins, N., 2015).

According to the United Nations Environment Programme (UNEP, 2016) the concept is further expanded to include public and private actors in increasing financial investments towards the goal of sustainable development.

Among the most comprehensive academic interpretations, we can mention the definition of CE as a radical transformation of the production and consumption model, that is, a broader concept than just waste management. (Circular Academy, n.d.)

CE is also part of systems for sustainable innovation that link production, governance and transformation in a social aspect (Javier Carreño-Ortiz, Manuela Escobar-Sierra & Fredy Lopez-Perez, 2025), and the dimensions of CE and the emphasis on value go beyond recycling, expanding towards dimensions for preserving value and promoting economic sustainability.

Reduction, reuse and repair, which are higher-order strategies, preserve the value of the product much more than lower-order strategies, among which we can mention recycling. Lower-order strategies also include material degradation and processes that require greater energy. Naturally, referring to these results, in contemporary CE frameworks, "R strategies" that extend beyond traditional R will be increasingly adopted, also including repair, renovation, reproduction and reuse (Kirchherr, 2017).

3. METHODOLOGY

The research methodology in this paper will be qualitative, describing the policies undertaken as well as the factors that positively and negatively influence the development of the circular economy. Also, through official statistics, such as secondary data from the World Bank, INSTAT, OECD, and the European Environment Agency, we will be able to carry out an empirical analysis on the quantitative data of the indicators that we will take as a basis to analyze their impact on the circular economy. We will see how these indicators have changed over the years.

For the study will help these research questions regarding the role of green investments in the development of the circular economy

 How do green investments affect the environment?

 Do they reduce pollution?

 Do they affect the circular economy?

 What are the obstacles in Albania?

In this framework, we will create these hypotheses:

H1: Green investments → positive impact

H2: Investments → pollution reduction

H3: Investments → economic growth

Hypothesis 1 will be confirmed if it is seen that green investments have led, for example, to an increase in the application of renewable energy in relation to total energy consumption.

Hypothesis 2 will be confirmed if it is seen that the investments have helped reduce CO2 emissions.

Hypothesis 3 will be confirmed if it is seen that the impact of the circular economy and its development is at a high level compared to the previous one.

4. EMPIRICAL ANALYSIS

- **Actual Data for Albania:**

Table 1. Latest data from Albania Sources: OECD (2024), World Bank (2024), EEA (2025), IEA (2025)

Indicator	Latest data	Year
Renewable energy (% of total consumption)	46.60%	2023
Clean energy (% of total use)	41.90%	2021
Emissions of CO_2	5 Mt CO_2	2023
Carbon intensity	0.08 kg CO_2 / $GDP	2024
Urban waste per capita	295 kg/frymë	2022
Recycling rate	18.90%	2022

As we can see from the data of the indicators with which we have chosen to study the connection of green investments to see the impact on the circular economy, we see that renewable energy accounts for almost half of the total energy consumption in 2023. We also see a low value of carbon dioxide emissions, as well as a low carbon intensity. However, it must be said that recycling has a low percentage. To further expand the analysis and to provide a clearer picture, we will compare the above data with the data of 2018 for the same indicators.

Regarding the indicator **Renewable energy, we can say it has a positive growth, because,** from approximately 41.9% (2021) to 46.6% (2023). This means a steady growth in green energy investments.

Regarding **Carbon intensity indicator, it has decreased** from 0.09 in 2023 to 0.08 in 2024 and this shows an improvement in environmental efficiency

Comparing Waste and recycling rates waste has decreased from 462 kg/capita (2018) to 295 kg/capita (2022) **and** Recycling has increase from 18.1% to 18.9%. This means we have progressed, but slow.
By comparing these data, we can make an empirical analysis through which we can conclude that:

An increase in renewable energy will result in a decrease in carbon intensity, which shows us that these indicators have a negative relationship with each other.

An increase in green investments will be able to provide us with a higher efficiency in resource management and these can be approved by the decrease in waste per capita.

An increase in recycling will result in a development of the circular economy, but in this case the progress achieved is still small.

- **SWOT Analysis of Green Investments in Albania**

Strengths (S)	**Weaknesses (W)**
Renewable energy has a high share Albania is rich with natural resources Intensity of carbon is low The support of EU integration International support is growing	Recycling rate remains low (~18–20%) The infrastructure for waste management is poor Heavy reliance on hydropower Financial resources are limited Public awareness remains low
Opportunities (O)	**Threats (T)**
Expand solar & wind energy Accessibility to EU green funds Development of circular industries Growth of green jobs Adopt modern clean technologies	The impacts of climate change Economic instability limiting investments Policy implementation is slow Dependency on foreign technology/funding Environmental degradation if reforms are delayed

5. RESULTS AND CONCLUSIONS

The results of the study:

The real data analyzed confirms the study hypotheses:

H1 ✔ Green investments positively affect sustainable development

H2 ✔ There is a negative relationship between investments and pollution

H3 ⚠ The impact on the circular economy is still partial

As a conclusion, we can draw the conclusion that green investments in Albania face a series of challenges that slow down or even prevent the expected results, among which we can mention the limited access to financing and evidence for which the high cost of projects serves. Another factor that can be mentioned is the perception of high risk due to high cost of capital.

The lack of skills, especially the lack of experts in the field of energy, is also another challenge that green investments have to face, finally we can mention a small number of businesses that benefit from public support where we can only calculate 4.3%.

In conclusion, we can say that the study reveals a paradox for Albania, since on the one hand we have a high level of renewable energy and progress in climate change policies, while on the other hand we face underdeveloped financing mechanisms, a lack of structured financing and investments that are not sufficient to achieve the circular transition.

Finally, the two main obstacles remain the high cost of capital and the perception of high risk.

6. RECOMMENDATIONS

As recommendations from this study, we can derive policies and measures that should be undertaken by the government and also by other actors that will serve to address the challenges and incentivize behaviors that would help a natural circular transition. Among them, we can mention:

- Increasing investment in recycling;
- Supporting policies;
- Environmental education;
- Public-private partnerships;
- Developing a national green taxonomy
- Reducing risk for investors (public guarantee)
- Increasing cooperation with institutions such as the EU and EIB
- Supporting SMEs and innovation

REFERENCES

OECD. (2021). *Multi-dimensional Review of the Western Balkans.*
European Environment Agency. (2025). *Albania country profile.*
Bank of Albania. (2023). *Green Finance Strategy 2023–2025.*
Green for Growth Fund. (2024). *Impact Report.*
European Commission / EEA. (2025). *Albania environmental performance.*
Conceptualizing Circular Ecosystems: An Analysis of 45 Definitions - Geissdoerfer - Business Strategy and the Environment - Ëiley Online Library
(PDF) The Circular Economy: An Interdisciplinary Exploration of the Concept and Application in a Global Context.
Development in the Circular Economy Concept: Systematic Revieë in Context of an Umbrella Frameëork
https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0959652616321023?via%3Dihub
Circular economy: definition, importance and benefits | Topics | European Parliament

FROM COST LEADERSHIP TO REVENUE OPTIMIZATION: HOW ANCILLARY REVENUES ARE TRANSFORMING LOW-COST CARRIERS (LCC)

Assist. Prof. Dr. ÖZLEM MUNISE KAYNAK
Hasan Kalyoncu University, Faculty of Aviation and Space Sciences, Gaziantep, Türkiye
omunise.kaynak@hku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9022-3467

Assist. Prof. Dr. MELIKE MEHVEŞ PAMUK
Beykoz University, School of Civil Aviation, İstanbul, Türkiye
mehvespamuk@beykoz.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4256-8000

Abstract

The civil aviation industry is a dynamic and highly competitive sector that plays a critical role in supporting global economic growth, trade, and tourism. Within this environment, the low-cost carrier (LCC) model has emerged as a prominent approach, stimulating demand through low base fares while increasingly relying on ancillary revenues for income generation. Traditionally, this model has been grounded in cost minimization, enabling airlines to offer lower fares than full-service carriers. However, recent developments indicate a significant transformation, particularly in terms of revenue generation. This study examines the evolving revenue dynamics of LCCs and questions whether cost advantage remains the core of the model or whether revenue optimization strategies have become more dominant. In this context, the study reviews the LCC business model and analyzes its revenue structure, including core revenues derived from ticket sales and demand-based pricing, alongside ancillary revenues such as baggage fees, seat selection, priority boarding, onboard food and beverage sales, seat upgrades, travel insurance, and commercial partnerships. Methodologically, the study adopts a qualitative approach based on document analysis, drawing on recent academic literature and reports published by civil aviation authorities. The findings reveal a clear shift toward revenue diversification, driven by the growing importance of ancillary revenues. These revenues have evolved from a supplementary component into a central pillar of the LCC model, contributing significantly to overall profitability. Furthermore, the increasing adoption of similar revenue strategies by full-service carriers indicates a convergence of business models across the industry. This transformation has led to more modular and personalized passenger experiences, a redefinition of the airline value proposition, and the widespread adoption of unbundled pricing. The study also demonstrates that LCCs' competitive advantage is no longer based solely on cost leadership but increasingly on integrated strategies supported by high-margin ancillary revenues, digitalization, data-driven revenue management, and customer segmentation. Consequently, the contemporary LCC model is evolving into a hybrid structure in which cost control and revenue optimization coexist. This study contributes to the literature by providing a holistic perspective on the changing economic dynamics of LCCs and offers insights for both academics and industry practitioners.

Keywords: Airlines, Ancillary Revenues, Aviation, LCC, Low-Cost Carriers

1. INTRODUCTION

The civil aviation sector is one of the most globally interconnected industries, linking people, cultures, and commerce across continents. It is not only a transportation network of global reach but also a major actor in global economic activity, contributing to economic growth and employment, facilitating international trade and tourism, and making significant contributions to the overall global economic framework (IHLG, 2019). The industry's dynamic and competitive structure is widely known to be highly sensitive to economic, political, cultural, and demographic factors, as well as to technical and technological developments, emerging trends, and structural transformations. Driven by the interaction of numerous factors, airline companies continually find themselves compelled to develop and implement various business models in order to sustain their market presence, to maintain or enhance their profitability, and to capitalize on emerging opportunities (Budd & Ison, 2017).

As a result of intensifying competition in the industry and the diversification of passenger expectations, new sectoral conditions arising from evolving trends and transformations are directing airline operators toward customer (passenger) oriented business models and service strategies (Yeşilkaya, 2026). The Low-Cost Carrier (LCC) model is one of the most prominent of these. This concept is employed by companies that aim to provide more economical prices and services (such as Wizz Air, easyJet, and Ryanair) by operating under a distinct business model in the current market, seeking profitability through cost reduction and thereby competing on price (Yavaş & Dedeoğlu, 2021). In Turkey, this business model is implemented by Pegasus Airlines and AJet.

The LCC business model adopts an approach that streamlines services and minimizes costs in order to set prices competitively. While maximizing demand through low base fares, it relies heavily on generating revenue through paid ancillary services provided alongside the core flight service. Under this model, passengers pay a low fare for the basic transportation service, while each additional element that enriches the travel experience is charged separately. This structure involves offering passengers low-priced tickets in exchange for providing core transportation services, while optional supplementary services are made available at an additional charge (Karaman, 2025).

LCCs reduce unit costs through strategies such as lean operational structures, high aircraft utilization rates, a preference for secondary airports, and the monetization of ancillary services, and they pass this cost advantage on to passengers in the form of more competitive ticket prices (Ceylan & Taş, 2026). As a result, the revenue structure of the industry, which has traditionally been based on ticket sales, has been significantly restructured, with LCCs playing a pioneering role in this transformation. “Unbundling” and “ancillary revenues” have become the fundamental components of this new model. In-flight and pre-flight services such as seat selection, excess baggage, and food and beverage offerings, as well as complementary services based on commercial partnerships (such as hotel reservations and car rentals) now occupy a strategic rather than a marginal position within the revenue portfolio of airline operators.

The primary competitive advantage of LCCs now lies not solely in low ticket prices but increasingly in revenues derived from ancillary services. These supplementary revenues constitute a significant share of total profitability (IdeaWorksCompany, 2025; IATA, 2026a; IATA, 2026b). As a central revenue source within this business model, ancillary revenues are no longer merely “additional income” for operators; they have come to constitute virtually the core of the main business model itself.

Sectoral reports and statistics demonstrate that ancillary revenues per passenger have been increasing steadily and that their share of total revenue has been rising continuously. Analyses published by leading organizations clearly illustrate the decisive role of ancillary revenues in the profitability dynamics of airline companies (Garcia, 2025; Global Loyalty Organisation, 2025; IdeaWorksCompany, 2025; Adams, 2026; IATA, 2026a; IATA, 2026b). Today, it is evident that LCCs are increasingly evolving away from the traditional “cheap ticket and limited service” paradigm and toward a more ancillary revenue-oriented, personalizable, modular, and preference-based hybrid business model. The transformations unfolding and the trends emerging from changes in consumer preferences and business practices signal the industry’s transition toward a more flexible, customizable, and revenue-diversified structure.

This study aims to address this transformation within a systematic and holistic framework. The central research question revolves around the issue of whether LCCs, in light of contemporary transformations and trends, continue to build their competitive advantage primarily on cost leadership, or whether they have shifted over time toward more complex and multidimensional strategies grounded in revenue optimization. In this context, the study aims to analyze the evolution of the LCC business model through the lens of its revenue generation mechanisms. Aligned with this overarching framework, the study also examines in detail the question of what the primary revenue streams of low-cost carriers are and how the role of ancillary revenues, in particular, has transformed over time. Accordingly, the trajectory from the initial positioning of ancillary revenues as a supplementary component to their current status as a central element of the revenue structure is analyzed in light of both quantitative data and sectoral

dynamics. The study thus aims to evaluate the shift in LCCs' revenue composition from an analytical perspective. While ancillary revenues have predominantly been studied as a supplementary element in the extant literature, this research positions ancillary revenues as the core of the airline business model and reassesses sectoral dynamics from this vantage point. Accordingly, the primary objective of the study is to analytically articulate, within the LCC business model framework in the aviation sector, the evolution of ancillary revenues, their determining factors, and their effects on the operational practices of airline companies.

The significance of the study is concentrated in three key dimensions. First, the compilation of dispersed sectoral data and statistics into a coherent and integrated structure makes a methodological contribution to the literature. Second, by jointly examining the relationship between the transformation in consumer behavior and the revenue shifts within the LCC business model, the study analyzes demand-side and supply-side dynamics within an integrated analytical framework. Third, the study is committed to generating contributions both through assessments specific to the LCC business model and, on the other hand, through the production of implications for policy makers and industry practitioners, particularly in the context of emerging markets.

2. THE LOW-COST CARRIER (LCC) BUSINESS MODEL IN CIVIL AVIATION

The determining element with respect to which component an airline operator emphasizes in its service delivery process is the airline's business model. An airline business model is defined as the specific manner in which resources are configured to reach the target audience (Holloway, 2008). Business models that have emerged in the airline industry are examined in terms of how the carrier generates revenue, the product it offers, its value-added services, revenue sources, and target customers (Holloway, 2008; Cento, 2008). Business models constitute an important framework that delineates the operational conduct of airline operators and the scope of the service they provide to the passengers who choose them (Kuyucak Şengür & Şengür, 2017). It is possible to categorize the business models adopted by airline operators into four classes: the traditional full-service network carrier (Full-Service Carrier-FSC), the low-cost carrier (LCC), the charter carrier, and the regional carrier. Beyond these, there are also other classifications expressed under different designations but whose content is analogous to this initial categorization (Doganis, 2006; Gerede & Yalçınkaya, 2015; Yaşar, 2022).

Airline companies may also be classified according to the proportion of ancillary revenues within their total operating revenues, broadly as follows: traditional airlines, major airlines, and ancillary revenue champion low-cost carriers. Traditional airlines represent a significant share of airline transportation. Their ancillary revenue activities may encompass fees related to excess baggage, check-in procedures, and loyalty program activities. Major airlines generate ancillary revenue through a combination of baggage fees and frequent flyer program revenues. For ancillary revenue champion airlines, a substantial portion of total operating revenue is derived from ancillary revenues. LCC carriers worldwide generally generate the bulk of their ancillary revenue by combining à la carte fees with other service offerings (Atik, 2019).

LCC companies have come to recognize that, in a cyclical industry exposed to sudden surges in fuel costs and crises such as terrorist attacks and health emergencies, maintaining a competitive advantage requires a relentless pursuit of cost reduction, revenue growth, and maximum efficiency (ICAO, 2026). The emergence and development of the LCC concept runs parallel to the liberalization movements that have taken place within the industry. The reduction of the stringent regulations prevalent in many countries and the transition to market-oriented service provision accelerated the development of this management approach. As the first example of this management approach was the US-based Southwest Airlines, the model is also referred to as the "Southwest management model." In 1993, the term "Southwest Effect" was first coined by the United States Department of Transportation to describe the relationship between low ticket prices and increased passenger traffic (Dinler & Rankin, 2018). Following the success achieved by Southwest Airlines, the low-cost business model was adopted by many operators and began to spread globally (Kurnaz, 2022).

In this business model, the primary focus is the target customer base. While traditional airline operators aim to serve all passengers in the market with their large fleet structures, complex route networks, and extensive service variety, low-cost airline operators are those that seek to serve customers with a price-focused orientation by forgoing some of the service elements adopted by traditional airline operators (Hunter, 2006; Kurnaz, 2022).

Table 1: Points of Differentiation Between Traditional and Low-Cost Air Transportation

	Traditional Air Transportation	**Low-Cost Air Transportation**
General Strategy	Differentiation Premium service	Cost minimization / Cost leadership Entrepreneurial character
Scale	Traditional large operators	Smaller-scale but efficient operators
Operational Model	Hub-and-Spoke Multiple hub-and-spoke, connection via feeder routes Mix of short / medium / long-haul routes Diverse aircraft types and engines Moderate capacity utilization (approx. 60%)	Point-to-point, short sector length (400–600 nautical miles) Generally short-haul routes Single aircraft type High capacity utilization (approx. 70–80%) Fast aircraft turnaround, low margins
Market	Normally competes with other traditional carriers; differentiation strategy based on service class (quality) High-quality service image Frequent scheduling and flight flexibility Comprehensive in-flight services Comprehensive ground services Use of major airports	The budget travel segment of the market Grouping based on booking time and flight choice Basic service quality No catering / meals, or charged separately Ground services typically outsourced Use of secondary airports
Inventory Management	Pre-arranged tickets and seats Complex reservation system due to extensive flight points, routes, and networks Use of travel agencies	Simplified inventory management Online booking Ticketless service Travel agencies not commonly used

Source: Hunter (2006); Kurnaz (2022)

Although low-cost airlines follow many different approaches, what they all share in common is their focus on providing cost-effective service to customers. The fundamental principle is to identify what potential airline passengers value, that is, what they are willing to pay for and then to offer products that meet this demand at an appropriate cost, while conducting all operational processes at the lowest possible cost (ICAO, 2026).

For traditional airline companies, passenger loyalty holds central importance in terms of both operational and financial strategies. Loyalty programs ensure that frequent flyers continue to choose the same carrier, while simultaneously creating long-term customer relationships and brand commitment that can be regarded as more valuable than the revenue derived from ticket sales alone. For this reason, full-service airlines continually focus on enriching the passenger experience. In contrast, for LCCs, loyalty remains in the background of operational priorities and profitability objectives. Rather than securing their primary competitive advantage solely through low ticket prices, LCCs build their strategy on maximizing revenue generated from paid ancillary services offered throughout the flight experience. Various elements such as baggage allowance, seat selection, priority boarding, in-flight food and beverage offerings, or special services present passengers with an option-based and preference-driven experience. This approach transforms the passenger's travel experience into a modular and unbundled structure. Passengers seeking a low-cost journey pay only for the basic services, while those desiring greater comfort, flexibility, and added convenience can purchase these services individually, thereby personalizing their experience. As a result, within the LCC framework, the passenger experience functions simultaneously as a flexible and modular offering and as a strategic instrument for revenue optimization. This illustrates how different business models in the airline industry shape the balance between customer loyalty and ancillary revenue strategies, and how they create a differentiated value proposition tailored to passenger preferences (Global Loyalty Organisation, 2025).

In brief, the general characteristics of LCCs are most clearly evidenced by a range of operational strategies aimed at reducing the cost structure: fleet standardization, on-time departure performance, high capacity utilization, basic service quality, direct ticket sales, maintaining a minimum crew complement, use of secondary airports, and rapid aircraft turnaround times (Shen & Yahya, 2021). Compared to traditional full-service airlines, these carriers have rapidly gained market share through more competitive pricing policies and cost-oriented business models (Majerová & Jirásek, 2023). Behind this success lie effective cost management, operational efficiency, and innovative business approaches (Karaman, 2025). For instance, Ryanair, easyJet, and other European low-cost airlines have captured approximately 40% of scheduled seat capacity in Europe, capitalizing on the establishment of a common aviation area within the European Union (ICAO, 2026).

The basic economy ticket model is now also being adopted by major network operators, pointing to a hybrid model that compels customers to pay optional surcharges for services. For example, Southwest Airlines, which had long resisted ancillary fees, announced plans to introduce baggage fees and a seat assignment system from 2026 onward and intended to implement a hybrid model incorporating two cabin tiers (premium and preferred seats). This implementation has since come into effect. As of 2026, the company formally ended its long-standing “open seating / first-come, first-served” policy and transitioned to an assigned seating system. Under the new system, three seat categories are offered; Standard, Preferred, and Extra Legroom, each associated with different boarding priorities and fare levels. This transition is described as the most significant operational transformation in Southwest’s history, marking the end of its classical low-cost model (DiMella, 2026). Frontier Airlines has also signaled the entry of low-cost carriers into the premium customer service segment by introducing a product called “Bizfare” and even adding a first-class cabin (Global Loyalty Organisation, 2025).

3.1. Core Revenues

Among the key financial performance indicators of an airline, metrics such as Revenue per Passenger and Revenue per Available Seat Kilometre (RASK) are particularly prominent. The primary revenue of LCCs, as with traditional carriers, is derived from ticket sales. However, the complex tariff structures, cabin classes, and cross-subsidization mechanisms that characterize the revenue models of full-service carriers (FSCs) stand in sharp contrast to the lean and transparent pricing logic adopted by LCCs. This contrast constitutes not only the essence of LCCs’ competitive advantage but also the defining axis of their revenue structure. The fundamental distinction lies in the manner in which LCCs generate this revenue and in their strategic approach to doing so (Cramer & Thams, 2021).

The fare level paid for tickets is the most critical product attribute for many market segments, particularly for markets in which price-sensitive passengers travel (Shaw, 2007). For business-oriented market segments with low price elasticity, this consideration may be less significant; however, even in such contexts, marked fare differentials between airlines can have an important influence on purchasing decisions (Belobaba, 2009). Fares represent the most dynamic product component, as they can be revised almost daily, at least in deregulated markets. If markets are not price-sensitive, or if fares among different carriers are closely aligned due to regulation or competitive pressures, then non-price product attributes become relatively more important in determining the market entry of different airlines. Since modifying other components of the product is comparatively more difficult, the price component of service delivery affords airline operators a broader maneuvering space in competitive interactions (Doganis, 2005; Yaşar, 2022).

Doganis (2006) defines the fundamental logic of the LCC business model as maximizing demand volume by offering the lowest possible ticket price and thereby minimizing unit cost. This definition also encapsulates how the LCC revenue structure is designed: a multi-layered framework built on a low-margin but high-volume ticket revenue base, supported by complementary revenue streams.
The most fundamental component of the LCC revenue model is, without question, ticket sales. Ticket pricing strategies serve as a direct instrument for shaping market positioning and competitive strategy. While traditional carriers maintain multi-tiered fare structures corresponding to distinct service levels such as First Class, Business Class, and Economy Class, LCCs initially adopted a single-cabin structure

and the most streamlined service philosophy possible, eliminating tariff complexity and establishing instead a simplified price scale shaped by demand levels (Doganis, 2010). Shaw (2011) characterizes this structure as a marketing strategy built on the principle that "price is the sole purchase criterion," noting that LCCs thereby attract price-sensitive passengers and have also, over time, incorporated a segment of business travelers.

The airline's endeavor to maximize RASK constitutes the primary motivation underlying its ticketing strategy. On the other hand, "unbundling" emerges as one of the core instruments of the LCC revenue model as an important concept in the structural analysis of ticket sales. This approach entails the separate pricing of services such as baggage, seat selection, food and beverage, and check-in, which were previously included in a single ticket price. The unbundling strategy initially allows the airline to appear advantageously on price comparison platforms by artificially lowering the headline ticket price. It also incorporates a personalization logic whereby passengers determine the services they wish to purchase in accordance with their own preferences (Klophaus et al., 2012). This redefinition of ticket sales in effect makes it possible to simultaneously pursue two objectives: increasing total revenue per passenger while maintaining a low price perception. For instance, O'Connell & Williams (2005), in their study examining the cases of Ryanair and easyJet, found that passengers responded strongly to the low advertised ticket price and often initially regarded additional fee items as negligible; however, they also established that customer satisfaction declined significantly in cases where the final payment amount exceeded passengers' expectations.

LCCs adopt pricing strategies that are demand-sensitive, that vary over time, and that are differentiated according to customer segments. This approach is defined in the literature as "yield management" or, in more contemporary terminology, "dynamic pricing" (Fiig et al., 2018). In this regard, perhaps the most sophisticated dimension of the LCC model is constituted by these dynamic pricing mechanisms, in which ticket prices are not fixed but are continuously updated in response to demand conditions. The academic counterpart of this mechanism encompasses the concepts of revenue management and yield management; in practice, however, both terms are used interchangeably. It is not coincidental that the aviation sector has been a pioneer in this field: the perishable nature of seats, whereby every empty seat after a flight departs represents an irrecoverable revenue loss, makes it imperative for pricing to respond instantaneously to demand realities (McGill & Van Ryzin, 1999).

LCC dynamic pricing operates within a far more fluid structure in which algorithmically determined price points are updated in real time according to demand intensity (Talluri & Van Ryzin, 2006). Seats that are initially offered at low prices during the early booking window are progressively moved to higher price tiers as the flight date approaches and the load factor increases; conversely, sudden discounts are occasionally deployed to prevent last-minute empty capacity. Today, leading LCCs such as Ryanair and easyJet are known to employ automated pricing systems that simultaneously process seat load factors, competitor fares, search engine query volumes, and seasonality data.

It is also frequently emphasized in the literature that ticket sales in LCCs have acquired a new dimension through digitalization. The intensive use of online sales channels both reduces distribution costs and enables pricing algorithms to operate more effectively through real-time data flows (Ozmec-Ban et al., 2022). This allows LCCs to analyze customer behavior in real time and optimize their prices accordingly.

In today's sectoral context, airline ticket sales continue to constitute the single largest item in LCCs' operating revenue. Ticket sales, as the primary revenue source, have transitioned from a static pricing approach to become part of an extremely dynamic, data-driven, and integrated revenue management system. It should be noted, however, that the weight of ticket revenue within the LCC model varies considerably from carrier to carrier. The prevailing trend nonetheless points toward a relative decline in the share of ticket sales within total revenue, as the growth of ancillary revenue components has progressively eroded the relative weight of ticket revenue.

Table 2 presents, based on the most recent sectoral data published by IATA, passenger volumes, revenues (core and ancillary), costs, and profitability indicators for the global airline industry for the years 2022-2024 as actuals, along with 2025 estimates (E) and 2026 forecasts (F).

Table 2. Global Airline Industry Statistics (2022-2026)

Global airline industry	**2022**	**2023**	**2024**	**2025E**	**2026F**
Segment passengers, million	**3,452**	**4,414**	**4,774**	**4,982**	**5,202**
O-D passengers, million	2,960	3,793	4,097	4,269	4,458
Flights, million	29.5	35.3	37.3	38.9	40.3
Passenger growth, RPK, % YoY	64.9%	36.8%	10.6%	5.2%	4.9%
Cargo growth, CTK, % YoY	-8.1%	-1.7%	11.4%	3.1%	2.6%
Capacity growth, ATK, % YoY	22.1%	22.4%	8.5%	4.3%	3.7%
Total load factor, % ATK	67.2%	68.7%	70.1%	70.4%	70.8%
Passenger load factor, % ASK	78.7%	82.2%	83.5%	83.7%	83.8%
World economic growth, real, % YoY	3.6%	3.5%	3.3%	3.2%	3.1%
World trade volume, % YoY	2.3%	-1.0%	2.8%	2.4%	0.5%
CPI, world, % YoY	8.7%	6.7%	5.8%	4.2%	3.7%
Revenues, USD billion	**738**	**909**	**969**	**1,008**	**1,053**
% change YoY	44.1%	23.2%	6.5%	4.1%	4.5%
Passenger, USD billion	437	648	687	716	751
Cargo, USD billion	206	139	151	155	158
Ancillary and other, USD billion	95	122	130	137	145
Passenger ticket yield, % YoY	9.7%	8.5%	-4.2%	-0.9%	-0.1%
Passenger total yield, % YoY	7.4%	5.9%	-4.1%	-0.7%	0.0%
Cargo yield, % YoY	7.0%	-31.7%	-2.0%	-0.5%	-0.5%
Revenue per ATK, USD cents	61	61	60	60	60
Expenses, USD billion	**-727**	**-846**	**-905**	**-941**	**-981**
% change YoY	30.8%	16.4%	7.0%	4.0%	4.2%
Fuel, USD billion	-215	-269	-261	-253	-252
% of expenses	29.6%	31.8%	28.8%	26.8%	25.7%
Labor, USD billion	-178	-215	-242	-260	-272
% of expenses	24.5%	25.5%	26.7%	27.7%	27.8%
Crude oil price, Brent, USD/barrel	101	83	81	70	62
Jet fuel price, USD/barrel	139	112	99	90	88
Fuel consumption, billion gallons	76	92	99	103	106
Non-fuel, USD billion	-512	-577	-645	-689	-729
Cost per ATK excl. fuel, USD cents	42	39	40	41	42
% change YoY	-6.9%	-8.0%	3.0%	2.5%	2.0%
EBITDAR, USD billion	**105.8**	**160.9**	**158.5**	**161.9**	**173.5**
% EBITDAR margin	14.3%	17.7%	16.4%	16.1%	16.5%
EBIT, USD billion	11.3	63.3	63.6	67.0	72.8
% operating margin	1.5%	7.0%	6.6%	6.6%	6.9%
Net profits, USD billion	**-3.5**	**37.6**	**28.3**	**39.5**	**41.0**
% net profit margin	-0.5%	4.1%	2.9%	3.9%	3.9%
Per departing passenger, $	-1.0	8.5	5.9	7.9	7.9
Return on invested capital, %	2.0%	6.9%	6.5%	6.9%	6.8%

Notes: Segment passengers: Total passengers carried in the defined segment (millions of passengers). O-D passengers: Origin-Destination passengers (number of passengers traveling between their origin and destination). RPK (Revenue Passenger Kilometres): Passenger traffic volume, calculated by multiplying the number of paying passengers by the distance flown. CTK (Cargo Tonne Kilometres): Cargo traffic volume, calculated by multiplying freight weight by the distance flown. ATK (Available Tonne Kilometres): Total capacity available for revenue (passengers + cargo), measured in tonne-kilometres. ASK (Available Seat Kilometres): Passenger capacity available, measured by multiplying available seats by the distance flown. Load factor (% ATK / % ASK): Percentage of available capacity utilized for ATK (total) and ASK (passenger). EBITDAR: Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation, Amortization, and Rent (indicator of operating profitability before certain costs). EBIT: Earnings Before Interest and Taxes (operating profit).

Source: IATA (2026b)

The data pertaining to the global airline industry illustrate the post-pandemic recovery, the normalization of growth rates, and the structural changes in cost composition within the global aviation sector. Following the robust recovery of 2023, growth rates are expected to moderate to more balanced levels during the 2024-2026 period.

Against this backdrop, passenger revenue yield turned negative as of 2024 and has remained subdued in subsequent periods. This indicates that airlines' capacity to raise ticket prices is limited and that competitive pressures persist. For LCCs, this trend signals that growth will largely be achieved through increases in passenger volume and ancillary revenues. Indeed, the steady increase in ancillary revenue items demonstrates the growing importance of supplementary service revenues, which constitute a foundational component of the LCC business model.

On the cost side, while the rate of total cost growth is observed to have slowed after 2023, cost levels remain elevated. Fuel expenditures, although volatile, maintain their share of total expenses, indicating that LCCs' cost structures remain vulnerable to external shocks. However, the most notable element is the sustained upward pressure on labor costs. The gradual rise in the share of labor costs within total expenses signals that the LCC model which is premised on cost leadership is under structural pressure. Rising wages, constraints on the supply of qualified personnel, and the strengthening of trade union activity within the industry represent a significant risk factor, particularly for carriers pursuing a cost leadership strategy.

These developments are reflected in profitability indicators as well. Net profit margins across the industry declined after 2023 and subsequently achieved only a limited recovery, stabilizing at moderate levels. These levels nonetheless indicate a comparatively lower and more fragile profitability structure relative to the high-growth periods of earlier years. Although LCCs have historically generated margins above the industry average, current trends suggest that this advantage is narrowing.

On the other hand, ancillary revenues demonstrate a steady and uninterrupted upward trend throughout the period under review. From USD 95 billion in 2022, this item rose to USD 122 billion in 2023 and USD 130 billion in 2024; projections for 2025 and 2026 indicate figures of USD 137 billion and USD 145 billion, respectively. This increase demonstrates that, even in an environment of slowing overall revenue growth, ancillary revenues have become a comparatively more resilient and sustainable source of income. For LCCs, this trend carries structural significance. In the current environment where passenger revenue yields are under pressure and raising ticket prices has become increasingly difficult, ancillary revenues serve as a stabilizing mechanism. Ancillary revenue items such as baggage fees, seat selection, priority boarding, food and beverage sales, and various service packages are claiming an ever-larger share of total revenue, making ancillary revenues a critical strategic pillar.

3.2 Ancillary Revenues

One of the primary strategies for increasing total revenue is to grow ancillary revenues beyond merely raising ticket prices (OAG Aviation, 2026). Ancillary revenue is defined as revenue generated through

direct or indirect sales made to passengers before, during, or after travel, as part of the overall travel experience (Atik, 2019).

Ancillary services are additional products and services offered by airlines beyond the basic airfare; examples include premium seat selection, priority boarding, excess baggage allowances, and commercial partnerships such as hotel reservations and car rentals (OAG Aviation, 2026). These are also characterized as "à la carte" services, products and services that a passenger may order before or during travel. Enumerated under general headings, this continuously expanding list encompasses such items as food and beverages sold during the journey, excess baggage and check-in fees, credit card commission fees collected at the point of sale, priority check-in and seat selection fees, fees charged for the use of in-flight internet and other entertainment systems, commissions earned from the sale of accommodation, car rental, and travel insurance. Revenues from advertisements placed in in-flight magazines, advertising messages on aircraft exteriors, boarding bridges, gate areas, and airport lounges, as well as consumer products distributed on a sample and commission basis, may also be considered within this scope (Atik, 2019).

Over the past decade, ancillary services have become one of the cornerstones of airlines' financial health. They have evolved from being merely a supplementary revenue source to becoming a critical driver of financial success. In a sector characterized by narrow profit margins and intense competition, they constitute an indispensable source of income. Given the potential for an increasing number of airline companies to offer highly personalized offerings, the ancillary services domain stands on the threshold of exponential growth and is bringing about a profound paradigm shift in customer service and the passenger experience within the aviation industry (OAG Aviation, 2026).

The practice of charging for ancillary services, one of the key components of ancillary revenue generation strategies in LCCs, has a history of approximately twenty years (Adams, 2026). The basic economy class, developed in the initial phase, emerged as a ticket model designed for price-oriented passengers, stripped of ancillary services. This model offered passengers tickets at a low base fare while rendering optional and separately chargeable the additional comforts and services traditionally included in the ticket price (such as baggage allowances, extra legroom, or in-flight catering). Major US airlines, in line with this approach, adopted tiered ticket pricing systems offering options ranging from full service to a seat-only fare, with all other services charged as extras. This strategy proved more successful than previous attempts to create dedicated budget brands, and the positive results obtained in the United States led to its adoption by airlines in Europe, Asia, Latin America, and the Middle East (Garcia, 2025). In this context, Ryanair took a pioneering role by introducing a charging model for checked baggage in 2006, initially allowing passengers to avoid this cost by traveling with carry-on luggage only. Subsequently, in 2007, services such as airport check-in and fast boarding were also transitioned to a paid basis. The most transformative development for the industry, however, came in 2018 with the revision of the cabin baggage policy. Under this change, the baggage passengers could carry free of charge was restricted to a small personal item, with larger cabin bags subject to a fee. This measure was justified on grounds of reducing operational delays and simultaneously paved the way for the proliferation of packages such as "priority boarding + additional cabin baggage." This model was quickly adopted by other low-cost carriers. Wizz Air similarly made larger cabin bags subject to a fee, thereby reinforcing its revenue generation strategy through "priority service" packages. easyJet subsequently joined this transformation; by 2021, it had revised its policy of allowing two cabin bags free of charge, leaving only the under-seat bag free and transitioning to a fee-based model for the second cabin bag. Collectively, these developments illustrate the increasingly central positioning of ancillary revenues within the LCC business model. In particular, the monetization of services previously offered free of charge (such as cabin baggage) both enhances revenue diversification and points to a more complex pricing structure in which operational efficiency and revenue optimization are managed jointly (Adams, 2026).
Similarly, Pegasus Airlines has adopted a structure aligned with the low-cost business model, in which services are unbundled on a package basis and additional baggage allowances are offered on a paid basis. In particular, under the "Light" package offered on international flights, passengers are granted only the right to carry a small personal item that fits under the seat; cabin baggage and checked baggage

must be purchased at an additional charge. Furthermore, the application of a surcharge at the gate in cases where specified size and weight limits are exceeded demonstrates that these services are actively priced from a revenue management perspective. As illustrated in Table 3 for Pegasus specifically, a diversified array of ancillary services is offered for a fee, thereby generating supplementary ancillary revenue (Pegasus, 2026).

Table 3. Selected Ancillary Services Generating Ancillary Revenue for an LCC Operating in Türkiye

Ancillary Service Category	Description
Additional Baggage	Passengers may purchase additional checked baggage or cabin baggage allowances beyond the standard entitlements associated with their ticket package; these items, as well as excess kilograms, are subject to additional charges. Extra baggage beyond the free baggage allowance may be purchased prior to or following the flight; online purchases are available at rates lower than airport prices.
Cabin Baggage (Separately Purchased)	A fee is charged for additional cabin baggage entitlements beyond the Light package; the cabin baggage allowance varies depending on the content of the ticket package.
Seat Selection	Preferred seats (window seat, extra legroom, etc.) are offered as a paid option at the ticket purchase stage or subsequently. Passengers may select specific seats for a fee at the time of ticket purchase or afterward; preferred seat selection generates additional revenue in lieu of automatic assignment.
Paid Meal Service (Pegasus Café)	Passengers have the option of pre-ordering online in advance or purchasing on board for paid in-flight food and beverage service (sandwiches, hot meals, etc.). Food and beverage items are offered on a paid basis.
Additional Seat and Special Services	Option to purchase a separate adjacent seat for the transport of special items such as oversized baggage, musical instruments, or items requiring special handling (e.g., items measuring 120×40×20 cm). Specific categories such as sports equipment and other items requiring special transport upon request are priced accordingly.
Allways Fast Track	Through a paid application that saves time at terminal main entrances, X-ray passages, security checkpoints, and passport control points, rapid passage through service counters is facilitated.
Plaza Premium Lounge	A paid lounge service featuring an open buffet of Turkish and international culinary offerings, an extensive beverage selection, and complimentary internet access. Additionally, passengers may access Çelebi Platinum Lounge areas and Primeclass Lounges at a Pegasus-exclusive discounted rate through partnership arrangements.
Kepler Club Sleep Pods and Rest Lounge	The opportunity to benefit at a discounted rate from Kepler Club located at Sabiha Gökçen Airport and representing the world's first technological rest area concept which offers accommodation, shower, and rest services within the terminal building.
Gift Card & Travel Products	Gift cards usable for ticket or ancillary service purchases, along with additional travel products (parking services, etc.).
Fly & Watch	As part of the in-flight entertainment system, films, TV series, music and podcasts, magazines and newspapers, games, children's content, city guides, and flight information are available for purchase on a paid basis.
Commercial Partnerships	The company offers car rental services integrated with flight bookings and hotel reservation services as flight add-ons, partnering with car rental and hotel companies worldwide. Additionally, VIP/Shared Airport Transfer services are available, offering a selection of vehicle types and price options at both domestic and international destinations. Travel insurance

	and event or activity reservations (city tours, excursion tickets, etc.) are also offered.
Packaged Products (Flight Bundles)	Packages such as Light / Super Eco / Advantage / Comfort Flex offer paid services including seat, baggage, meals, and flexible change options, bundled together at more advantageous rates.

Source: Pegasus (2026)

These products generally appear on the ticket purchase screen as "Add-ons/ Ancillary Services" (Figure 1). It should be borne in mind that each of these services is provided in exchange for specific fees, and that each constitutes an additional revenue item for the company.

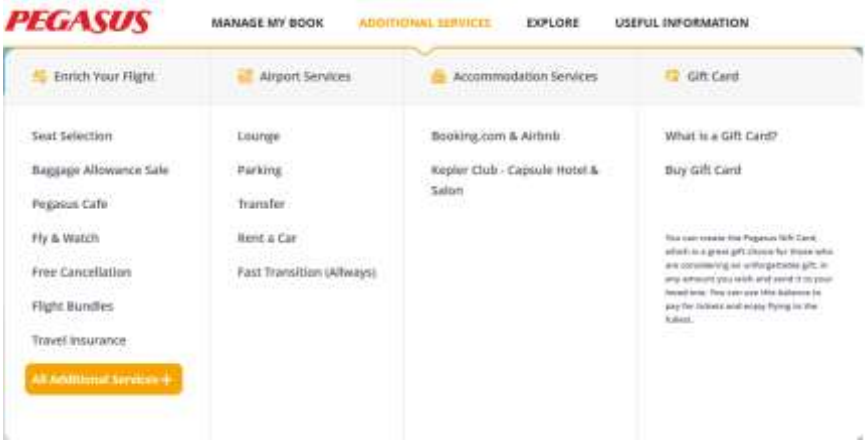

Figure 1. Ancillary Services and Commercial Partnerships Menu of Pegasus Airlines
Source: Pegasus (2026)

According to the 2025 analysis by IdeaWorksCompany, global airline ancillary revenues reached USD 157 billion in 2025, representing a marked increase from USD 148.4 billion in 2024. This figure is nearly double the USD 67.4 billion recorded in 2016, reflecting the growing effectiveness of "unbundled" pricing strategies in aviation. The analysis reveals that the share of revenues from baggage fees, seat selection, in-flight sales, and commission income from hotel and car rental partnerships within total airline revenues has risen from 9.1% in 2016 to 15.7% in 2025. By airline type, this ancillary revenue ratio varies from 3.2% for full-service carriers to as high as 62% for ultra-low-cost carriers (IdeaWorksCompany, 2025; Garcia, 2025).

Figure 2 demonstrates that ancillary revenues in the global airline industry have exhibited a steady upward trend over the 2016–2025 period, both in absolute value (USD billions) and as a share of total revenue (%).

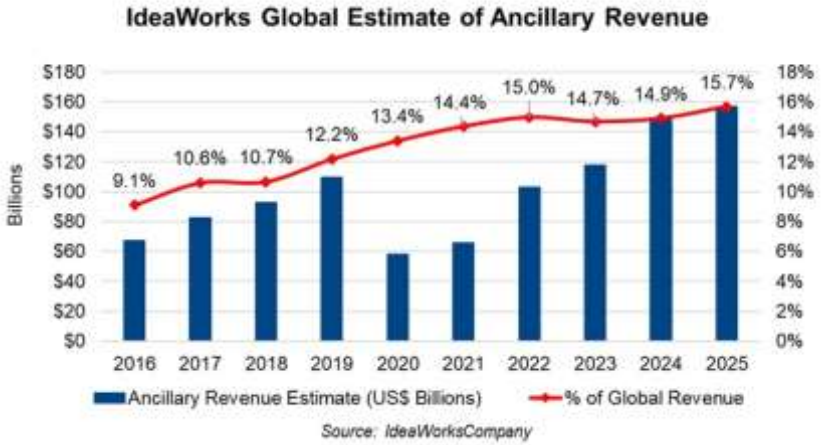

Figure 2. IdeaWorks Global Estimate of Ancillary Revenue

Source: IdeaWorksCompany (2025)

From approximately USD 67 billion in 2016, ancillary revenues reached over USD 150 billion in 2025, representing approximately 2.2-fold growth. During the same period, the share of total revenue rose from 9.1% to 15.7%. This increase signals not merely nominal growth but also a structural transformation in revenue composition. The figure demonstrates that passengers have now adapted to this model and that their payment behavior has evolved accordingly.

The chart in Figure 3 presents a comparison of two key variables over the 2016-2025 period: real (inflation-adjusted) average one-way ticket prices and per-passenger à la carte (ancillary revenue) amounts.

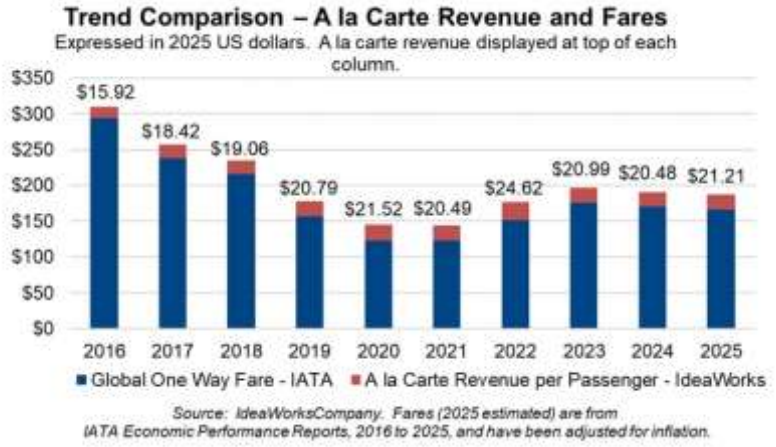

Figure 3. IdeaWorks Trend Comparison
Source: IdeaWorksCompany (2025)

According to Figure 3, average ticket prices declined markedly from 2016 to 2020, before staging a gradual recovery to reach approximately USD 170-180 by 2025. In contrast, per-passenger ancillary revenue has risen steadily, from USD 15.9 to USD 21.2. The growth in per-passenger ancillary spending indicates that consumers now perceive the travel experience as a "modular product." The profit margin on services such as baggage, seat selection, and priority boarding is considerably higher relative to that on ticket revenue.

Frontier Airlines reached a significant milestone in 2024 by deriving 62% of its total revenues from ancillary revenues, becoming the first airline to surpass the 60% threshold. Other leaders include Spirit (58.7%), Volaris (55.3%), Breeze (54%), and Allegiant (52.9%), all of which now generate more revenue from ancillary services than from ticket sales. The five largest US airlines (Alaska, American, Delta, Southwest, and United) generated USD 28 billion in revenue from loyalty programs in 2024, yielding an average of USD 35.48 per passenger. European examples underscore the profitability of this model: Air France-KLM's Flying Blue program generated EUR 811 million in revenue at a 24.7% profit margin, with 52% of passenger revenues linked to program members (Global Loyalty Organisation, 2025).

The Irish carrier Ryanair reported in its annual results for the twelve-month period ending March 2025 that its ancillary revenues increased by 10%, reaching EUR 4.72 billion (approximately GBP 4.12 billion), accounting for approximately 34% of its total revenues. easyJet, the United Kingdom's largest airline by passenger numbers, generated approximately GBP 2.6 billion in ancillary revenues for the period ending September 2025, recording a 6% increase. This amount corresponds to approximately one-quarter of the carrier's total revenues. Wizz Air, however, registered the highest ancillary revenue share: as of March 2025, it generated GBP 2.05 billion in ancillary revenues, constituting nearly half of its total revenues, representing annual growth of 3.6%. US low-cost carriers Frontier, Spirit, Volaris, Breeze, and Allegiant each derived more than half of their revenues from ancillary services, while long-

haul budget carrier Norse reported an average ancillary revenue of USD 81 per passenger in 2024, the highest level among low-cost carriers (Adams, 2026).

As evidenced by the above, the financial results of leading carriers demonstrate that the share of revenues derived from ancillary services in total revenues has risen substantially and that this item has reached a central position in terms of corporate profitability. Wizz Air's ancillary revenues constituting nearly half of its total revenues, in particular, establishes that ancillary services are indispensable to the sustainability of the low-cost business model. Furthermore, the fact that US-based low-cost airlines similarly generate more than half of their revenues from ancillary services confirms that this trend represents a widespread and effective practice on a global scale.

In conclusion, the fundamental dynamic for LCCs during the period under review is understood to be as follows: in an environment characterized by weakening pricing power and mounting cost pressures despite robust demand conditions, the strategic importance of maintaining low operational costs, achieving high load factors, and in particular growing ancillary revenues has become increasingly clear as the basis for sustaining competitive advantage.

Ancillary revenues for LCCs have now evolved from a supplementary element to become one of the primary determinants and core components of profitability. Particularly under conditions of mounting cost pressures and limited growth in core revenue items, the enhancement of ancillary revenues stands out as a critical strategic tool for maintaining the competitive strength of LCCs. This also indicates, from another angle, that the LCC business model is evolving from its classical "low-price" focus toward a more holistic approach encompassing revenue optimization and cost management.

4. CONCLUSION

This study, by analyzing the transformation of the LCC business model over time through the lens of its revenue structure, demonstrates that the competitive dynamics of the industry have changed significantly. The findings obtained through document analysis reveal that the competitive advantages of LCCs which have traditionally been grounded in cost leadership are today increasingly complemented by strategies built on revenue diversification and, in particular, on ancillary revenues. Beyond the core revenue structure based on ticket sales, this transformation is evidenced by the marked increase in the share of ancillary revenue items such as baggage fees, seat selection, priority boarding, and various partnership-based services within total revenues (IdeaWorksCompany, 2025; IATA, 2026a; IATA, 2026b). This demonstrates that ancillary revenues have now moved beyond being a supplementary element to become a central component of the business model. Furthermore, it is evident that factors such as digitalization, data-driven revenue management, and customer segmentation have supported this transformation, and that the LCC model has evolved toward a more flexible, modular, and personalizable structure. Consequently, the contemporary LCC business model is assessed to have transformed into a hybrid structure in which cost control and revenue optimization are pursued simultaneously, a structure that is increasingly being adopted by other carriers across the industry.

The developments observed indicate that pricing strategies in the context of ancillary products and services are becoming increasingly standardized across the aviation industry. Maintaining base ticket prices at competitive levels while charging separately for services such as baggage, seat selection, and priority boarding provides airlines with both revenue diversification and operational flexibility. In this regard, it is possible to assert that the optimization of revenues derived from ancillary services holds strategic importance both for improving corporate profitability and for personalizing and differentiating the customer experience.

It must be acknowledged that the significant growth in ancillary revenues did not occur spontaneously. This growth was triggered by the convergence of airline industry trends and shifts in consumer behavior. LCCs offer passengers a modular experience: passengers who pay a low price for basic services may purchase additional comfort or privileges when desired. This transformation is not merely the outcome of a supply-side cost minimization strategy; it also reflects a distinct behavioral shift observed on the demand side. Today's passenger increasingly prefers a modular travel experience that can be tailored to

their individual needs over a standardized transportation service. In this context, air travel is evolving from a purely functional transportation activity into a multi-layered and personalizable "experience product."

Modern travelers appear increasingly willing to pay for ancillary products. Passengers have now grown accustomed to the ability to customize their travel experiences according to their preferences. Air travel is increasingly perceived as a valued experience in its own right. These findings are corroborated by McKinsey research, which demonstrates that passengers no longer select flights based solely on price and schedule. Features such as Wi-Fi access, in-flight entertainment, seat selection details, on-time departure performance, and even environmental impact are increasingly influencing passenger ticket purchase decisions (Bouwer et al., 2022). On the other hand, various channels, including direct sales channels and third-party Online Travel Agencies (OTAs) facilitate the distribution of ancillary services. Technological advances, particularly in the fields of deep learning and artificial intelligence, are poised to further enhance ancillary revenues. These trends enable airlines to optimize their revenues by predicting customer behavior and personalizing ancillary service offerings. As these technologies continue to advance, they are broadly anticipated to play an increasingly important role in enhancing airline profitability through upselling. Taken together, all of these factors have laid the groundwork for the rise of the ancillary revenue movement and signaled an exciting transformation in the way airlines generate income. Given the momentum behind these trends, most analysts foresee a promising outlook for ancillary revenues in the context of LCCs (OAG Aviation, 2026).

Low-cost airlines have played a major role in the remarkable expansion of civil aviation over the past quarter-century, and every expectation remains that they will continue to do so (ICAO, 2026). The global airline industry, having reached historic levels of ancillary revenue as of 2024, is undergoing a profound transformation in its business models. This change not only affects revenue structures but also necessitates a redefinition of the passenger experience, loyalty programs, and the airline value proposition. The basic economy ticket model is now being adopted by major network carriers as well, giving rise to a hybrid structure in which passengers are required to pay separately for individual services. A concrete example of this trend is that Southwest Airlines, which had long resisted ancillary fees, began offering services for an additional charge as of 2026, a development widely regarded as one of the most significant indicators of this structural change and as the most radical operational transformation in Southwest's classical low-cost model (DiMella, 2026). Similarly, Frontier Airlines' introduction of the "Bizfare" package and a first-class cabin demonstrates that LCCs are beginning to transcend traditional segment boundaries and enter the premium service domain (Global Loyalty Organisation, 2025). These developments demonstrate the industry's broader shift toward a philosophy of "flexible and modular value delivery." LCCs maximize their profitability through revenues derived from ancillary services while simultaneously offering low base fares, and they provide passengers with the ability to design their travel experience on a modular basis. As a result, the airline industry is evolving toward a business model perspective that is no longer premised solely on price competition but is shaped by passenger preferences, flexible and revenue-focused. This transformation driven by the influence of LCCs reflects an evolution toward a hybrid approach that aims to achieve both operational efficiency and revenue diversification through the unbundling of core and ancillary services (Global Loyalty Organisation, 2025). Today, not only LCCs but also major network carriers are beginning to implement hybrid ticketing and bundled service models.

On the other hand, it must be noted that ancillary revenues which form the foundation of the LCC business model are no longer exclusive to LCCs; they have been embraced by full-service carriers as well. This development narrows the competitive differentiation of LCCs, while simultaneously contributing to the legitimization of ancillary revenues across the market as a whole. In essence, this transformation erodes LCCs' classical competitive advantage, as the strategy of generating revenue through low base fares combined with ancillary services is ceasing to function as a differentiating characteristic unique to LCCs. To maintain their core competitive advantage, LCCs are required to reinforce their operational efficiency and low-cost strategies while ensuring that ancillary service revenues serve as an effective complementary pillar.

It is possible to speak of a convergence of business models as full-service carriers increasingly approximate the ancillary revenue model. Nevertheless, LCCs may continue to extract higher returns from this model by virtue of their lower cost structures and more aggressive pricing strategies. More transparent pricing and user-experience-focused digital solutions can facilitate passengers' understanding and selection of ancillary services, thereby enhancing both loyalty and revenue potential. In light of all these trends and transformations, it is possible to anticipate that LCCs and network carriers alike will continue to offer packages and extra services tailored to passenger preferences, and that revenues derived from ancillary services will become an increasingly prominent strategic priority. Options such as premium cabins or priority boarding, for example, may become progressively more widespread.

The key to increasing revenues lies in understanding passengers' willingness to pay for third-party products and services, raising customer awareness, and thereby achieving the critically important goal of customer conversion (Shaw et al., 2021).

As IdeaWorksCompany (2025) has demonstrated, the increase in per-passenger ancillary spending indicates that consumers now perceive the travel experience as a "modular product." For LCCs, this carries a clear implication: personalizable service packages generate more revenue than standardized service offerings. The growth of à la carte revenues directly enhances the operational profitability of LCCs, given that these items are generally high-margin.

The passengers' perception of the travel experience as a modular product presents LCCs with a significant opportunity to transform ancillary services into a revenue-focused strategy. What is critical, however, is delivering the right message about the right product at the right time. This is particularly relevant in the aviation sector, where online shopping cart abandonment rates can reach as high as 90%. The inherent challenge is that offering an excessively wide range of options may be counterproductive: customers confronted with too many choices may opt to make no choice at all. This underscores the importance not only of what products are offered but also of how and when they are presented to the customer (OAG Aviation, 2026). For this reason, it is considered that if airlines present high-margin à la carte services in the form of personalizable packages, delivered in a transparent and comprehensible manner through digital channels, they can both maximize their revenues and maintain passenger satisfaction.

In the near future, artificial intelligence and revenue management systems that analyze passenger behavior will also be critical in determining which services are offered, at what time, and at what price, as well as in assessing how and in what manner these can be deployed most effectively. Going forward, ancillary service innovation, data-driven management, and customer segmentation strategies will be the key determinants of competitive advantage in the industry for LCCs.
It is anticipated that the boundaries between LCCs and network carriers will become increasingly blurred. While ultra-low-cost airlines are shifting toward premium and personalized services, network carriers are also expected to address price sensitivity through basic economy offerings and flexible service packages. Airlines must therefore continuously optimize their ancillary service portfolio, determining through data analytics which services yield the greatest returns relative to passenger demand, and regularly reviewing their strategies accordingly.

As highlighted by IATA Director General Willie Walsh, average ticket prices are expected to continue declining in real terms throughout 2026, sustaining the long-standing trend toward increasingly affordable air travel. This occurs despite persistent cost pressures arising from rising infrastructure charges, heavy regulatory burdens, and the escalating costs of the energy transition. Against this backdrop of cost and regulatory pressures, it is noteworthy that 2025 is on course to record the slowest rate of new airline startup activity since 1999, a signal that governments that value competition should treat as a cause for concern. In order to preserve and enhance the benefits of connectivity for consumers, these cost and regulatory challenges must be addressed through rigorous analytical scrutiny (IATA, 2026a).

REFERENCES

Adams, C. (2026, January 26). The billion-dollar business behind your airline luggage fees. The Times, https://www.thetimes.com/travel/advice/the-billion-dollar-business-behind-your-airline-luggage-fees-zp67k6wb5

Atik, M. (2019). Düşük maliyet taşımacılık iş modelini benimseyen havayolu şirketlerinin yan gelir uygulamalarının finansal performansları üzerindeki etkileri: Türk sivil havacılık sektöründe bir uygulama. İşletme Araştırmaları Dergisi, 11(4), 2622-2635.

Babić, R. Š., Ozmec-Ban, M., & Bajić, J. (2019). A review of recent trends in airline ancillary revenues. Časopis Za Ekonomiju I Tržišne Komunikacije, 9(1), 136-155.

Belobaba, P. (2009). Overview of airline economics, markets and demand. In P. Belobaba, A. Odoni and C. Barnhart (Eds.), The global airline industry (pp. 47-72). John Wiley & Sons.

Bouwer, J., Dichter, A., Krishnan, V., & Saxon, S. (2022). The six secrets of profitable airlines: What airlines can learn from the small group of carriers thatyield consistently strong results. McKinsey.

Budd, L., & Ison, S. (2017). Air transport management: An international perspective. Routledge.

Cento, A. (2008). The airline industry: Challenges in the 21st century. Springer Science & Business Media.

Ceylan, H., & Taş, Ö. (2026). Düşük maliyetli havayolu işletmeciliğinin bölgesel turizmin gelişimi üzerine etkisi: Kapadokya destinasyonu ve çevre havalimanları örneği. In Utku Ongun (Ed.), Turizmde güncel araştırmalar II içinde (pp. 1-12). Özgür Yayınları.

Cramer, C., & Thams, A. (2021). Fundamentals of airline revenue management. In Airline revenue management: Current practices and future directions (pp. 1-13). Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.

DiMella, A. (2026). Southwest Airlines ditches decades-old open seating after years of holding out. Fox Business, https://www.foxbusiness.com/fox-news-travel/southwest-airlines-ditches-decades-old-open-seating-years-holdout

Dinler, N., ve Rankin, W. B. (2018). Assessment of the evolving low-cost business model for the future importance of U.S. secondary airports. International Journal of Aviation, Aeronautics and Aerospace, 5(4), 1-35

Doganis, R. (2005). Flying off course: The economics of international airlines. Routledge.

Doganis, R. (2006). The airline business. Routledge.

Doganis, R. (2010). Flying off course: Airline economics and marketing. Routledge.

Fiig, T., Le Guen, R., & Gauchet, M. (2018). Dynamic pricing of airline offers. Journal of Revenue and Pricing Management, 17(6), 381-393.

Garcia, M. (2025). Airlines earn $157 billion in fees but passengers pay 40% less to fly Forbes, https://www.forbes.com/sites/marisagarcia/2025/11/18/airlines-earn-157-billion-in-fees-but-passengers-pay-40-less-to-fly

Gerede, E., & Yalçınkaya, A. (2015). Havayolu taşımacılığı ve ekonomik düzenlemeler teori ve Türkiye uygulaması. Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Yayını.

Global Loyalty Organisation (2025). IdeaWorks report. The $148 billion shift: Ancillary revenue and loyalty reshape airline strategies in 2025. https://globalloyalty.org/article/24111/ideaworks-report-the-148-billion-shift-ancillary-revenue-and-loyalty-reshape-airline-strategies-in-2025

Holloway, S. (2008). Straight and level: Practical airline economics. Ashgate.

IATA (2026a, March 2). 2026 Begins with 3.8% air passenger demand growth. https://www.iata.org/en/pressroom/2026-releases/2026-03-02-02/

IATA (2026b, March 17). Industry Statistics. https://www.iata.org/en/iata-repository/pressroom/fact-sheets/industry-statistics/

ICAO (2026, March 6). Low Cost Carriers (LCCs). https://www.icao.int/low-cost-carriers-lccs

IdeaWorksCompany (2025, September 9). The 2025 yearbook of ancillary revenue by IdeaWorksCompany. https://ideaworkscompany.com/wp-content/uploads/2025/08/2025-Yearbook-of-Ancillary-Revenue-Excerpt-1.pdf

IHLG (2020, February 12). Aviation Benefits Report 2019. Industry High Level Group, https://www.icao.int/sustainability/documents/aviatıon-benefits-2019-web.pdf

Karaman, F. (2025). Düşük maliyetli hava yolu şirketlerinde hizmet kalitesi ile maliyet yönetimi arasındaki dengenin yönetimsel bakış açısıyla incelenmesi. MEETCON-XI. Internatıonal Congress On Scientific Research, November 1, 2025, Ankara, Türkiye.

Klophaus, R., Conrady, R., & Fichert, F. (2012). Low cost carriers going hybrid: Evidence from Europe. Journal of Air Transport Management, 23, 54-58.

Kurnaz, S. (2022). Türkiye'de düşük maliyetli havayolu taşımacılığının gelişimine genel bir bakış. Journal of Aviation Research, 4(1), 57-75.

Kuyucak Şengür, F., & Şengür, Y. (2012). Havayolu iş modelleri: Kavramsal bir analiz. 20. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, 24-26 Mayıs 2012, İzmir, Türkiye.

Majerová, V., & Jirásek, M. (2023). Flying high on low cost: Success in the low-cost airlineindustry. Plos One, 18(12), e0294638.

McGill, J. I., & Van Ryzin, G. J. (1999). Revenue management: Research overview and prospects. Transportation Science, 33(2), 233-256.

OAG Aviation (2026). Shaping airline retail: The unstoppable rise of ancillaries. https://www.oag.com/blog/shaping-airline-retail-unstoppable-rise-ancillaries

Ozmec-Ban, M., Škurla Babić, R., Vidović, A., & Bračić, M. (2022). A review of ancillary services implementation in the revenue management systems. Promet-Traffic& Transportation, 34(4), 581-594.

O'Connell, J. F., & Williams, G. (2005). Passengers' perceptions of low cost airlines and full service carriers: A case study involving Ryanair, Aer Lingus, Air Asia and Malaysia Airlines. Journal of Air Transport Management, 11(4), 259-272.

Pegasus (2026). Travel Extras. https://www.flypgs.com/en/useful-info/info-about-flights/travel-extras

Shaw, S. (2007). Airline marketing and management. Ashgate.

Shaw, S. (2011). Airline marketing and management. Ashgate.

Shaw, M., Tiernan, S., O'Connell, J. F., Warnock-Smith, D., & Efthymiou, M. (2021). Third party ancillary revenues in the airline sector: An exploratory study. Journal of Air Transport Management, 90, 101936.

Shen, C., & Yahya, Y. (2021). The impact of service quality and price on passengers' loyalty towardslow-cost airlines: The Southeast Asia perspective. Journal of Air Transport Management, 91, 101966.

Talluri, K. T., & Van Ryzin, G. J. (2006). The theory and practice of revenue management (Vol. 68). Springer Science & Business Media.

Yaşar, M. (2022). Farklı iş modelleri arasındaki rekabetin hizmet sunumu fiyat bileşeni açısından incelenmesi: Anadolu Jet-Pegasus Örneği. In Kiracı, K. (Ed.), Hava taşımacılığında güncel araştırmalar. Detay Yayıncılık.

Yavaş, V., & Dedeoğlu, A. Ö. (2021). Hava taşımacılığında değişen iş modelleri. Akıllı Ulaşım Sistemleri ve Uygulamaları Dergisi, 4(2), 120-133.

Yeşilkaya, A. B. (2026). Kabin ekibine yönelik çevrimiçi şikâyetlerin tematik analizi: Türkiye'deki düşük maliyetli havayolu örneği. Journal of Aviation Research, 8(1), 33-52.